



AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI ELM VƏ TƏHSİL NAZİRLİYİ
İQTİSADİYYAT İNSTİTUTU

ISSN 2707-9309 (Print)
ISSN 2707-9317 (Online)

İQTİSADİ ARTIM VƏ İCTİMAİ RİFAH

ELMİ JURNAL

2025, №3

JOURNAL OF ECONOMIC GROWTH AND
SOCIAL WELFARE

Jurnalın indekslənməsi / Indexed by



Azərbaycan Respublikasının
Prezidenti yanında Ali Attestasiya
Komissiyası

ICI WORLD
of JOURNALS

INTERNET ARCHIVE



Academia.edu

share research

calaméo



İQTİSADİ ARTIM və İCTİMAİ RİFAH

Elmi jurnal. 2011-ci ildən nəşr edilir.

ISSN 2707-9309 (Print)

ISSN 2707-9317 (Online)

Azərbaycan Respublikasının Ədliyyə Nazirliyində mətbu nəşrlərin reyestrinə daxil edilmişdir.
Reyestr № 3402

"İqtisadi Artım və İctimai Rifah" jurnalı iqtisadiyyat sahəsində elmi-nəzəri məqalələrin, araşdırma materiallarının müasir dövrün tələblərinə uyğun formatda nəşrini həyata keçirir. Jurnalda Azərbaycanda və dünyada mikroiqtisadiyyat, makroiqtisadiyyat, iqtisadi siyasət, regionların sosial-iqtisadi inkişafı, ətraf mühitin iqtisadiyyatı, aqrar iqtisadiyyat, bank işi, vergi, audit, menecment, marketing, mühasibat uçotu, gömrük və digər iqtisadi məsələlər elmi-nəzəri baxımdan təhlilə cəlb olunur. Azərbaycanın, eləcə də dünyanın aparıcı iqtisadçı alimlərinin elmi nəzəriyyələrinə, bu nəzəriyyələrin həyatımızın müxtəlif sahələrinə tətbiqinin fundamental nəticələrinə, təklif və tövsiyələrinə geniş yer verilir. Məqalələr Azərbaycan, rus, türk və ingilis dillərində, ildə 4 dəfə dərc olunur. Jurnalda müəlliflərin şəxsi maraqlarını əks etdirən, elmi- nəzəri, praktik nəticəsi olmayan məqalələr qəbul edilmir. Jurnal Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyasının tövsiyə etdiyi elmi nəşrlər sırasındadır.

© 2025 İqtisadi Artım və İctimai Rifah

ECONOMIC GROWTH and SOCIAL WELFARE

Scientific journal. This journal has been published since 2011.

ISSN 2707-9309 (Print)

ISSN 2707-9317 (Online)

The journal is included in the register of publications in the Ministry of Justice of the Republic of Azerbaijan. Register № 3402

Journal of "Economic Growth and Social Welfare" publishes scientific and theoretical articles, research materials in the field of economics in a format in accordance with modern requirements. The journal analyzes microeconomics, macroeconomics, economic policy, socio- economic development of the regions, environmental economics, agrarian economy, banking, taxation, audit, management, marketing, accounting, customs and other economic issues in Azerbaijan and the world from a scientific and theoretical point of view. This journal covers the scientific theories of leading economists of Azerbaijan, as well as the world, the fundamental results, proposals and recommendations for the application of these theories to various areas of our lives. Articles are published in Azerbaijani, Russian, Turkish and English 4 times a year. The journal does not accept articles that reflect the personal interests of the authors and do not have scientific-theoretical or practical results. The journal is one of the scientific publications recommended by the Supreme Attestation Commission under the President of the Republic of Azerbaijan.

© 2025 Economic Growth and Social Welfare

Təsisçi

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI ELM VƏ TƏHSİL NAZİRLİYİ
İQTİSADİYYAT İNSTİTUTU

Baş redaktor

Nazim Müzəffərli (İmanov) – iqtisad elmləri doktoru, professor

Baş redaktorun müavini

Məsul katib

Yunus Sadıqov – iqtisad elmləri doktoru, dosent

Redaksiya heyəti

Abdullayeva R.S. – dosent (Azərbaycan)

Aykaç A.E. – professor (Türkiyə)

Əliyev T.N. – professor (Azərbaycan)

Yüzbaşıyeva G.Z. – professor (Azərbaycan)

Gülaliyev M.G. – dosent (Azərbaycan)

Hacıyev Ş.H. – professor (Azərbaycan)

Hüseynov T.H. – professor (Azərbaycan)

İsmayılov E.M. – professor, Gürcüstan MEA-nın xarici üzvü (Gürcüstan)

Meznik İvan – professor (Çex Respublikası)

Muradov A.N. – dosent (Azərbaycan)

Muradov Ə.C. – professor (Azərbaycan)

Muradov Ş.M. – professor, AMEA-nın müxbir üzvü (Azərbaycan)

Müslümov S.Y. – professor (Azərbaycan)

Novruzov V.T. – professor (Azərbaycan)

Nuriyev Ə.X. – professor, AMEA-nın müxbir üzvü (Azərbaycan)

Pey Chanqhonq – professor (Çin Xalq Respublikası)

Petr Stepanoviç – professor (Ukrayna)

Satıbalın A.A. – akademik (Qazaxıstan)

Səmədzadə Z.Ə. – akademik, AMEA-nın həqiqi üzvü (Azərbaycan)

Sultanova R.P. – professor (Azərbaycan)

Tsvetkov V.A. – professor, Rusiya EA-nın müxbir üzvü (Rusiya)

Vladimir Papava – akademik (Gürcüstan)

Dizayner və texniki redaktor:

İ.e.d., dos. Yunus Sadıqov

Redaksiyanın ünvanı: AZ 1143, Bakı şəhəri, H.Cavid

prospekti, 115 E-mail: econspaper@gmail.com

<http://www.economics.org.az>

Founder

SCIENCE AND EDUCATION MINISTRY OF AZERBAIJAN REPUBLIC
INSTITUTE OF ECONOMICS

Editor-in-Chief

Nazim Muzaffarli (Imanov) – doctor of economic sciences, professor

Deputy Editor-in-Chief

Executive Secretary

Yunus Sadiqov – PhD in Economics, associate professor

Editorial Board

Abdullayeva R.S. – associate professor (Azerbaijan)

Aykach A.E. – professor (Turkey)

Aliyev T.N. – professor (Azerbaijan)

Yuzbashiyeva G.Z. – professor (Azerbaijan)

Gulaliyev M.G. – associate professor (Azerbaijan)

Hajiyeve S.H. – professor (Azerbaijan)

Huseynov T.H. – professor (Azerbaijan)

Ismayilov E.M. – professor, Foreign Member of the Georgian NAS (Georgia)

Meznik Ivan – professor (Czech Republic)

Muradov A.N. – associate professor (Azerbaijan)

Muradov A.J. – professor (Azerbaijan)

Muradov S.M. – professor, Corresponding member of ANAS (Azerbaijan)

Muslimov S.Y. – professor (Azerbaijan)

Novruzov V.T. – professor (Azerbaijan)

Nuriyev A.K. – professor, Corresponding member of ANAS (Azerbaijan)

Pei Changhong – professor (People's Republic of China)

Petr Stepanovich – professor (Ukraine)

Satibaldin A.A. – academician (Kazakhstan)

Samadzade Z.A. – academician, Full Member of ANAS (Azerbaijan)

Sultanova R.P. – professor (Azerbaijan)

Tsvetkov V.A. – professor, Corresponding member of the Russian AS (Russia)

Vladimir Papava – academician (Georgia)

Designer and technical editor: Ph.D in economics,

Assoc. prof. Yunus Sadiqov

Address: 115 H. Javid avenue, Baku, Azerbaijan 1143

E-mail: econspaper@gmail.com

<http://www.economics.org.az>

MÜNDƏRİCAT / №3, 2025**Mayıs Güləliyev, Ülviyyə Məmmədova**

Qida sənayesi sektorunda sahibkarlıq
ekosisteminin fərqlilikləri və qiymətləndirilməsi 10

Yaşar Məmmədov

Auditin səmərəliliyi: Müasir çağırışlar və perspektivli yanaşmalar 20

Müşfiqə Məmmədova

Azərbaycanda kənd təsərrüfatı məhsullarının
istehsalı və satışı problemləri 33

Eldar Quliyev

Kənd təsərrüfatı subsidiyaları mexanizmində əkin
əmsallarının müəyyən edilməsinə metodiki yanaşmalar 42

Çingiz İbadov

“AZƏRİŞIQ” ASC-nin paylayıcı şəbəkələrində iqtisadi
səmərəliliyə təsir edən əsas göstəricilərin təhlili 58

Şakir Aliyev

Azərbaycanın tikinti sektoru: reallıqlar və innovativ inkişaf 69

Tanrıverdi Paşa

Türk Dövlətləri Birliyi və Beynəlxalq nəqliyyat dəhlizləri
çərçivəsində Zəngəzur dəhlizinin üstünlüklərinin reallaşdırılması 80

Emin İsmayılov, Bəxtinaz Danyalova

Metallurgiya sənayesinin rəqabətqabiliyyətli inkişaf
potensialı və onun qiymətləndirilməsi 92

Fəxrəddin Babazadə

Dünya ölkələrində mehmanxana fəaliyyətinə dövlət
tənzimləməsinin pul-kredit siyasətinə təsiri 99

Cavanşir Burhanzadə

Azərbaycanın post-konflikt ərazilərinə xarici investisiyaların
cəlbediciliyini artırmaq üçün fiskal təşviq mexanizmləri 107

Sənan Bəbişov

Azərbaycanın KOS-larının ixrac potensialının
sinerji əsaslı ekonometrik qiymətləndirilməsi 115

Əli Qocayev

Aqrar emal sənayesinin inkişaf problemləri 124

Zöhr Babazadə

Hədəfli maliyyə sanksiyalarına nəzarətin
banklarda səmərəliliyin yüksəldilməsi 135

Nicat Muradlı

Azərbaycan Respublikası sənayesində iş qüvvəsindən
istifadənin sahə və ərazi məşğulluq quruluşunun
təhlili və qiymətləndirilməsi 143

CONTENTS / №3, 2025

Mayis Gulaliyev, Ulviyya Mammadova Differences and evaluation of the entrepreneurial ecosystem in the food industry sector	10
Yashar Mammadov Audit efficiency: Modern challenges and promising approaches	20
Mushfiga Mammadova Problems of production and sale of agricultural products in Azerbaijan	33
Eldar Guliyev Methodological approaches to determining cropping coefficients in the agricultural subsidy mechanism	42
Chingiz Ibadov Analysis of key indicators affecting economic efficiency in the distribution networks of “AZERISHIG” OJSC	58
Shakir Aliyev Construction sector of Azerbaijan: realities and innovative development	69
Tanriverdi Pasha Realizing the advantages of the Zangazur corridor within the framework of the Union of Turkic States and International Transport Corridors	80
Emin İsmayılov, Baxtinaz Danyalova Competitiveness potential of the metallurgical industry of the Republic of Azerbaijan and its assessment	92
Fakhraddin Babazade The impact of government regulation of hotel activities on monetary policy in countries around the world	99

Javanshir Burhanzadeh

Fiscal incentive mechanisms for increasing the attractiveness of foreign investments in the post-conflict territories of Azerbaijan 107

Sanan Babishov

Synergy-Based Econometric Assessment of SME Export Potential in Azerbaijan 115

Ali Gojayev

Problems of development of the agricultural processing industry 124

Zohr Babazade

Improving the effectiveness of targeted financial sanctions control in banks 135

Nijat Muradli

Analysis and evaluation of the sectorial and territorial employment structure of labor utilization in the industry of the Republic of Azerbaijan 143

DOI <https://doi.org/10.36719/2707-9317/117/10-19>**Differences and evaluation of the entrepreneurial ecosystem in the food industry sector****Mayis Gulaliyev**

Professor of Azerbaijan Technological University

mayis_gulaliyev@yahoo.com

Ulviyya Mammadova

PhD Candidate at Azerbaijan Technological University

ulviyya.m@atu.edu.az

Abstract: The paper substantiates the differences between the entrepreneurial ecosystem in the food industry sector and other ecosystems. The entrepreneurial ecosystem is quantitatively characterized using the Global Innovation Index, and its relationship with GDP per capita is evaluated through the RLS model. The results indicate that as the level of innovation increases in the country, GDP per capita also rises. The reverse relationship, i.e., the impact of economic development on the innovation ecosystem is also positive.

Keywords: entrepreneurship, startups, innovative development, technology, economic development, startup ecosystems.

Qida sənayesi sektorunda sahibkarlıq ekosisteminin fərqlilikləri və qiymətləndirilməsi

Mayıs Gülləliyev

Azərbaycan Texnologiya Universitetinin professoru
mayis_gulaliyev@yahoo.com

Ülviyyə Məmmədova

Azərbaycan Texnologiya Universitetinin dissertantı
ulviyya.m@atu.edu.az

Xülasə: Məqalədə qida sənayesi sektorunda sahibkarlıq ekosisteminin digər ekosistemlərdən fərqlilikləri əsaslandırılıb. Qlobal İnnovasiya İndeksi vasitəsi ilə sahibkarlıq ekosistemi kəmiyyətcə xarakterizə olunaraq, onun adambaşına ÜDM həcmi ilə əlaqəsi RLS metodu ilə qiymətləndirilmişdir. Alınan nəticələrə əsasən ölkədə innovasiya səviyyəsi yüksəldikcə adambaşına ÜDM həcmi də artır. Əks əlaqə, yəni iqtisadi inkişafın innovasiya ekosisteminin inkişafına təsiri də pozitivdir.

Açar sözlər: sahibkarlıq, startaplar, innovasiyalı inkişaf, texnologiya, iqtisadi inkişaf, startap ekosistemləri.

Giriş

Azərbaycanın qida sənayesində startap ekosistemi ümumi halda qida sənayesində sahibkarlıq ekosisteminin tərkib hissəsi hesab edilə bilər. Qida sənayesində formalaşan sahibkarlıq ekosisteminin isə ümumilikdə ölkənin biznes mühiti ilə bir sıra oxşar xüsusiyyətlərə malik olsa da, onun digər sahələrdəki, məsələn, IT sektorundakı, digər xidmət sahələrindəki, fərqli emal sənaye sahələrindəki sahibkarlıq ekosistemlərindən fərqli və özünəməxsus cəhətləri mövcuddur. Bu fərqlər həm xammal və istehsal infrastrukturu, həm də tənzimləyici çərçivə və bazar tələbləri ilə bağlıdır. Qida sektorunda sahibkarlıq ekosistemi ilə digər iqtisadi fəaliyyət sahələrindəki sahibkarlıq ekosistemləri arasındakı ümumi oxşar cəhətlər çoxdur. Məsələn, qida sənayesi də digər sahələr kimi ümumi makroiqtisadi mühitdən, dövlət tənzimləməsindən, vergi və gömrük rejimlərindən asılıdır. Sahibkarların maliyyə resurslarına çıxışı, kadr tapmaq, rəqəmsallaşma və brendləşmə ehtiyacları qida sektorunda da aktualdır. Lakin Qida sektorunda sahibkarlıq ekosistemi ilə digər iqtisadi fəaliyyət sahələrindəki sahibkarlıq ekosistemləri arasındakı fərqliliklər də mövcuddur.

Qida sektorunda sahibkarlıq ekosisteminin inkişaf etdirilməsi, şübhəsiz ki, onun qiymətləndirilməsini və asılı olduğu indikatorların inkişaf etdirilməsini tələb edir. Sahibkarlıq ekosistemlərinin müqayisəli qiymətləndirilməsi ölkədə əlverişli biznes mühitinin yaradılması ilə yanaşı, həm də xarici birbaşa investisiyaların cəlb edilməsi üçün vacibdir.

Ədəbiyyata baxış

Qida sektorunda sahibkarlıq ekosistemlərinin fərqlilikləri və onların qiymətləndirilməsi ilə bağlı problemlər müxtəlif tədqiqatçılar tərəfindən öyrənilib. Məsələn, [1] tərəfindən aparılan tədqiqatda inkişaf etməkdə olan ölkələrdə kifayət qədər qidalanmamaq ilə kənd təsərrüfatı sektorunun xüsusiyyətləri arasındakı əlaqəni müəyyən edir və kənd təsərrüfatının ərzaq təminatının yaxşılaşdırılmasında strateji rolunu vurğulayır. [2] tərəfindən aparılan tədqiqatda kənd təsərrüfatı sistemlərinin tədris mətbəxləri ilə integrasiyasını nəzərdən keçirir və yerli kənd təsərrüfatı ilə əməkdaşlıq vasitəsilə insan və planet sağlamlığını təşviq etmək potensialını vurğulayır. BMT-nin Ərzaq və Kənd Təsərrüfatı Təşkilatının (FAO) [3] tərəfindən yerinə yetirilən hesabatı ərzaq təhlükəsizliyinə və kənd təsərrüfatına təsir edən əsas global trendləri və çağırışları müzakirə edir, kənd təsərrüfatının yoxsulluğun azaldılmasında və iqtisadi inkişafda oynadığı rolu vurğulayır.

Qida sektorunun dövlət tərəfindən ciddi nəzarət alıtında saxlanılmasına həsr edilən bəzi tədqiqatlar da vardır. Məsələn, [4] qida sənayesinin yaxşı niyyətli səyləri təmin etmək və ictimai sağlamlığı qorumaq üçün riayət etməli olduğu səkkiz özünü-tənzimləmə standartını təklif edir. Həmçinin, özünü-tənzimləmənin yetərsiz olduğu hallarda dövlət tənzimlənməsinin alternativ rolunu müzakirə edir. [5] ictimai sağlamlığın qorunması üçün qida sənayesinə dövlət müdaxiləsinin

vacibliyini vurğulayır.

Metodologiya

Tədqiqatda qida sənayesində ekosistemin qiymətləndirilməsi üçün Qlobal İnnovasiya İndeksindən istifadə ediləcək. Ölkədə innovasiya səviyyəsinin (həmçinin sahibkarlıq ekosisteminin) iqtisadi inkişafa təsirini qiymətləndirmək üçün çarpaz reqresiya analizindən istifadə ediləcək. Heteroskedastikliyin mövcudluğunu nəzərə alaraq, RLS metodundan istifadə ediləcək.

Hesablamalar

• *Qida sektorunda sahibkarlıq ekosistemi ilə digər iqtisadi fəaliyyət sahələrindəki sahibkarlıq ekosistemləri arasındakı əsas fərqliliklər*

Qida sənayesi sektorunda sahibkarlıq ekosisteminin əsas fərqləndirici cəhətlərini bir neçə qrupda təsnifləşdirmək olar. Birincisi, qida sənayesi sektoru əsasən ölkədaxilində xammal bazasına malik olur və aqrar sektorla integrasiyada inkişaf edir. Ona görə də bu sektorda formalaşan sahibkarlıq daha çox kənd təsərrüfatının inkişafından asılı olur. Qida sənayesindəki sahibkarlar emal üçün zəruri olan xammalı (məhsulları) əsasən yerli fermerlərdən əldə edirlər. Bu isə sahəni bilavasitə aqrar sektordan asılı vəziyyətdə saxlayır. Digər sahələrdə, məsələn, IT, yüngül sənaye, müxtəlif xidmət sektorlarında bu cür xammal zəncirindən bu səviyyədə asılılıq yoxdur. Digər tərəfdən, nəzərə almaq lazımdır ki, ölkədaxili xammal bazası mövsümü amillərdən çox asılıdır. Bitkiçilikdən və ya heyvandarlıqdan asılı sahələrdə məhsul yığımı və istehsal prosesləri müəyyən dövrlərdə pik həddə çatır. Bu, sahibkarların həm istehsal planlamasına, həm də kadr ehtiyacına təsir göstərir. Digər sənaye sahələrində (məsələn, pərakəndə satış, tikinti, turizm) fəsildən asılılıq effekti olsa da, qida sənayesində bu, xüsusilə kəskin hiss edilir.

İkinci mühüm fərq qida sektorunda sahibkarlıq ekosisteminin qida təhlükəsizliyi ilə bağlı olması və dövlət tənzimləməsinin daha sərt olması ilə bağlıdır. Belə ki, qida məhsullarının istehsalı, emalı və satışında gigiyena, sertifikatlaşma (HACCP, ISO 22000), qida təhlükəsizliyi ilə bağlı ciddi tələblər mövcuddur. Digər sənaye sahələrində də standartlar tələb oluna bilər, lakin insan sağlamlığına birbaşa təsir baxımından qida sahəsindəki tənzimləmə daha sərtir. Digər tərəfdən, qida sənayesi sektorunda fəaliyyət göstərən sahibkarlıq subyektlərinə ir neçə dövlət qurumunun paralel nəzarəti mövcuddur. Qida Təhlükəsizliyi Agentliyi (AQTA), Səhiyyə Nazirliyi, Standartlaşdırma, Metrologiya və Patent üzrə Dövlət Xidməti, Kənd Təsərrüfatı Nazirliyi və s. kimi qurumların birgə tələbləri sahibkarlar üçün əlavə bürokratik mərhələlər yaradır. Məsələn, IT sahəsində bu qədər çoxtərəfli nəzarət və ya lisenziyalaşdırma tələb olunmur.

Üçüncü mühüm fərq qida sektorunda sahibkarlıq ekosisteminin infrastruktur və logistika sistemlərinin fərqliliyi ilə bağlıdır. Belə ki, qida sektorunda özünəməxsus saxlama və daşınma tələbləri mövcuddur. Tez xarab olan qida məhsulları üçün soyuducu anbarlar, xüsusi nəqliyyat vasitələri, məsələn dondurucu konteynerlər tələb olunur. Bu, həm kapital xərclərini artırır, həm də lojistik şəbəkədə əlavə çətinliklər yaradır. Əksər digər sənaye sahələrində, məsələn, tekstil, sənaye məhsulları istehsalı oxşar dərəcədə temperatur nəzarəti və tez xarabolma riski olmur. Qida sənayesi sektorunda sahibkarlıq daha çox xammala yaxın yerlərdə inkişaf edir. Qida istehsalçıları enerji xərclərini və nəqliyyat məsafəsini optimallaşdırmaq üçün xammalın yetişdiyi regionlara yaxın olmağa çalışırlar. Xidmət sektoru isə əsasən böyük şəhərlərdə, müştəriyə yaxın ərazilərdə formalaşır və xammal coğrafiyasından asılılıq çox aşağıdır.

Dördüncü mühüm fərq ekoloji və dayanıqlı inkişaf aspektləri ilə, xüsusilə Tullantıların idarə edilməsi və ekoloji risklərlə, ekoloji sertifikatların əhəmiyyəti ilə bağlıdır. Qida emalı prosesində yaranan orqanik tullantılar, o cümlədən çürümə, qida qalıqları, heyvan kəsimi qalıqları və sair xüsusi utilizasiya prosedurları tələb edir. Digər sahələrdə tullantıların növü və həcmi fərqli ola bilər. Məsələn, IT sektorunda tullantı əsasən elektron avadanlıqlar və ya plastik ola bilər. Orqanik, GMO-suz və ekoloji təmiz sertifikatlara sahib olmaq qida sahəsində rəqabət üçün getdikcə daha vacib amil sayılır. Başqa sənaye sahələrində ekoloji sertifikatlaşdırmanın əhəmiyyəti nisbətən az və ya fərqli formalarda ola bilər. Məsələn, ISO 14001 yalnız ümumi ekoloji idarəetmə üçündür.

Beşinci mühüm fərq Maliyyə resurslarına çıxış və dövlət dəstəyi ilə bağlıdır. Bura Subsidiyalar və güzəştlər, investisiya riskləri daxildir. Kənd təsərrüfatının və qida emalının inkişafı üçün dövlətin xüsusi subsidiyaları, vergi güzəştləri, ixrac təşviq mexanizmləri mövcuddur. Bu dəstək digər sahələrdə

bu qədər spesifik olmaya bilər. Lakin bu subsidiyalardan yararlanmaq üçün əlavə bürokratiya, sertifikat, region qeydiyyatı və s. tələblər ortaya çıxır. Qida emalı müəssisələri əsasən böyük kapital qoyuluşu, o cümlədən avadanlıq, infrastruktur, saxlanma şəbəkəsi və sair tələb etdiyindən investisiya riski yüksək ola bilər. Bəzi xidmət sahələrində məsələn, turizm və ya İT başlanğıcda böyük maddi sərmayə tələb olunmaya da bilər.

Altıncı mühüm fərq rəqabət mühiti və bazar xüsusiyyətləri ilə bağlıdır. Belə ki, qida sektorunda iri holdinqlərin payı böyük olduğundan rəqabətli bazarın formalaşması bir qədər çətin olur. Digər tərəfdən, qida məhsullarına olan istehlakçı tələbi nisbətən sabitdir. Azərbaycanda qida sənayesində bir neçə iri şirkət, məsələn Azərsun, Gilan, Veysəloğlu və s. bazarda böyük paya sahibdirlər. Ona görə də kiçik və orta sahibkarlar onlarla rəqabətdə çətinlik çəkirlər. İT sektorunda və ya digər sənaye sahələrində iri oyunçular olsa da, qida sektorunda olduğu qədər bazarda dominant mövqe tutmurlar. Qida məhsullarına tələbat insanların əsas tələbatı kimi hər zaman qalır, bu sahədə global və lokal iqtisadi dəyişikliklərə baxmayaraq bazarda nisbi “stabilitet” mövcuddur. Bəzi digər sahələr, məsələn, lüks xidmətlər, turizm, əyləncə, iqtisadi böhranlardan və ya mövsümi fluktuasiyalardan daha ciddi təsirlənirlər.

Yeddinci mühüm fərq kadr hazırlığı və peşəkar kompetensiyalarla bağlıdır. Belə ki, qida sektoru spesifik ixtisaslara ehtiyac duyur. Bu sektorda Sertifikatlaşdırma və davamlı təlimin aparılmasına ehtiyac olur. Qida mühəndisliyi, texnoloqlar, aqronomlar, qida təhlükəsizliyi mütəxəssisləri kimi kadrlar sektorda kritik rol oynayır. Bu kadrları hazırlamaq üçün universitet səviyyəsində müvafiq fakültələrin, praktiki bazanın inkişafı lazımdır. Xidmət və ya İT sektorunda kadrlara tələb müxtəlif olsa da, qida sənayesində daha çox kimya, biologiya, laboratoriya ölçmələri ilə bağlı bilik və təcrübə ön plana çıxır. Elə ona görə də belə kadrların hazırlanması hər bir universitetin gücündə olmur. Aqrar məhsul istehsalı və emalı, həmçinin qida sektoru üçün ixtisaslı kadrların hazırlanması üçün ixtisaslaşmış universitetlərin olması daha səmərəlidir. Qida sahəsində davamlı olaraq keyfiyyət və təhlükəsizlik standartlarını tətbiq etməyə, beynəlxalq norma və qaydaları mənimsəməyə ehtiyac olur. Digər sahələrdə, məsələn, pərakəndə ticarət və ya xidmət sahələrində bu qədər spesifik texniki bilik və laboratoriya testləri tələb olunmur.

Yuxarıda qeyd etdiyimiz fərqliliklər təkcə Azərbaycanın qida sektorunda sahibkarlıq subyektləri üçün deyil, daha universal xarakterlidir. Lakin bu xüsusiyyətləri Azərbaycanın qida sənayesində sahibkarlıq ekosisteminə də aid edərək iddia etmək olar ki, Azərbaycanın qida sənayesində sahibkarlıq ekosistemi digər sahələrdəki ekosistemlərlə müqayisədə daha spesifik tələblərə cavab verməli, daha ciddi dövlət tənzimləməsindən keçməli və aqrar sektorla sıx inteqrasiya olunmalıdır. Bir cəhəti də xüsusi vurğulamaq lazımdır ki, qida sektorunda sahibkarlıq ekosisteminin digər iqtisadi fəaliyyət sahələrindəki sahibkarlıq ekosistemlərindən əsas fərqlilikləri bu sahənin kənd təsərrüfatına, insan sağlamlığına və ekoloji məsələlərə bağlılığından irəli gəlir.

Azərbaycanın qida sənayesi sektorunda sahibkarlıq ekosistemi son onilliklərdə formalaşmağa və inkişaf etməyə başlasa da, hələ də müxtəlif problemlərlə üzləşir. Bu ekosistemin mövcud vəziyyətini qiymətləndirmək üçün bir sıra determinantlardan və analitik çərçivələrdən istifadə etmək olar. Həm ümumi ekosistem yanaşması, həm də spesifik qida sənayesi amillərini nəzərə alaraq, ekosistemin qiymətləndirilməsi üçün bəzi determinantları xüsusilə qeyd etmək olar. Lisenziyalaşdırma və sertifikatlaşdırma prosedurlarını, dövlətin rolu və dəstəyini, məlumatlılıq və şəffaflıq əhatə edən “qanunvericilik çərçivəsi” determinantı bir neçə sualın, o cümlədən a) qida təhlükəsizliyi, istehsal standartları, idxal-ixrac qaydaları ilə bağlı qanunvericilik nə dərəcədə aydın və sabitdir; b) axtəminatlı sahibkarların vergi güzəştləri, subsidiyalar, aqrar sektora xüsusi proqramlar, o cümlədən güzəştli kreditlər, dövlət zəmanətləri mövcuddurmu; c) dövlət qurumlarının sahibkarlara təqdim etdiyi məlumatların və tənzimləyici çərçivənin şəffaflığı hansı səviyyədədir və sair kimi sualların əsasında qiymətləndirilir. Belə qiymətləndirmə zamanı qida istehsalçıları üçün tətbiq olunan tənzimləyici tələblər (HACCP, ISO və s.), onların icra səviyyəsi, dövlətin aqrar və qida sektoruna yönəlik güzəşt paketləri və proqramları, vergi və gömrük prosedurlarının sadəliyi və sabitliyi nəzərə alın bilər.

Qida sektorunda sahibkarlıq ekosisteminin qiymətləndirilməsi üçün digər determinant olaraq, kapitalın əlçatanlığını, faiz dərəcələrinin səviyyəsini, investisiya təşviqi və qorunmasını nəzərdə tutan “Maliyyə və İnvestisiya Mühiti” determinantını götürmək olar. Bu determinantın qiymətləndirilməsi

zamanı a)kiçik və orta biznes (KOB) subyektlərinin güzəştli kreditlərə, maliyyə institutlarına, vençur kapitalına və ya investorlara çıxışı nə dərəcədə əlçatandır; b)bankların sahibkarlar üçün təklif etdiyi kredit şərtləri (faiz dərəcələri, girov tələbləri) rəqabətədavamlıdır; c)həm yerli, həm də xarici investorların bu sahəyə sərmayə yatırımları üçün mövcud qanunvericilik və infrastruktur kifayət qədər cəlbedicidir və sair sualları əsas götürülə bilər. Belə qiymətləndirmədə Kənd Təsərrüfatı, İqtisadiyyat nazirlikləri və digər qurumların təqdim etdiyi kredit-layihə statistikaları, Ailə bizneslərini və fərdi sahibkarları dəstəkləyən maliyyə institutlarının (mikro-kredit təşkilatları və s.) şərtləri, xarici investisiyaların həcmi və dinamikası nəzərə alın bilər.

Qida sektorunda sahibkarlıq ekosisteminin qiymətləndirilməsi üçün digər determinant olaraq, yerli istehsal infrastrukturunun keyfiyyətini, logistika və nəqliyyatı, rəqəmsal infrastrukturunu nəzərdə tutan "İnfrastruktur və Logistika" determinantı götürülə bilər. Bu determinantın qiymətləndirilməsi zamanı a)qida sənayesinin emal, qablaşdırma, saxlanma (anbarlar, soyuducu kameralar) sistemlərinin səviyyəsi; b)regionlardan şəhərlərə, həmçinin beynəlxalq bazarlara çıxışı təmin edən yollar, dəmir yolları, hava limanları və dəniz limanlarının imkanları; c)onlayn ticarət platformalarının, rəqəmsal marketing alətlərinin və IT xidmətlərinin genişliyi nəzərə alınmalıdır. Həmçinin qida istehsalçıları ilə ticarət şəbəkələri (supermarketlər, bazarlar) arasındakı əlaqə zənciri, istehsal sahələrinə yaxınlıq, xammalın operativ şəkildə emala yönləndirilməsi və internet ticarət vasitəsilə qida məhsullarının satış göstəriciləri nəzərə alın bilər.

Qida sektorunda sahibkarlıq ekosisteminin qiymətləndirilməsi üçün digər determinant olaraq, kadr potensialı, peşə və ali təhsil müəssisələri, sahibkarlıq bacarıqlarını əhatə edən "insan kapitalı və təhsil" götürülə bilər.

Bazar və Rəqabət Mühiti, yəni Daxili bazarın həcmi və tələb həcmi, İxrac imkanları və bazar şaxələndirməsi, İdxal rəqabəti də Qida sektorunda sahibkarlıq ekosisteminin qiymətləndirilməsi üçün determinant olaraq istifadə edilə bilər. Qida sektorunda sahibkarlıq ekosisteminin qiymətləndirilməsi üçün determinant olaraq Mədəni və Sosial Amillər, o cümlədən Milli qida ənənəsi, İstehlakçı davranışları, Vətəndaşların sahibkarlıq ruhu və sair qəbul edilə bilər.

Qida sektorunda sahibkarlıq ekosisteminin qiymətləndirilməsi üçün Ümumi Qiymətləndirmə Çərçivələri olaraq, Global Entrepreneurship Monitor (GEM) (Sahibkarlıq fəaliyyəti, innovasiya və böyümə imkanlarını ölkə səviyyəsində ölçmək üçün), Doing Business (Biznesin yaradılması, vergi, tənzimləmə, idxal-ixrac prosedurları kimi sahələrdə ölkənin mövqeyini dəyərləndirmək üçün), Porter-in Klaster Modeli (sənayedə fəaliyyət göstərən müəssisələr və onlara dəstək verən infrastrukturlar arasındakı əlaqələrin analizi üçün), İstehsal Zəncirinin Təhlili (xammaldan son istehlakçıya qədər olan mərhələləri, dəyər artımını və potensial itkiləri təhlil etmək üçün) istifadə edilə bilər.

• Azərbaycanın qida sektorunda sahibkarlıq ekosisteminin kəmiyyətə qiymətləndirilməsi

Qida sənayesi sektorunda istehsal həcmi bu sektordakı sahibkarlıq ekosisteminin cari vəziyyətindən çox asılıdır. Elə ona görə də sahibkarlıq ekosisteminin cari vəziyyətinin kəmiyyətə qiymətləndirilməsi vacibdir. Sahibkarlıq ekosisteminin kəmiyyətə qiymətləndirilməsi üçün onu ifadə edə bilən proksi göstəricilərin seçilməsini tələb edir. Tədqiqatda belə proksilər kimi aşağıdakı göstəricilərdən istifadə edəcəyik: a)qida sənayesi sektorunda fəaliyyət göstərən ümumi müəssisələrin sayı; b)qida sənayesində hər il yaradılan yeni sahibkarlıq subyektlərinin sayı; c)qida sənayesi sektorundakı şirkətlərin ümumi gəliri (ümumi dövriyyə); d)qida sənayesi sektorunda fəaliyyət göstərən KOB-ların ümumi müəssisələr içində payı (%); e)qida sənayesi sektorunun ÜDM-dəki payı (%);f)qida sənayesinə qoyulan daxili və xarici investisiyaların ümumi həcmi; g) Qida sənayesi sektorunun istehsal etdiyi məhsulların ixrac payı (%); h) Sahibkarlar üçün qida sənayesi üzrə ixtisaslaşmış sənaye parklarının və texnoparkların sayı; j) Tədqiqat və İnkişaf (R&D) xərclərinin ÜDM-də payı; k)qida sənayesi sektorunda yeni texnologiyalar üçün alınan patentlərin sayı; l)qida sənayesində innovativ texnologiyalar tətbiq edən yeni bizneslərin sayı; m)qida məhsullarına istehlakçı xərcləri; n)orta illik inflyasiya və qida məhsullarının qiymət indeksi; o)ekoloji təmiz qida məhsullarına və sağlam qidalanmaya olan tələbin artımı; p)Sahibkarlıq fəaliyyətinə yönəldilən dövlət maliyyə yardımlarının həcmi; r)qida sənayesi üzrə vergi dərəcələri; s)Qida təhlükəsizliyi və keyfiyyət standartlarına uyğunluq.

Qeyd edək ki, ekosistemin yuxarıda qeyd etdiyimiz qiymətləndirmə metodları ölkə üzrə bütünlükdə biznes ekosisteminin, o cümlədən qida sektorunda biznes ekosistemin qiymətləndirilməsini aparır və ayrı-ayrı iqtisadi fəaliyyət sahələrini bir-birindən ayırmır. Qida sənayesində sahibkarlıq ekosisteminin dəyərləndirilməsi üçün əvvəlcə Doing Business tərəfindən hazırlanan məlumatlarından istifadə etmək olar. Burada ölkələr üzrə biznesin başlanması, icazələrin alınması, vergi öhdəlikləri, investorların qorunması və s. kimi indikatorlar ölçülür. Qida sənayesində müəssisə açmaq üçün lisenziyalar, gigiyenik-sertifikat tələbləri və digər spesifik şərtlər də bu indeksin ümumi dəyərləndirməsinə daxil edilir. Azərbaycanın və digər ölkələrin Doing Business reytinglərini, həmçinin sub-kategoriyalarda (məsələn, “Starting a Business”, “Dealing with Construction Permits”, “Trading Across Borders”) topladıqları balları müqayisə edərək ümumi şəffaflıq və əlçatanlıq səviyyəsini qiymətləndirmək olar. Lakin biz tədqiqatımızda Doing Business Tədqiqat qrupunun hesabatlarından istifadə etməyəcəyik. Çünki Dünya Bankı onun hesablamalarında olan metodoloji problemlərə görə onun fəaliyyətini 2020-ci ildə dayandırmışdır. Odur ki, Global Innovation İndeksi və ya Qlobal Rəqabətlik Hesabatı (WEF), həmçinin Porter’in “Diamond Model”i qida sənayesində startap ekosisteminin qiymətləndirilməsi üçün daha əlverişli ola bilər.

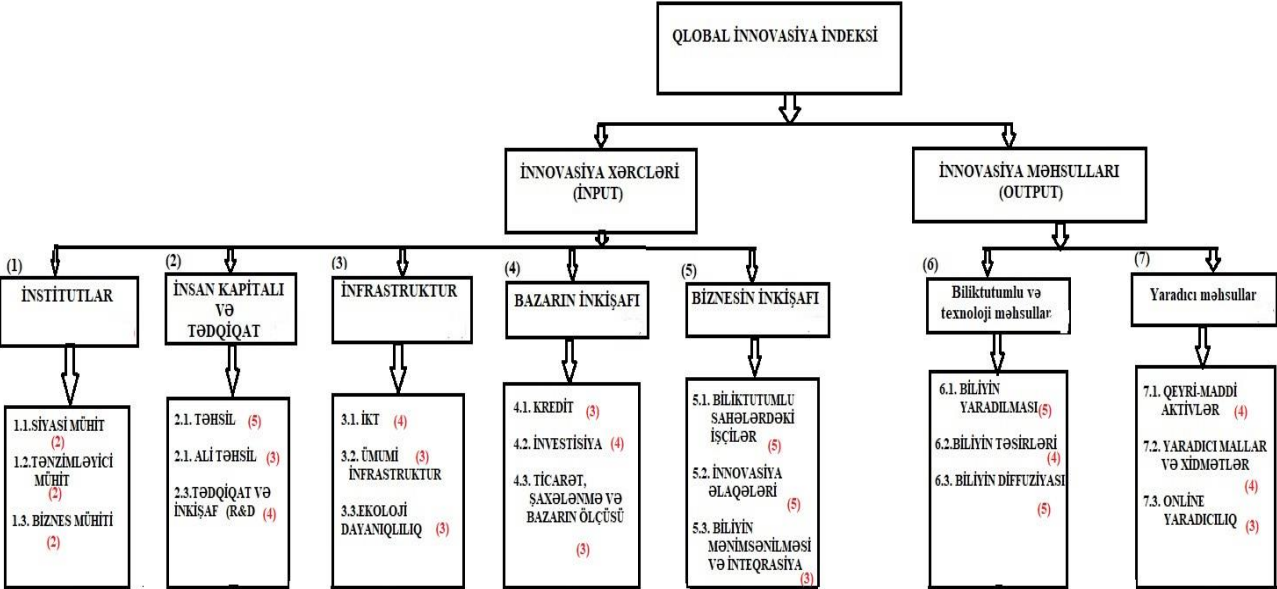
Global Innovation İndeksi (GII), həmçinin Qlobal Rəqabətlik Hesabatı innovasiya bacarığı, R&D xərcləri, infrastruktur, insan kapitalı, bazar ölçüsü və s. kimi göstəricilər əsasında ölkədə mövcud ekosistemi müqayisəli təhlil etməyə imkan verir. Porter’in “Diamond Model”i ölkələr və ya regionlar üzrə a) faktor şəraiti, o cümlədən infrastruktur, insan kapitalı, təbii resurslar, b) tələb şəraiti, o cümlədən istehlakçının tələbi, bazar tələbləri, c) əlaqəli və köməkçi sahələr, o cümlədən logistika, qablaşdırma, maliyyə xidmətləri; və d) rəqabətin intensivliyi, o cümlədən yerli rəqiblər, dövlət dəstəyini və sair dəyərləndirir. Azərbaycanın qida sənayesində bu dörd əsas elementi qiymətləndirməklə ölkənin startap ekosisteminin güclü və zəif tərəflərini aşkara çıxarmaq olar.

Qlobal İnnovasiya İndeksi müxtəlif ölkələrin innovasiya potensialını və innovasiya fəaliyyətinin effektivliyini qiymətləndirən illik hesabatdır. Bu indeks **Ümumdünya Əqli Mülkiyyət Təşkilatı (WIPO), Portuqaliya Katolik Universiteti və Cornell Universiteti** tərəfindən hazırlanır. GII metodologiyası **innovasiya girişləri və innovasiya üçün xərclər (inputs) və innovasiya nəticələri və ya innovativ məhsul buraxılışı (outputs)** əsasında qurulmuşdur. Hər bir ölkə iki əsas alt-indeks üzrə qiymətləndirilir.

İnnovasiya girişləri ölkənin innovasiya yaratmaq üçün mövcud olan resurslarını və şəraitini kəmiyyətə qiymətləndirir. Belə qiymətləndirmə **5 əsas sütun** üzərində qurulmuşdur: a) **İnstitusional mühit (Institutions)**, yəni siyasi sabitlik, tənzimləyici mühit və iş mühiti; b) **İnsan kapitalı və tədqiqat (Human Capital & Research)**, yəni ölkədə təhsil səviyyəsi və mövcud tədqiqat infrastruktur; c) **Ölkədə mövcud infrastruktur (Infrastructure)**, yəni İKT infrastruktur, enerji effektivliyi, ekoloji dayanıqlılıq; d) **Bazar inkişafı (Market Sophistication)**, yəni maliyyə bazarları və investisiya imkanları; e) **Biznes inkişafı (Business Sophistication)**, yəni innovativ şirkətlərin sayı, universitet-biznes əməkdaşlığı və sair.

İnnovasiya məhsulları buraxılışı (innovation outputs) isə ölkənin əldə etdiyi innovasiya nəticələrini ölçür. Bu qiymətləndirmə **2 əsas sütun** üzərində qurulmuşdur: a) **Bilik və texnologiya məhsulları (Knowledge & Technology Outputs)**, yəni patentlər, yüksək texnologiyalı ixrac, elmi məqalələr; b) **Yaradıcı məhsullar (Creative Outputs)**, yəni brendlər, dizaynlar, mədəni və yaradıcı sənayələr.

Qeyd edək ki, həm “innovasiya xərcləri”, həm də “innovasiya məhsulları” sütunları alt-indekslərdən, onlar da uyğun indikatorlardan ibarətdir. Məsələn, “innovasiya xərcləri” sütununa daxil olan “İnstitutlar” alt-indeksi öz növbəsində müəyyən metodologiya əsasında hesablanır. Belə ki, “İnnovasiya xərcləri” alt-indeksinə daxil olan 3 alt-sütun, yəni “siyasi mühit”, “Tənzimləyici mühit” və biznes mühiti” öz növbəsində 6 indikator vasitəsilə ölçülür. “İnsan kapitalı və Tədqiqat” alt-indeksi 12, “İnfrastruktur” alt-indeksi 10, “Bazarın inkişafı” alt-indeksi 10, “Biznesin inkişafı” alt-indeksi 15 indikatorla hesablanır. “İnnovasiya məhsulları” sütununun “biliktutumlu və texnoloji məhsullar” alt-indeksi 14, “Yaradıcı məhsullar” alt-indeksi isə 11 indikator vasitəsilə hesablanır (Sxem 1). Metodologiyaya əsasən bütün indikatorlar (1÷100) aralığında normallaşdırılır və onlara çəki verilərək, sonda çəkili orta hesablanır.



Sxem 1. Qlobal İnnovasiya İndeksinin komponentləri
Mənbə: müəllif tərəfindən tərtib edilib

Qİİ-nin hesablanması üçün əsas məlumatlar Dünya Bankı, BMT, WIPO, OECD, Qlobal Rəqabətlik Hesabatlarından əldə edilir. Qİİ-nin məlumatlarının mühüm elmi və praktiki əhəmiyyəti vardır. Belə ki, ölkələrarası müqayisəli tədqiqatların aparılması və müqayisəli reytinglərin hazırlanması Ölkələrin innovasiya sahəsində müqayisəli təhlilini aparmağa, siyasətçilər və investorlar üçün qərar qəbul etməyə, həmçinin İqtisadi inkişaf və rəqabətqabiliyyətliliyin artırılması üçün istifadə olunur. Bizim tədqiqatda da Qİİ məlumatlarından ölkənin qida sektorunda sahibkarlıq ekosisteminin, həmçinin startap ekosisteminin qiymətləndirilməsi üçün istifadə edəcəyik. Bu məqsədlə a) Ölkələr üzrə Qİİ-nin adambaşına ÜDM həcminə təsirini çarpaz analizlə müqayisə edəcəyik; b) Ərazisi və əhalisi Azərbaycanla müqayisə edilə bilən bir neçə ölkə üzrə Qİİ adambaşına ÜDM həcminə təsirini panel analizlə təhlil edəcəyik; c) Azərbaycanda Qİİ-nin ÜDM həcminə və qida sənayesi sektorunda müəssisələrin sayı və görülmə təsirini zaman sırası analizi ilə qiymətləndirməyə çalışacağıq.

Qİİ-nin 2024-cü il hesabatına əsasən Azərbaycanın alt-indekslər üzrə “ilk onluqda olan”, “Yuxarı orta gəlirli” və “Şimalı Afrika və Qərbi Asiya” ölkələri ilə müqayisəsi 2.2.1-ci cədvəldə verilmişdir. Cədvəldəki məlumatlara əsasən Azərbaycan ilk onluqda olan ölkələrdən bütün sub-indekslər üzrə geri qalır. Bütün sub-indekslər üzrə fərlər olduqca böyükdür. Belə ki, İnstitutlar üzrə-26.98, İnsan kapitalı və Tədqiqat üzrə-36.41, İnfrastruktur üzrə-30.92, bazarın İnkişafı üzrə-44.66, Biznesin inkişafı üzrə-37.78, Biliklutumlu və texnoloji məhsullar üzrə-46.17, Yaradıcı məhsullar üzrə-42.35 bal geri qalma müşahidə edilir. Təəssüf ki, Azərbaycanın daxil olduğu “Yuxarı orta gəlirli” ölkələr üzrə orta qiymətdən də geri qalma (“İnstitutlar” sub-indeksi istisna olmaqla) müşahidə edilir.

Cədvəl 1

2024-cü il üzrə Qİİ üzrə Azərbaycanın bəzi ölkə qrupları ilə müqayisəsi

	İnstitutlar	İnsan Kapitalı və Tədqiqat	İnfrastruktur	Bazarın inkişafı	Biznesin inkişafı	Biliklutumlu və texnoloji məhsullar	Yaradıcı məhsullar
İlk onluqda olanlar	80.81	61.30	58.57	62.12	63.64	57.29	56.54
Yuxarı orta gəlirli	43.05	29.50	39.86	32.91	27.69	20.61	24.35
Şimali Afrika və Qərbi Asiya	51.34	34.27	39.94	33.58	27.20	22.11	26.23
Azərbaycan	53.83	24.89	27.65	17.46	25.86	11.12	14.19

Qeyd: müəllif tərəfindən tərtib edilib

Qeyd edək ki, Qİİ-nin 2024-cü il üzrə hesabatına əsasən 133 ölkə arasında ilk 10-luqda yer alan

ölkələr, yəni İsveçrə (1), İsveç (2), ABŞ (3), Sinqapur (4), Birləşmiş Krallıq (5), Cənubi Koreya (6), Finlandiya (7), Niderland (8), Almaniya (9), Danimarka (10) yüksək gəlirli ölkələrdir. Hesablamalar göstərir ki, Qİİ ilə adambaşına ÜDM həcmi arasında ciddi korrelyasiya əlaqəsi var (2-ci və 3-cü cədvəllərdəki). Qİİ ilə adambaşına ÜDM həcmi arasında səbəb-nəticə mahiyyətli əlaqə mövcuddur. Bunu müəyyən etmək üçün Panel analizdən və ya zaman sırası analizindən istifadə etmək lazımdır. Ölkələrarası çarpaz analiz səbəb-nəticə əlaqəsini müəyyən etməyə imkan vermir. Buna baxmayaraq, 2-ci və 3-cü cədvəllərdəki nəticələrə əsaslanaraq, əminliklə demək olar ki, bu iki göstərici arasında səbəb-nəticə mahiyyətli iki-istiqamətli əlaqə mümkündür.

Cədvəl 2

Adambaşına ÜDM həcmnin Qİİ-nə təsiri

Sample: 1 133
Included observations: 132
Method: M-estimation
Settings: weight=Bisquare, tuning=4.685, scale=MAD (median centered)
Huber Type I Standard Errors & Covariance

Variable	Coefficient	Std. Error	z-Statistic	Prob.
GDPPC_2023	0.000551	2.55E-05	21.60385	0.0000
C	20.31954	0.840656	24.17106	0.0000

Robust Statistics			
R-squared	0.571956	Adjusted R-squared	0.568663
W-squared	0.769261	Adjusted R-squared	0.769261
Kaiko info criterion	131.1881	Schwarz criterion	138.1068
Deviance	7260.452	Scale	7.521402
Rn-squared statistic	466.7263	Prob(Rn-squared stat.)	0.000000

Non-robust Statistics			
Mean dependent var	31.51061	S.D. dependent var	14.24575
S.E. of regression	9.128988	Sum squared resid	10834.00

Cədvəl 3

Qİİ-nin adambaşına ÜDM həcminə təsiri

Sample: 1 133
Included observations: 132
Method: M-estimation
M settings: weight=Bisquare, tuning=4.685, scale=MAD (median centered)
Huber Type I Standard Errors & Covariance

Variable	Coefficient	Std. Error	z-Statistic	Prob.
GII_2024	1142.854	54.90917	20.81353	0.0000
C	-18267.92	1897.604	-9.626833	0.0000

Robust Statistics			
R-squared	0.402958	Adjusted R-squared	0.398366
Rw-squared	0.797245	Adjusted R-squared	0.797245
Akaike info criterion	198.9016	Schwarz criterion	205.2881
Deviance	1.16E+10	Scale	7705.512
Rn-squared statistic	433.2031	Prob(Rn-squared stat.)	0.000000

Non-robust Statistics			
Mean dependent var	21010.22	S.D. dependent var	25498.99
S.E. of regression	16399.60	Sum squared resid	3.50E+10

Qeyd: müəllif tərəfindən hesablanıb.

1-ci və 2-ci cədvəllərdə eyni göstəricilər arasındakı çarpaz reqressiya əlaqəsi olduğundan biz əsasən 2-ci cədvəldə əldə edilən nəticələri şərh edəcəyik. Belə ki, bu reqressiya analizi **adambaşına düşən ÜDM (GDPPC_2023)-nin (asılı dəyişən) Qlobal İnnovasiya İndeksindən (GII_2024)-ndən (müstəqil dəyişən) asılılığını** ifadə edir. Alınan nəticələrə əsasən Qlobal İnnovasiya İndeksi (GII_2024) 1 vahid artdıqda, adambaşına düşən ÜDM təxminən **1142.85 vahid artır**. Bu, innovasiya və iqtisadi məhsuldarlıq arasında güclü müsbət əlaqənin olduğunu göstərir. Müstəqil dəyişənin əmsalı statistik baxımdan əhəmiyyətlidir, çünki onun p-dəyəri **0.0000**-dır, bu da əlaqənin təsadüfi olmadığını sübut edir. **İntersept (C) əmsalı -18267.92-dir**. Qlobal İnnovasiya İndeksi 0 olarsa (nəzəri olaraq mümkün olmayan ssenari), adambaşına düşən ÜDM **-18,267.92** olaraq proqnozlaşdırılır. Bu nəticə reallıqdan uzaq olsa da, innovasiyanın iqtisadi artım üçün nə qədər vacib olduğunu göstərir. **GII_2024 üçün z-Statistikası 20.81353**, p-dəyəri isə **p=0.0000**. Bu, innovasiya və adambaşına düşən ÜDM arasında çox əhəmiyyətli bir əlaqənin olduğunu təsdiqləyir. **İntersept əmsalı üçün z-Statistikası -9.626833**, p-dəyəri isə **p=0.0000**. Bu da statistik əhəmiyyətlidir. **R-kvadratın 0.402958 olması sübut edir ki**, Adambaşına düşən ÜDM-dəki dəyişmələrin təxminən **40.3%-i** Qlobal İnnovasiya İndeksi ilə izah olunur. Bu, orta səviyyəli izah etmə gücünü göstərir və ÜDM-ə təsir edən digər vacib amillərin olduğunu bildirir. **Düzəldilmiş R-kvadrat= 0.398366** R-kvadratın dəyərindən bir qədər aşağıdır ki, bu da yalnız bir müstəqil dəyişənin daxil edilməsi ilə gözləniləndir. **Rw-kvadrat (Robust Weighted R-kvadrat)= 0.797245 olması sübut edir ki**, potensial kənarçıxmaları və heteroskedastikliyi nəzərə alan robust reqressiya metodlarında əlaqə daha güclü görünür və dəyişmələrin təxminən **80%-i** izah olunur. Model, kənarçıxmaların və ya məlumatdakı qeyri-müntəzəmliyin təsirini minimuma endirmək üçün **robust reqressiya** (M-estimation) və bisquare çəki funksiyasından istifadə edir. Bu, küylü məlumatların çox olduğu halda nəticələrin etibarlılığını artırır.

GII_2024 üçün güclü və statistik baxımdan əhəmiyyətli olan müsbət əmsal, daha yüksək innovasiya göstəricilərinə malik ölkələrin adambaşına düşən ÜDM-in də əhəmiyyətli dərəcədə yüksək

olduğunu göstərir. GII_2024 ÜDM-dəki dəyişmələrin **40%-ni** izah edir, lakin infrastruktur, təhsil, siyasi sabitlik və ticarət siyasəti kimi digər vacib faktorlar da əhəmiyyətlidir.

Robust reqressiya qiymətləndirməsi, potensial məlumat anomaliyaları nəzərə alınsa belə əlaqənin davam etdiyini göstərir. Əlbəttə modelin izah gücünü artırmaq üçün digər dəyişənləri (məsələn, təhsil xərcləri, infrastruktur, ticarət açıqlığı) əlavə etmək mümkündür. Hətta GII və adambaşına düşən ÜDM arasındakı əlaqəni qeyri-xətti modellərdən (məsələn, kvadratik terminlər) istifadə edərək daha dəqiq modelləşdirmək mümkündür. Bu nəticələr göstərir ki, innovasiyaya investisiyalar (məsələn, R&D və təhsil xərclərinin artırılması) əhəmiyyətli dərəcədə iqtisadi nəticələri yaxşılaşdırı bilər. Hökumətlər innovasiyanı təşviq edən siyasətləri prioritetləşdirməlidir.

Təəssüf ki, son 5 ildə Azərbaycanın mövqeyi 80-dən (2021-ci il) 95-ə qədər dəyişib. 2024-cü il hesabatına əsasən Azərbaycanın Qİİ-i 21.3 olub. Ölkəmizin “İnnovasiya xərcləri” sütunu üzrə mövqeyi 74-dən (2021-ci il) 82-yə, “İnnovasiya məhsulları” sütunu üzrə isə 86-dan (2021-ci il) 101-ə qədər dəyişib. Azərbaycanın Qİİ üzrə mövqeyi (95) region ölkələri ilə, məsələn, Gürcüstan (57), Ermənistan (63), Rusiya (59), Türkiyə (37) müqayisədə qənaətbəxş deyil. Lakin buna baxmayaraq, Qİİ-nə əsasən bəzi indikatorlar, məsələn, “Biznesin əlverişliliyi”, “orta məktəblərdə şagird-müəllim nisbəti”, “əmək məhsuldarlığının artımı”, “klaster inkişafı”, “R&D üzrə universitet-sənaye əməkdaşlığı”, “elm və mühəndislik üzrə məzun faizi”, “ictimai-sənaye nəşrləri”, “biznes üçün əməliyyatların sabitliyi” indikatorlar ölkəmiz üçün güclü tərəflər hesab edilir. “Ölkəyə gələn investisiyaların ÜDM-də payı”, “yüksək texnologiyalı idxalın cəmi xarici ticarətdə payı”, “İKT idxalının cəmi xarici ticarətdə payı” və sair bir neçə indikator üzrə ölkənin göstəriciləri hələ də zəifdir.

Nəticə

Alınan nəticələrə əsasən Qlobal İnnovasiya İndeksi ilə adambaşına düşən ÜDM arasında pozitiv əlaqə mövcuddur. Bu, innovasiya və məhsuldarlıq arasında güclü müsbət əlaqənin olduğunu göstərir.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat / References

1. Pawlak, K., & Kołodziejczak, M. (2020). The Role of Agriculture in Ensuring Food Security in Developing Countries: Considerations in the Context of the Problem of Sustainable Food Production. *Sustainability*, 12(13), 5488. <https://doi.org/10.3390/su12135488>
2. Cole, A., Pethan, J., & Evans, J. (2023). The Role of Agricultural Systems in Teaching Kitchens: An Integrative Review and Thoughts for the Future. *Nutrients*, 15(18), 4045. <https://doi.org/10.3390/nu15184045>
3. M. Manida, (2022). The Future of Food and Agriculture Trends and Challenges, Bernan Distribution / Food & Agriculture Organizatio, Pages: 176
4. Sharma LL, Teret SP, Brownell KD., (2010). The food industry and self-regulation: standards to promote success and to avoid public health failures. *Am J Public Health*. 2010 Feb;100(2):240-6. doi: 10.2105/AJPH.2009.160960. Epub 2009 Dec 17. PMID: 20019306; PMCID: PMC2804645.
5. Marion Nestle, (2022). Regulating the Food Industry: An Aspirational Agenda *American Journal of Public Health* 112, 853_858, <https://doi.org/10.2105/AJPH.2022.306844>

Различия и оценка предпринимательской экосистемы в секторе пищевой промышленности

Маис Гюльалиев

Профессор Азербайджанского технологического университета
mayis_gulaliyev@yahoo.com

Ульвия Мамедова

Докторант Азербайджанского Технологического Университета
ulviyya.m@atu.edu.az

Резюме: В статье обоснованы различия между предпринимательской экосистемой в секторе пищевой промышленности и другими экосистемами. Предпринимательская экосистема количественно характеризуется с использованием Глобального индекса инноваций, а ее связь с ВВП на душу населения оценивается с помощью модели RLS. Результаты показывают, что с ростом уровня инноваций в стране увеличивается, и объем ВВП на душу населения. Обратная связь, то есть влияние экономического развития на развитие инновационной экосистемы, также является положительной.

Ключевые слова: предпринимательство, стартапы, инновационное развитие, технологии, экономическое развитие, экосистемы стартапов.

DOI <https://doi.org/10.36719/2707-9317/117/20-32>**Audit efficiency: Modern challenges and promising approaches****Yashar Mammadov**

Ministry of Science and Education of the Republic of Azerbaijan Institute of Economics
head of department “Monetary and problems of fiscal regulation”
doctor of economics, assoc.prof. E-mail:mammadov60@mail.ru

Abstract: The concept of audit efficiency is of great significance in the modern business environment, as it is one of the key indicators of the accuracy of financial statements, risk management, and overall governance effectiveness in entities and organizations. An efficient audit is not limited to verifying compliance with legislative requirements but also contributes to optimal financial resource management, ensuring transparency, and reducing corruption risks. The study of audit efficiency has become even more relevant in the context of contemporary economic and technological changes. The development of digital technologies, the implementation of automated audit systems, and the use of artificial intelligence in audit processes create new challenges and opportunities. Therefore, an in-depth study of the theoretical and practical foundations of auditing, the improvement of its methodological approaches, and its alignment with international standards are essential for enhancing the long-term financial stability and investment attractiveness of organizations. This article examines research related to the efficiency of audit services and approaches this concept in light of modern-day requirements. The paper evaluates the key factors ensuring audit efficiency and highlights the necessity of addressing them based on contemporary challenges. Moreover, approaches to audit efficiency are analyzed in connection with the legal and regulatory framework. The article presents well-founded perspectives on audit efficiency and its improvement, offering a revised version of existing theoretical and methodological provisions.

Keywords: audit, service market, efficiency, legal and methodological framework, audit standards.

Эффективность аудита: Современные вызовы и перспективные подходы

Яшар Мамедов

Министерство Науки и Образования Азербайджанской Республики Институт Экономики, заведующий отдела «Проблемы монетарного и фискального регулирования». д.е.н., доц. E-mail: mammadov60@mail.ru

Резюме: Концепция эффективности аудита имеет большое значение в современной бизнес-среде, так как является одним из ключевых показателей достоверности финансовой отчетности субъектов и организаций, управления рисками и общей эффективности управления. Эффективный аудит не ограничивается только проверкой соответствия законодательным требованиям, но также способствует оптимальному управлению финансовыми ресурсами, обеспечению прозрачности и снижению коррупционных рисков. Изучение эффективности аудита становится еще более актуальным на фоне современных экономических и технологических изменений. Развитие цифровых технологий, внедрение автоматизированных аудиторских систем и использование искусственного интеллекта в аудиторских процессах создают новые вызовы и возможности. Поэтому глубокое изучение теоретических и практических основ аудита, совершенствование его методологических подходов и приведение в соответствие с международными стандартами является важным условием для повышения долгосрочной финансовой устойчивости организаций и их инвестиционной привлекательности. В представленной статье рассматриваются исследования, посвященные эффективности аудиторских услуг, и анализируется эта концепция с учетом требований современного времени. В статье оцениваются основные факторы, обеспечивающие эффективность аудита, подчеркивается необходимость их рассмотрения в контексте современных вызовов. Также подходы к эффективности аудита исследуются в связи с нормативно-правовой базой. В статье выдвигаются обоснованные взгляды на эффективность аудита и его совершенствование, а также предлагается новая версия существующих теоретических и методологических положений.

Ключевые слова: аудит, рынок услуг, эффективность, правовые и методологические основы, аудиторские стандарты.

UOT: 336.717.6 JEL: G 39; H29.

Введение

Начиная с конца XX – начала XXI века, кризисные явления в сфере социально-экономического развития, а также возрастающая потребность государства, общества и других заинтересованных сторон в достоверной, прозрачной и объективной информации об экономической и финансово-хозяйственной деятельности обусловили необходимость новых подходов к сущности аудита как профессиональной деятельности. В особенности, актуальным становится развитие этой сферы услуг, совершенствование механизмов её организации и регулирования с учётом гибких и прогрессивных требований, а также систематическое повышение уровня знаний и профессиональной квалификации аудиторов. Кроме того, это требует более широкого понимания эффективности аудиторской деятельности.

Актуальность исследования концепции эффективности аудиторских услуг в современный период

Современное экономическое развитие характеризуется динамичностью, ростом конкурентной среды и усложнением хозяйственных процессов. В этих условиях обеспечение прозрачности, надежности финансовой информации и снижение рисков становятся ключевыми факторами устойчивости бизнеса. Важную роль в достижении этих целей играет аудиторская деятельность, эффективность которой определяет качество контроля, достоверность отчетности и степень доверия к экономическим субъектам. Эффективность аудита является

одной из важнейших характеристик аудиторской деятельности, поскольку именно она определяет ценность предоставляемых услуг для заинтересованных сторон [1]. Высокий уровень эффективности аудиторских услуг способствует:

- повышению качества финансовой отчетности и снижению уровня финансовых нарушений;
- обеспечению прозрачности корпоративного управления;
- укреплению доверия инвесторов и кредиторов;
- снижению экономических рисков и улучшению финансового контроля.

Кроме того, эффективный аудит способствует развитию рыночной экономики, формированию конкурентной среды и повышению деловой этики. Несмотря на широкое распространение аудиторской деятельности, проблема оценки ее эффективности остается актуальной [37]. Это обусловлено несколькими факторами:

- **Эволюцией аудиторских стандартов.** В связи с глобализацией экономики и развитием цифровых технологий изменяются подходы к аудиту, что требует новых критериев оценки эффективности.
- **Ростом требований со стороны государства и бизнеса.** Компании и регулирующие органы ожидают от аудиторов не только проверки финансовой отчетности, но и стратегического анализа, оценки рисков и консультирования.
- **Развитием технологий и автоматизацией процессов.** Использование цифровых решений в аудите открывает новые возможности, но также ставит вопросы об эффективности традиционных методов.

Таким образом, исследование эффективности аудиторских услуг имеет теоретическую и практическую значимость. Разработка новых методологических подходов и критериев оценки позволит повысить качество аудиторской деятельности, адаптировать ее к современным условиям и обеспечить устойчивое развитие финансового сектора. Современное экономическое развитие, как и другие отрасли, выдвигает на передний план концепцию эффективности аудита [35]. Такой подход приобретает особую значимость с двух ключевых точек зрения:

1. Во-первых, оценка эффективности организации и развития аудиторской деятельности как самостоятельной отрасли.
2. Во-вторых, определение эффективности аудита применительно к сфере услуг и вовлечённым сторонам.

Аудиторская деятельность представляет собой специфический вид предпринимательской деятельности, который за последние пятьдесят лет глубоко проник в экономическую, социальную и общественную жизнь. В этом контексте важно учитывать ожидаемые выгоды от аудита и связанную с ним эффективность как для аудируемых субъектов, так и для самих аудиторов. В то же время отсутствие экономической и организационной эффективности аудиторской деятельности превращается в дополнительное бремя как для аудитора, так и для заинтересованных сторон. Проблема оценки эффективности современной аудиторской деятельности активно исследуется, а её концептуальное определение становится всё более актуальным. Сложность анализа эффективности аудита связана, прежде всего, с необходимостью конкретизации самого понятия «эффективность» в данной области, а также с разработкой методологических основ его оценки [36].

На сегодняшний день подходы к эффективности аудиторской деятельности во многом носили односторонний, ограниченный характер, зачастую фокусируясь на отдельных аспектах. В этом смысле эффективность аудита определяется его способностью решать поставленные задачи в конкретных условиях, соответствовать установленным стандартам и обеспечивать качественное выполнение своих функций. Таким образом, эффективность аудита может быть рассмотрена как с точки зрения организационно-методических аспектов, так и с позиции его соответствия современным требованиям и стандартам профессиональной деятельности [5, с.57; 10, с. 43].

Современные требования экономики и общества к аудиту не всегда совпадают с традиционными подходами к оценке его эффективности. В связи с этим возникает

необходимость уделять внимание другому важному аспекту – ожидаемой выгоде и эффективности аудита для вовлечённых сторон. В последние годы данный аспект приобретает всё большую значимость, что обусловлено следующими факторами:

- Аудит, как вид профессиональных услуг, осуществляется на основе договорных отношений с различными субъектами, и, следовательно, должен обеспечивать соблюдение их интересов и ожиданий.
- Разнообразные аудиторские услуги (консалтинг, консультирование и др.) должны способствовать повышению финансовой и экономической эффективности аудируемых субъектов.
- Аудит играет важную роль не только в экономике, но и в социальной сфере, а также в обеспечении здоровой деловой среды, способствующей стабильному развитию общества.

Широкий подход к эффективности аудита позволяет обосновать следующую концепцию: эффективность аудита должна оцениваться не только с точки зрения его внутренней результативности, но и с позиций ожидаемой выгоды для всех заинтересованных сторон. Пользователи аудиторских услуг, независимо от их организационно-правовой формы и формы собственности, должны получать реальную пользу от аудиторской деятельности, что является важным показателем её эффективности. Другими словами, уровень соблюдения аудитором своих профессиональных обязанностей и этических стандартов непосредственно влияет на степень его эффективности. Высокий профессионализм и практический опыт аудитора играют ключевую роль в формировании эффективности аудиторской деятельности. Этот подход связан с тем, что аудит должен обеспечивать различные виды выгоды и эффективности – экономическую, финансовую, социальную и др. Особенно важно учитывать, что основными сферами аудита являются экономические и финансовые процессы, поэтому ключевыми критериями его эффективности должны оставаться экономическая и финансовая результативность [12].

Кроме того, поскольку аудит сам по себе является предпринимательской деятельностью, одним из главных аспектов его эффективности становится получение прибыли – как для самого аудитора, так и для аудируемого субъекта. С учётом этих факторов наиболее целесообразным является многоуровневый подход к оценке эффективности аудита, включающий три уровня:

- **Эффективность аудита как отрасли** (оценка на уровне институциональной среды, нормативно-правового регулирования и профессиональных стандартов).
- **Эффективность аудита на микроуровне** (с точки зрения пользователей услуг и их экономической выгоды).
- **Эффективность аудита на макроуровне** (его влияние на экономику и общество в целом).

Такой системный подход позволяет не только объективно оценить эффективность аудита, но и разработать инструменты её повышения, что особенно важно в условиях современных вызовов и изменений в экономической среде [24; 25].

Оценка эффективности аудита: влияние, результаты и методологические аспекты

Практика показывает, что при оценке эффективности аудита в социально-экономической сфере необходимо учитывать не только его внутренние показатели, но и внешние эффекты, которые он оказывает. Влияние аудита на субъектов, отрасли и другие сферы деятельности может иметь как положительные, так и отрицательные последствия, что должно учитываться при оценке уровня его результативности. С другой стороны, такой подход становится важным фактором в организации эффективной деятельности аудиторских компаний, а также в определении профессионального уровня их аудиторов и специалистов [14; 15]. Кроме того, результаты и влияние аудита способствуют формированию здоровой конкурентной среды на рынке услуг, а также повышению уровня прибыльности аудиторской деятельности в интересах как самих аудиторских организаций, так и пользователей их услуг.

Эффективность аудита требует нового подхода к деятельности аудиторских компаний, обосновывая необходимость приведения перспективных направлений их развития в соответствие с изменяющимися требованиями рынка услуг. В этом контексте необходимо разрабатывать стратегические программы развития аудиторской деятельности, которые

должны учитывать как рыночные условия, так и потребности различных пользователей аудиторских услуг [20; 22]. Такие программы должны отличаться от традиционных аудиторских планов своей комплексностью, предполагая не только адаптацию к изменяющимся требованиям, но и мобилизацию существующих материально-технических и кадровых ресурсов.

Ключевым фактором, определяющим эффективность аудиторской системы, является минимизация использования ресурсов при достижении поставленных целей. Для объективной оценки эффективности аудита необходимо применять систему соответствующих показателей, которые могут варьироваться в зависимости от сфер аудиторской деятельности и целевых ориентиров. При разработке таких показателей следует учитывать следующие методологические особенности [2; 3; 12]:

- показатели должны обеспечивать возможность детального анализа и оценки;
- показатели должны охватывать как процессы, связанные с деятельностью аудиторов, так и деятельность аудируемых субъектов;
- выбор показателей должен основываться на их соответствии целям и ожидаемым результатам;
- показатели должны быть взаимосвязаны, обеспечивая целостное представление об эффективности аудита.

Применение системного подхода к оценке эффективности аудиторской деятельности позволит не только повысить уровень контроля и качества предоставляемых услуг, но и создать механизмы их совершенствования в соответствии с современными требованиями экономической среды. Для обеспечения эффективности аудита необходимо учитывать соответствующие принципы его оценки [2; 3; 12]:

- **Экономичность** – данный принцип отражает подход, при котором достигается максимальная эффективность при минимальных затратах и доступных ресурсах. Основная концепция заключается в том, чтобы обеспечивать наибольшую результативность при ограниченных возможностях (как финансовых, так и организационных). В процессе оценки эффективности могут использоваться такие показатели, как продуктивность, прибыльность и рентабельность.
- **Продуктивность** – количественный показатель, выражающий соотношение стоимости предоставляемой услуги к использованным средствам и ресурсам. Данный критерий также связан с повышением эффективности управленческих, производственных и трудовых процессов, что позволяет оценить влияние аудита на данные аспекты.
- **Прибыльность** – отражает соотношение доходов и расходов как самого аудита, так и его сферы деятельности (аудируемого субъекта). Этот подход важен для оценки рентабельности аудиторской деятельности, а также соотношения понесённых затрат и полученной выгоды.
- **Рентабельность** – показатель, выражающий соотношение прибыли от аудиторских услуг к использованным финансовым и материальным ресурсам, а также к акционерному капиталу. Данный подход может применяться для оценки деятельности каждой аудиторской организации или аудиторского субъекта в годовом разрезе.
- **Самоокупаемость** – показатель, определяющий соотношение затрат на оказание аудиторских услуг к поступающим денежным средствам субъекта. Если расходы на аудит в установленный период не окупаются за счёт деятельности субъекта, это свидетельствует о недостаточной эффективности аудиторских услуг.

Оценка эффективности аудита должна обеспечивать ответ на следующие ключевые вопросы:

- Возможность оценки изменений и тенденций развития в экономике, обществе и хозяйственной деятельности на основе передового аудиторского опыта.
- Уровень подготовки аудитора (специализированного персонала) и его способность профессионально выполнять аудит.

- Наличие кадрового потенциала и технических ресурсов в аудиторской организации, необходимых для оказания услуг.
- Способность аудитора проводить оценку результатов и прогнозировать развитие аудируемых процессов.
- Определение факторов, способствующих повышению эффективности аудита, и уровень их применения в ходе аудиторской проверки.

Следует также учитывать возможные факторы, ограничивающие эффективность аудита, которые можно классифицировать следующим образом [10; 11; 12]:

- Отсутствие у аудитора полного и точного доступа к источникам информации о деятельности субъекта.
- Временные ограничения на проведение аудита, обусловленные условиями договора и установленными сроками.
- Разногласия или отсутствие единого мнения среди учредителей и контрагентов при принятии решений, что может привести к расторжению договора и другим проблемам.
- Трудности, связанные с применением аудиторских стандартов, в частности выборочных методов, к специфике деятельности субъекта.
- Неэффективная организация финансово-бухгалтерской и внутренней контрольной системы субъекта, что создаёт дополнительные сложности в ходе аудита.

Применение системного подхода к оценке эффективности аудита позволит не только повысить качество аудиторских услуг, но и минимизировать риски, связанные с ограничивающими факторами, что является важным аспектом в условиях современного динамичного экономического развития. Все перечисленные факторы не только усложняют процесс организации аудита, но и препятствуют обеспечению необходимого уровня его эффективности для обеих сторон. Эффективность аудита во многом зависит от наличия у аудитора следующих профессиональных и трудовых компетенций:

- глубокие теоретические и практические знания в области аудита;
- знание национальной и международной нормативно-правовой базы и умение эффективно применять её на практике;
- практический опыт в организации хозяйственной деятельности и управленческих систем;
- современные знания и опыт в области экономики, финансов, налогообложения и бухгалтерского учёта;
- высокий уровень профессиональной подготовки и соблюдение этических норм.

Достижение эффективности в аудиторской деятельности также обусловлено наличием профессиональной команды аудиторов и целесообразной организацией их работы в соответствующих направлениях [6; 12; 13]. В этом контексте аудиторские организации должны обеспечивать мобилизацию высококвалифицированных кадров для успешного выполнения поставленных задач. Опыт как на национальном, так и на международном уровне показывает, что в настоящее время существует проблема подбора квалифицированных аудиторских кадров и проведения строгого аудита профессиональной деятельности аудиторов [31]. Подготовка таких специалистов требует значительных временных и финансовых затрат. Именно поэтому в национальных и международных системах законодательства совершенствуются требования к аудиторской деятельности, включая регламентацию квалификационных экзаменов, прохождение обязательных курсов повышения квалификации и другие профессиональные требования [30].

Однако, несмотря на предпринимаемые меры, подготовка аудиторов, соответствующих высоким профессиональным и квалификационным требованиям, остаётся актуальной задачей. Для её решения необходимо кардинальное изменение подхода к подготовке кадров, что предполагает создание прочной связи между академическим образованием (на уровнях бакалавриата и магистратуры) и практическим опытом будущих аудиторов [34]. Кроме того, профессиональные аудиторские организации и институты должны активно сотрудничать с высшими учебными заведениями, формируя запросы на подготовку специалистов и тем самым участвуя в процессе формирования собственного кадрового резерва. Такой подход позволит

обеспечить эффективную подготовку аудиторов и повысить качество аудиторской деятельности в долгосрочной перспективе.

Подходы к эффективности аудита: проблемы, тенденции и перспективы развития

Подходы к оценке эффективности аудита могут различаться в зависимости от его формы – обязательного или добровольного. Практика показывает, что в большинстве случаев субъекты, проходящие обязательный аудит, не выдвигают требования к его эффективности, а лишь стремятся получить положительное или удовлетворительное заключение по результатам проверки их финансово-хозяйственной деятельности. Такой подход исключает возможность комплексного анализа эффективности аудита как для субъекта, так и для экономики в целом [37]. В результате основное внимание смещается на оценку эффективности деятельности самого аудитора или аудиторской организации.

Кроме того, значительная часть таких субъектов впоследствии сталкивается с негативными последствиями (налоговые санкции, банкротство и т. д.), что наносит серьёзный ущерб самим показателям эффективности аудиторской деятельности. В результате усиливаются негативные тенденции, способствующие формированию теневого («чёрного» и «серого») аудита. Показательный пример – сотрудничество между аудиторско-консалтинговой компанией *Arthur Andersen* и энергетическим концерном *Enron* (2001), завершившееся банкротством обеих корпораций. Учитывая масштабы активов, капитала и деловой репутации этих компаний, данное событие имело серьёзные последствия не только для их акционеров, но и для мировой экономики в целом [12; 23; 27].

В контексте Азербайджана в последние годы также наблюдается ситуация, при которой аудит фиксирует положительные результаты деятельности банков и компаний, однако впоследствии в их работе выявляются серьёзные финансовые и управленческие проблемы (нецелевое использование средств, уклонение от налогов, банкротство и т. д.). Эти примеры подчёркивают значимость эффективности аудита для обеих сторон, а также необходимость анализа данного вопроса с позиций прозрачности и корпоративной ответственности. В отличие от международной практики, в Азербайджане взаимодействие между аудитором и заказчиком пока не достигло высокого уровня [7; 12]. В большинстве случаев аудит проводится в сжатые сроки, что обусловлено стремлением заказчиков минимизировать стоимость договора, а также наличием недобросовестной конкуренции на рынке аудиторских услуг. Кроме того, практика частой ротации аудиторов субъектами снижает общую эффективность аудита, препятствуя привлечению высококвалифицированных специалистов и снижая уровень доверия к аудиторским заключениям. Эффективность аудита в первую очередь основывается на всестороннем и системном анализе финансово-хозяйственной деятельности субъекта. Такой подход позволяет не только оценить уровень эффективности деятельности компании, но и определить перспективные направления её развития.

Концепция эффективности аудита: эволюция и значение

Концепция эффективности аудита представляет собой новый методологический подход к оценке экономической и хозяйственной деятельности, направленный на выявление и оптимальное использование потенциала субъекта. Несмотря на то, что принципы эффективности аудита начали формироваться в начале 1960-х годов, на начальном этапе их применение было довольно ограниченным. Изначально эффективность аудита связывалась преимущественно с организацией деятельности государственных предприятий и субъектов. Однако к 1970-м годам аудит эффективности стал рассматриваться как особая форма контроля. В этот период Лимская декларация признала «аудит эффективности» одним из ключевых элементов системы государственного финансового контроля, сфокусировав его применение на проверке эффективности использования бюджетных средств [26; 33].

Лимская декларация также подчёркивает значимость финансового аудита с точки зрения эффективности и его социально-экономической роли. При этом особое внимание уделяется его применению в управлении, производстве и финансово-хозяйственной деятельности, а также необходимости адаптации его механизмов к текущим и перспективным условиям. Таким образом, общественно-экономическую значимость эффективности аудита можно обосновать с

позиций международных методологических документов. В последние десятилетия экономические и финансовые кризисы усилили потребность в привлечении профессиональных аудиторов для оценки деятельности субъектов. Это привело к осознанию необходимости более широкой трактовки эффективности аудита. Основываясь на опыте последних лет, можно выделить несколько ключевых аспектов, определяющих его эффективность:

- комплексный анализ проблем в экономической и хозяйственной деятельности и поиск путей их решения;
- оценка эффективности использования ресурсов и их оптимизация;
- обеспечение прозрачности и достоверности финансовой информации;
- создание механизма эффективного контроля и обоснованного принятия экономических решений.

Актуальность аудита эффективности также подтверждается потребностью в совершенствовании государственных программ, концептуальных документов и дорожных карт в Азербайджане. Повышение эффективности их реализации и совершенствование механизмов достижения социально-экономических целей требует активного внедрения принципов аудита эффективности [4; 11; 32]. **Основные условия для обеспечения эффективности аудита.** Для успешной реализации принципов эффективности аудита необходим ряд условий:

- наличие высококвалифицированных и профессиональных кадров;
- внедрение системы учёта и отчётности, обеспечивающей эффективное использование финансовых ресурсов;
- создание информационной среды, позволяющей анализировать и оценивать экономическую и финансово-хозяйственную деятельность;
- наличие нормативно-правовой базы, способствующей реализации принципов эффективности аудита.

Применение комплексного подхода к оценке эффективности аудита позволит не только повысить уровень прозрачности и доверия к аудиторским процедурам, но и способствовать развитию устойчивой и конкурентоспособной экономики. В современной практике эффективность аудита распространяется не только на основную аудиторскую деятельность, но и на сопутствующие услуги, которые представляют собой отдельное направление аудиторских услуг. В большей степени это касается добровольного аудита, который, в отличие от обязательного, охватывает более широкую сферу деятельности [12]. Аудит эффективности как форма добровольного аудита объединяет в себе как контрольные функции, так и широкий спектр консалтинговых услуг.

Специалисты, оказывающие такие услуги, должны обладать необходимыми знаниями и практическим опытом в таких областях, как аудит, бухгалтерский учёт, экономический анализ, налогообложение, бизнес-право и экономика [36]. С теоретической и практической точек зрения, эффективность любой деятельности или процесса должна иметь чётко определённую концептуальную основу и быть измеримой. Несмотря на недостаточную освещённость этой темы, подобный подход должен применяться и в оценке эффективности аудита.

Наиболее целесообразным представляется двухуровневый подход к оценке эффективности аудита. Это обусловлено природой данной деятельности, так как важно учитывать не только эффективность самого аудита, но и его влияние на аудируемые субъекты. Исходя из концепции эффективности, ключевое значение приобретают количественные и качественные показатели. Такой подход предполагает изучение взаимосвязи между затратами (трудозатраты, ресурсы и финансовые вложения) и достигнутыми результатами (прибыль и выгоды) [37]. Это позволяет рассматривать эффективность аудита в комплексе, что имеет важное теоретическое значение. Исследование эффективности аудита и связанных с этим проблем уже давно находится в центре внимания научного сообщества, и необходимость более детального анализа данной темы остаётся актуальной. Однако на сегодняшний день не существует единого концептуального взгляда на определение и оценку эффективности аудита.

Факторы, влияющие на эффективность аудита

Практика показывает, что достижение высокой эффективности аудита напрямую связано с кадровым фактором. Западные экономисты подчёркивают, что организация качественной и эффективной аудиторской деятельности возможна только при наличии высококвалифицированного кадрового потенциала [16, с. 74; 17; 19]. Кроме того, одним из ключевых факторов является организационно-управленческий аспект. Эффективная система управления аудиторскими процессами способствует повышению общей эффективности аудита, а также предоставляет возможности для его всесторонней оценки. В этом контексте особое внимание следует уделять следующим направлениям:

- формирование квалифицированного штата специалистов;
- рациональная организация трудовой деятельности;
- целенаправленное применение информационно-коммуникационных технологий;
- разработка и внедрение современных программ аудиторской деятельности;
- систематическое обновление информационных ресурсов.

Важную роль в повышении эффективности аудита играет развитие партнёрских отношений между аудиторской организацией и аудируемым субъектом. Такой подход способствует:

- повышению уровня профессиональной квалификации персонала;
- формированию доверительной и эффективной рабочей среды;
- распределению корпоративной ответственности и обеспечению баланса интересов обеих сторон.

Одним из ключевых факторов повышения эффективности аудита является целенаправленный анализ и оценка внутренних резервов и ресурсов хозяйствующих субъектов (экономических, трудовых, финансовых и др.) [8; 19; 21]. Такой подход не только позволяет объективно оценить уровень использования имеющихся ресурсов, но и способствует их более рациональному распределению в соответствии с целями субъекта. Особенно важно учитывать данный фактор с точки зрения предотвращения нецелевого использования, неэффективного распределения и отвлечения ресурсов.

Совершенствование направлений развития современного аудита, расширение рынка аудиторских услуг, защита интересов государства, хозяйствующих субъектов и аудиторов, гармонизация регулирования аудиторской деятельности с международной практикой, обеспечение соответствия аудита международным стандартам, а также укрепление его роли в экономической жизни страны — всё это непосредственно связано с повышением эффективности данной сферы [37].

Подход к эффективности аудита также отражён в позиции главы государства, который подчеркнул его важность: «По мере развития экономики Азербайджанской Республики и углубления её интеграции в мировую хозяйственную систему возрастает необходимость более широкого использования аудита для обеспечения прозрачности в экономико-финансовых отношениях, борьбы с экономическими преступлениями и коррупцией. Для этого крайне важно изучить передовой мировой опыт в области независимого финансового контроля и адаптировать его к национальной экономике» [4; 9, с.71; 18]. Актуальность повышения эффективности аудита подтверждается не только национальным и международным законодательством, но и программными и концептуальными документами. **Концептуальные подходы к эффективности аудита.** Исходя из анализа современных исследований и практики, представляется целесообразным выделить два аспекта концепции эффективности аудита:

- **Общий концептуальный подход к эффективности аудита**
- **Концепция экономической эффективности аудита**

Первый подход охватывает более широкий спектр вопросов, связанных с эффективностью аудита. Данный подход предполагает анализ ключевых сфер, в которых аудит оказывает влияние: общественная, экономическая, социальная, управленческая и экологическая. В этих сферах аудит выполняет важную функцию (государственный, независимый, внутренний, экологический и т. д.), а его эффективность играет критически

важную роль. Возможность применения такого подхода подтверждается как национальным, так и международным законодательством.

Экономическая эффективность аудита. Подход к экономической эффективности аудита включает в себя как законодательные, так и экономические аспекты. В этом контексте аудит охватывает широкий спектр сфер и субъектов:

- хозяйствующие субъекты различных организационно-правовых форм (государственные и частные и т. д.),
- отрасли экономики (промышленность, сельское хозяйство, финансово-кредитная сфера, страхование и т. д.),
- инвестиционную деятельность,
- рынок ценных бумаг,
- специальные экономические зоны.

Заключение

На основе современных тенденций представляется целесообразным предложить следующее определение эффективности аудита: **эффективность аудита** — это комплексная оценка финансово-хозяйственной деятельности государственного и частного секторов, направленная на совершенствование системы управления, определение экономической эффективности реализации национальных социально-экономических программ и проектов, а также формирование соответствующих предложений и рекомендаций.

Аудит также должен обеспечивать полное, объективное и прозрачное представление информации для заинтересованных сторон. **Основная цель эффективности аудита** — повышение эффективности и целесообразности системы управления с одновременной оценкой экономической результативности её деятельности. Такой подход способствует более глубокой интеграции аудита в систему экономического управления, что, в свою очередь, обеспечивает его значимость не только как контрольного механизма, но и как инструмента стратегического управления финансовыми ресурсами страны.

Список использованной литературы:

1. “Azərbaycan Respublikasında auditor xidmətinin inkişaf konsepsiyası (2012-2020-ci illər). Bakı, 2012. https://audit.gov.az/Upload/Files/2019/AUDIT_KONSEPSIYA_2013.pdf
2. “Auditor xidməti haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu. Bakı, 1994. <https://audit.gov.az/>
3. “Azərbaycan Respublikasının Auditorlar Palatası haqqında” Əsasnamə. Bakı, 1995. <https://audit.gov.az/>
4. Azərbaycan Respublikasının Auditorlar Palatası və AMEA İqtisadiyyat İnstitutu tərəfindən “Azərbaycanda auditor xidmətinin müasir vəziyyəti və inkişaf istiqamətləri” mövzusunda keçirilmiş sorğunun nəticələrinə dair icmal-təhlil. Bakı, 2019. <https://audit.gov.az/>
5. “Audit. Qanunvericilik və normativ sənədlər”. VII cild. B. “Nağıl evi”, 2013. 215 s.
6. İNTOSAI. Peşəkar Standartlar Komitəsi. Lima Bəyannaməsi. Lima, 1977. <https://www.eurosai.org/handle404?exporturi=/export/sites/eurosai/.content/documents/others/ISSAI/ISSAI-1-Lima-declaration-Ruso.pdf>
7. Məmmədov Yaşar. Müasir dövrdə təsərrüfat subyekti üçün auditin əhəmiyyəti və onun inkişaf problemləri. “İqtisadiyyat və Audit” elmi-praktik jurnalı. Bakı, 2003/№5.
8. Məmmədov Yaşar. Auditor kadrlarının hazırlanmasının inkişaf istiqamətləri. “İqtisadiyyat və Audit” elmi-praktik jurnalı. Bakı, 2003/№11.
9. Məmmədov Yaşar. Auditor xidməti bazarında rəqabət mühiti və onun inkişaf problemləri. Azərbaycan Respublikası Kənd Təsərrüfatı Nazirliyi Aqrar Elm Mərkəzi, Elmi-Tədqiqat Kənd Təsərrüfatının İqtisadiyyatı və Təşkili İnstitutu. Elmi əsərlər toplusu IV buraxılış. Bakı, 2004. 252 s.
10. Məmmədov Yaşar Əzimağa oğlu. Rəqabətqabiliyyətli iqtisadiyyata auditin təsir istiqamətlərinin müəyyən edilməsi. Rəqabətqabiliyyətlilik şəraitində milli iqtisadiyyatın

- formalaşması və inkişaf problemləri. Kollektiv monoqrafiya. Bakı, Avropa nəşriyyatı, 2014. 146 s.
11. Məmmədov Yaşar Əzimağa oğlu. "Azərbaycan Respublikasında fond bazarının formalaşması və inkişaf istiqamətləri". Monoqrafiya. Bakı, Avropa nəşriyyatı, 2016. 162 səh. http://economics.com.az/images/fotos/Kitablar/Yasar_Memmedov_kitab.pdf
 12. Məmmədov Yaşar Əzimağa oğlu "Audit xidmətinin inkişafı: nəzəri əsasları". Elm və Bilik nəşriyyatı Bakı: 2019. 364 səh. <http://economics.com.az/images/fotos/Kitablar/2020/Ymammadovaudit.pdf>
 13. Məmmədov Yaşar Əzimağa oğlu. Azərbaycanda auditin sahibkarlığın inkişafına təsiri. AMEA Xəbərləri İqtisadiyyat Seriyası Jurnalı. Bakı, 2019. №6. S.190-196.
 14. Məmmədov Yaşar Əzimağa oğlu. Azərbaycan Respublikasında audit xidmətinin müasir inkişafı və nəticələri. AMEA Xəbərləri İqtisadiyyat Seriyası Jurnalı. Bakı, 2019. №4. S. 171-178.
 15. Məmmədov Yaşar Əzimağa oğlu. Audit xidmətinin hüquqi-normativ bazasının monitorinqi və onun təkmilləşdirilməsi. AMEA Xəbərləri İqtisadiyyat Seriyası Jurnalı. Bakı, 2020. №1. S. 133-139.
 16. Адамс Р. Основы аудита. М.: Аудит, ЮНИТИ, 1995. 398с.
 17. Аренс Э.А., Лоббек Дж. К. Аудит. М.: Финансы и статистика, 1995. 560с.
 18. Аудит Монтгомери. Дефлис Ф.Л., Дженик Г.Р., Рейлли В.М., Хирш М.Б. М.: Аудит, ЮНИТИ, 1997. 542с.
 19. Аудиторские компании «Большой четвёрки» известны во всём мире. Консалтинг и аудит. Аудиторские компании «Большой четверки». 2017. <http://fb.ru/article/269394/auditorskie-kom-paniibolshoy-chetverki>
 20. Аудит не делится на два. Требования к отраслевой саморегулируемой организации. Газета «Коммерсантъ». 2017. <http://www.kommersant.ru/doc/3206784>.
 21. Аудит: теория и практика. Н. А. Казакова [и др.]; ответственный редактор Н. А. Казакова. - Москва: Издательство Юрайт, 2015. - 384 с. — <https://urait.ru/bcode/378851>
 22. Баранов П.П. Аудиторская наука на фоне кризисных явлений в экономике: приоритетные направления развития и предметные области исследований. Международный бухгалтерский учёт. 2012. № 20. с.35-42.
 23. Бойко, А.П. Организация борьбы с коррупцией в США как инструмент обеспечения экономической безопасности //Экономика и бизнес: теория и практика. - 2017. - № 8. – С. 19-23.
 24. Гутцайт Е.М. Аудит и другие науки. Аудитор. 2010. №10. с.15-26.
 25. Киркач Ю.Н. Системы Коваленко С.Н., Трунова Е.А. Аудит эффективности: современные проблемы и пути их решения. Научные ведомости. Серия Экономика. Информатика. 2017. № 2 (251). Выпуск 41. <https://core.ac.uk/download/pdf/151232727.pdf>.
 26. Лимская декларация руководящих принципов контроля. Принята в г. Лиме 17.10.1977 - 26.10.1977 IX Конгрессом Международной организации высших органов финансового контроля (ИНТОСАИ).
 27. Мамедов Яшар. «Роль финансовой информации обеспечении прозрачности в условиях глобализации экономики». Всеобщая конференция профсоюзов. Ассоциация Академия Наук стран СНГ. «Глобализация экономики, региональная интеграция, влияние этих процессов на положение трудящихся государств-участников в СНГ». Труды международной научно-практической конференции. Москва, 2002.
 28. Мамедов Яшар. Подготовка аудиторских кадров, совершенствование их профессионального уровня в Азербайджане. Журнал «Экономика и Финансы». Москва, 2005/№21.
 29. Мамедов Яшар. Организация и изучение аудита в Азербайджане. Объединенный научный журнал. Москва, 2005/№29.

30. Мамедов Яшар Азимага оглу. Проблемы развития аудиторской службы в Азербайджанской Республике. *Бухгалтерський облік і аудит*. Науковий вісник Полтавського університету економіки і торгівлі. 2014. № 5.
31. Мамедов Яшар. Практика совершенствования знаний и профессионального уровня аудиторов в Азербайджанской Республике. Журнал: Экономические науки. Москва. 2018. N163. С. 125-130.
32. Мамедов Яшар. Исторические аспекты и направления развития системы финансового контроля в Азербайджанской Республике. Журнал: Экономика и Предпринимательство. Москва. 2018. N 9 (98). С.417-425.
33. Мамедов Яшар. Организационные особенности использования аудиторской службы для устранения случаев коррупции. Журнал: Экономические науки. Москва. N 164. 2018. с. 146-151.
34. Мамедов Яшар. Современное состояние и развитие сферы аудиторских услуг в Азербайджанской Республике. Научный журнал Вестник Алтайской академии экономики и права. Барнаул. 2019. N 9. С. 95-100.
35. Akif Musayev, Aygun Musayeva, Yashar Mammadov, Mirvari Gazanfarli. Azerbaijan Evaluation of the Tax Burden according to its Administrative and Fulfillment Components p. 3-22. "AUDIT" Scientific-Practical Journal. 2 (2020), Vol. 28. <https://audit-journal.az/files/articles/49.pdf>
36. Aygun A. Musayeva, Yashar A. Mammadov, Shahzada G. Madatova Alislam I. Gasimov, Kamala N. Ahadova. Evaluation of the Tax Policy Efficiency Under Uncertainty. International Conference on Theory and Application of Soft Computing, Computing with Words and Perceptions Conference paper. First Online: 20 November 2019. Part of the Advances in Intelligent Systems and Computing book series. AISC, volume 1095. pp. 512-518. © Springer Nature Switzerland AG 2020. ICSCCW 2019. https://www.researchgate.net/publication/337400614_Evaluation_of_the_Tax_Policy_Efficiency_Under_Uncertainty#fullTextFileContent.
https://www.researchgate.net/publication/337400614_Evaluation_of_the_Tax_Policy_Efficiency_Under_Uncertainty
37. Sustainable Development of the Mortgage Market in Azerbaijan: Commercial Risks of Housing Construction, Social Vision, and State Influence. Fuad Ganbarov, Klaudia Smoląg, Rashad Muradov, Konul Aghayeva, Rumella Jafarova and Yashar Mammadov. <https://www.mdpi.com/2071-1050/12/12/5116>.

Auditin səmərəliliyi: Müasir çağırışlar və perspektivli yanaşmalar

Yaşar Məmmədov

Azərbaycan Respublikası Elm və Təhsil Nazirliyi İqtisadiyyat İnstitutu
“Monetar və fiskal tənzimləmə problemləri” şöbəsinin müdiri
i.e.d., dos. E-mail: mammadov60@mail.ru

Xülasə: Auditin səmərəliliyi konsepsiyası müasir biznes mühitində böyük əhəmiyyət kəsb edir, o, subyektlərin və təşkilatların maliyyə hesabatlarının dürüstlüyünü, risklərin idarə olunmasını və ümumi idarəetmə effektivliyini müəyyənləşdirən əsas göstəricilərdən biridir. Səmərəli audit yalnız qanunvericilik tələblərinə uyğunluğun yoxlanılması ilə məhdudlaşmır, həm də maliyyə resurslarının optimal idarə edilməsinə, şəffaflığın təmin olunmasına və korrupsiya risklərinin azaldılmasına töhfə verir. Auditin səmərəliliyinin öyrənilməsi müasir iqtisadi və texnoloji dəyişikliklər fonunda daha da aktuallaşıb. Rəqəmsal texnologiyaların inkişafı, avtomatlaşdırılmış audit sistemlərinin tətbiqi və süni intellektin audit proseslərində istifadəsi yeni çağırışlar və imkanlar yaradır. Bu səbəbdən, auditin nəzəri və praktiki əsaslarının dərinlən öyrənilməsi, onun metodoloji yanaşmalarının təkmilləşdirilməsi və beynəlxalq standartlara uyğunlaşdırılması təşkilatların uzunmüddətli maliyyə dayanıqlığını və investisiya cəlbediciliyini artırmaq üçün vacibdir. Təqdim edilən məqalədə audit xidmətinin səmərəliliyi ilə bağlı araşdırmalar aparılır və bu konsepsiyaya müasir dövrün tələbləri baxımından yanaşılır. Məqalədə auditin səmərəliliyini təmin edən əsas amillər dəyərləndirilir, onlara müasir çağırışlar əsasında yanaşma zərurəti qabardılır. Həmçinin, auditin səmərəliliyi üzrə yanaşmalar normativ-hüquqi çərçivə ilə əlaqəli tədqiq olunur. Məqalədə auditin səmərəliliyi və onun təkmilləşdirilməsi ilə bağlı əsaslandırılmış baxışlar irəli sürülür, mövcud nəzəri və metodoloji müddəaların yeni versiyada təqdimi təklif olunur.

Açar sözlər: audit, xidmət bazarı, səmərəlilik, hüquqi-metodoloji əsaslar, audit standartları.

DOI <https://doi.org/10.36719/2707-9317/117/33-41>**Problems of production and sale of agricultural products in Azerbaijan****Mushfiga Mammadova**

Candidate of Economic sciences PhD, dossent

Agricultural Economics Research Center

Abstract: The article provides a scientific analysis of the production volume and wholesale prices of agricultural products in Azerbaijan for 2020–2024. The study assessed the causes of fluctuations in product production in the context of market demand, logistics and export opportunities. The relationship between wholesale prices and production volume was investigated, and the impact of price instability on producer incomes was determined. The article also analyzed the impact of market infrastructure and logistics mechanisms on the turnover of agricultural products and strategic planning. Based on the results obtained, recommendations were made to optimize domestic market planning, price stability, strengthen logistics and sales networks, and increase export opportunities for strategic products.

Keywords: agriculture, production, wholesale, price fluctuations, market infrastructure, logistics, export.

Azərbaycanda kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalı və satışı problemləri

Müşfiqə Məmmədova

i.ü.f.d, dosent

Aqrar Tədqiqatlar Mərkəzi baş mütəxəssis

E-mail: mushfiqa38@gmail.com

Xülasə: Məqalədə 2020-2024-cü illər üzrə Azərbaycanda kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsal həcmi və topdan satış qiymətlərinin elmi təhlili verilmişdir. Tədqiqatda məhsul istehsalındakı dalğalanmaların səbəblərini, bazar tələbi, logistika və ixrac imkanları kontekstində qiymətləndirilmişdir. Topdan satış qiymətləri və istehsal həcmi arasındakı əlaqələr araşdırılmış, qiymətlərdəki qeyri-sabitliyinin istehsalçı gəlirlərinə təsiri müəyyən edilmişdir. Məqalədə həmçinin bazar infrastrukturunun və logistika mexanizmlərinin kənd təsərrüfatı məhsullarının dövriyyəsinə və strateji planlaşdırmağa təsiri təhlil edilmişdir. Əldə olunan nəticələr əsasında daxili bazar planlaşdırmasının optimallaşdırılması, qiymət stabilliyi, logistika və satış şəbəkələrinin gücləndirilməsi və strateji məhsulların ixrac imkanlarının artırılması istiqamətində tövsiyələr verilmişdir.

Açar sözlər: kənd təsərrüfatı, istehsal, topdan satış, qiymət dalğalanmaları, bazar infrastruktur, logistika, ixrac.

Giriş

Müasir dövrdə bazar iqtisadiyyatının tələbləri kənd təsərrüfatı sektorunun fəaliyyəti qarşısında yeni iqtisadi və təşkilati şərtlər qoyur [11; 12]. Bu, bir tərəfdən məhsuldarlığın artırılmasını və resurslardan səmərəli istifadənin təmin edilməsini, digər tərəfdən isə aqrar sahədə institusional və innovativ idarəetmə mexanizmlərinin formalaşdırılmasını tələb edir.

Azərbaycan Respublikasında son illərdə həyata keçirilən iqtisadi islahatlar və qəbul edilən strateji sənədlər, xüsusilə “Azərbaycan Respublikası regionlarının 2019 - 2023-cü illərdə sosial-iqtisadi inkişafı Dövlət Proqramı”, bu istiqamətdə kompleks tədbirlərin həyata keçirilməsini nəzərdə tutur [1]. Sənəddə regionlarda, o cümlədən kənd yerlərində iqtisadi fəallığın artırılması, innovativ texnologiyaların tətbiqi, istehsal və xidmət sahələrinin modernləşdirilməsi, qeyri-neft sektorunun və ixrac potensialının genişləndirilməsi əsas prioritet kimi müəyyən edilmişdir.

E.Ə.Quliyev öz tədqiqatlarında qeyd edir ki, “*Aqrar sahədə ixtisaslaşma düzgün aparılmadığından və təsərrüfatların zəif idarə edilməsi səbəbindən istehsal resurslarından və təbii torpaq-iqlim amillərindən səmərəli istifadə olunmur, nəticədə kənd təsərrüfatında məhsuldarlıq səviyyəsi aşağı həddə qalmaqda davam edir. Aparılan müşahidələr göstərir ki, son illərdə aqrar sahədə biznes mühiti zəif inkişaf etməkdədir, bu isə istehsal olunan məhsulun emal olunaraq bazara təklif edilməsi təcrübəsinin məhdudluğu ilə bağlıdır. Bu həm də aqrobiznes fəaliyyətinin genişləndirilməsinə və satış bazarlarına çıxış imkanlarının zamanətli şəkildə təmin edilməsinə mane olur. Belə təsərrüfatlar, bir qayda olaraq, “tarla – emal - istehlakçı” tipli texnoloji zəncirlərə daxildir, onların bir çoxu öz satış şəbəkəsini (hipermarketlərin tərkibində) və mağazalarını formalaşdırmağa başlamışdır (ABAD təcrübəsi). Bu yanaşma ixtisaslaşmanın inkişafı üçün mühüm amil olsa da, ondan səmərəli istifadə olunmur.*” [3, s. 375]

Kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsal və satış həcmi yalnız daxili bazarın təmin edilməsində deyil, həm də ölkənin ixrac potensialının gücləndirilməsində mühüm rol oynayır. Dövlət Proqramında göstəriləyi kimi, regionlarda sahibkarlığın və investisiya fəallığının artırılması, rəqabət mühitinin sağlamlaşdırılması, istehsal, sosial və bazar infrastrukturunun müasirləşdirilməsi, təbii resurslardan səmərəli istifadə və ekoloji təhlükəsizliyin təmin edilməsi bu məqsədlərə xidmət edir.

Əvvəlki tədqiqatlarımızda da qeyd etdiyimiz kimi, kənd təsərrüfatı istehsal vasitələrinin təminatında yaranan problemlərin həlli məqsədilə dövlət texnika, gübrə və digər resursların alınması

ilə yanaşı, onların istehsalçılara çatdırılmasını təmin edən infrastrukturun yaradılmasına da diqqət yetirmişdir. Aqrar sahədə bazar infrastrukturunun inkişafı istehsal itkilərinin azaldılmasına və məhsulun keyfiyyətinin qorunmasına şərait yaratsa da, bu sistemin səmərəli və tam fəaliyyət göstərməsi hələ təmin edilməmişdir. Mövcud struktur və texnoloji çatışmazlıqlar bazar infrastrukturunun modernləşdirilməsini və institusional mexanizmlərin təkmilləşdirilməsini zəruri edir. İnfrastrukturun inkişafı kənd təsərrüfatı istehsalının dayanıqlılığı və bazar münasibətlərinə uyğunlaşması üçün mühüm əhəmiyyət daşıyır [5, s 160].

Eyni zamanda, kənd təsərrüfatı istehsalının dayanıqlı inkişafı, məhsul çeşidinin optimallaşdırılması, qiymətlərin sabilliyi və logistika infrastrukturunun təkmilləşdirilməsi iqtisadi sabitliyin qorunması üçün vacib şərtlərdir. Ölkədə kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsal və satış göstəricilərində müşahidə olunan dalğalanmalar və qiymət qeyri-sabitliyi istehsalçı gəlirlərinə birbaşa təsir göstərdiyindən, iqtisadi və institusional tədbirlərin gücləndirilməsi, subsidiya mexanizmlərinin təkmilləşdirilməsi və strateji məhsullar üzrə planlaşdırmanın optimallaşdırılması zəruridir.

Beləliklə, kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsal və satış problemlərinin elmi təhlili, mövcud tendensiyaların qiymətləndirilməsi və perspektiv inkişaf istiqamətlərinin müəyyənəşdirilməsi ölkə iqtisadiyyatının davamlı inkişafının təmin edilməsində mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Kənd təsərrüfatı məhsullarının topdan satış qiymətləri

2020-2024-cü illər üzrə əsas kənd təsərrüfatı məhsullarının topdan satış orta qiymətləri aşağıdakı meyarlara əsaslanır. Topdan satış qiymətləri istehsalçıdan topdan satışa keçid zamanı formalaşır və məhsulun pərakəndə satış qiymətinə nisbətən daha aşağı olur. Bu qiymətlər bazar tələbi, istehsal həcmi, mövsümi amillər və logistika xərcləri ilə birbaşa əlaqədardır.

Məlumatlardan göründüyü kimi:

- **Qiymət dalğalanmaları:** Buğda və arpa kimi strateji məhsulların qiymətlərində müəyyən eniş və artım müşahidə olunur. Bu, daxili bazarda istehsalçı gəlirlərinin sabitliyinə təsir göstərir.
- **İstehsal və qiymət əlaqəsi:** Çəltik və pomidor kimi məhsullarda topdan satış qiymətləri istehsalın artımı ilə paralel olaraq yüksəlmişdir. Digər tərəfdən, buğda və arpa istehsalında azalma topdan satış qiymətlərində də azalma tendensiyasına səbəb olmuşdur.
- **Meyvə və tərəvəz məhsulları:** Üzüm, nar və digər strateji məhsulların qiymətlərində xeyli dalğalanmalar baş vermişdir ki, bu da istehsal planlamasında və bazara çıxış strategiyalarında çətinliklər yaradır.
- **Topdan və pərakəndə satış arasındakı fərqlər:** Topdan satış qiymətləri məhsulun dəyər zəncirində istehsalçıdan topdan satışa keçid mərhələsini əks etdirir, pərakəndə satış qiymətləri isə bazar vasitəçiləri və logistika xərclərini də nəzərə alır. Bu fərq istehsalçı gəlirlərinin optimallaşdırılması üçün mühüm göstəricidir.

Cədvəl 1-də 2020-2024-cü illər üzrə əsas kənd təsərrüfatı məhsullarının topdan satış orta qiymətləri təqdim olunur.

Cədvəl 1

Kənd təsərrüfat məhsullarının 2020-2024-ci illər üzrə topdan satış orta qiymətləri, manat/kq

Məhsullar	2020	2021	2022	2023	2024
Buğda	0.43	0.44	0.60	0.42	0.37
Arpa	0.41	0.41	0.49	0.40	0.37
Çəltik	2.36	2.36	2.42	2.73	3.00
Pambıq	0.63	0.64	0.71	0.77	0.76
Yaşıl çay	1.25	1.37	1.62	1.33	1.28
Tütün	yaş	0.18	0.20	0.24	0.27
	quru	1.97	1.79	1.99	2.22
Kartof	0.59	0.75	0.87	0.84	0.90
Baş soğan	0.40	0.38	0.54	0.60	0.43
Pomidor	1.35	1.32	1.61	2.23	2.33
Xiyar	1.25	1.41	1.42	1.47	2.09
Kələm	0.33	0.60	0.55	0.39	0.47
Süfrə yerkökü	0.67	0.85	0.83	0.91	0.78

Alma	1.24	0.87	1.00	1.00	1.25
Xurma	0.78	0.54	0.57	0.90	0.99
Nar	1.37	1.38	1.02	1.07	2.99
Üzüm	1.42	1.18	1.38	1.90	2.50
Fındıq	5.10	5.20	3.73	3.97	4.70
Qoz	5.19	4.74	4.00	4.06	5.82

Mənbə: www.aqrarbazar.az [17].

Məlumatlardan göründüyü kimi cədvəl 1-də 2020-2024-cü illər üzrə əsas kənd təsərrüfatı məhsullarının topdan satış orta qiymətləri təqdim olunmuşdur. Məlumatlardan görünür ki, məhsulların qiymət dinamikası məhsul növündən və bazar tələbatından asılı olaraq fərqlənir.

Məsələn, çəltik və pomidor qiymətlərində artım müşahidə olunur. Çəltik 2020-ci ildə 2,36 manat/kq, 2024-cü ildə isə 3,00 manat/kq səviyyəsinə yüksəlmişdir. Pomidorun qiymətində də oxşar artım baş vermişdir, bu da daxili istehlak və ixrac imkanlarının genişlənməsi ilə izah olunur.

Buna qarşılıq, buğda və arpa kimi strateji taxıl məhsullarının qiymətləri 2020–2024-cü illərdə azalma tendensiyası göstərmişdir. Bu, istehsal həcmının artması və bazarda rəqabətin güclənməsi ilə bağlıdır.

Meyvə və tərəvəz məhsullarında isə qiymət dalğalanmaları nəzərə çarpandır. Üzüm və nar kimi strateji məhsulların qiymətləri 2024-cü ildə müvafiq olaraq 2,50 manat/kq və 2,99 manat/kq səviyyəsinə yüksəlmişdir. Bu dalğalanmalar istehsal mövsümündən, ixrac imkanlarından və bazar tələbatından birbaşa təsirlənir.

Ümumilikdə, kənd təsərrüfatı məhsullarının topdan satış qiymətlərində müşahidə olunan fərqliliklər istehsalçı gəlirlərinin sabitliyinə, bazar tənzimləməsinə və strateji planlaşdırmaya birbaşa təsir göstərir. Bu səbəbdən qiymət dinamikasının təhlili və uyğun iqtisadi tədbirlərin görülməsi ölkənin kənd təsərrüfatı sektorunun davamlı inkişafı üçün aktualdır.

Kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsal həcmi və satış qiymətləri bir-biri ilə sıx bağlıdır. Topdan satış qiymətləri istehsalçılar üçün əsas göstərici olmaqla, onların istehsal qərarlarını formalaşdırır. Qiymətlər yüksək olduqda istehsalçılar əlavə investisiya və resurs sərf etməklə məhsulu artırmağa maraqlıdırlar, əks halda istehsalın genişləndirilməsi riskli hesab olunur.

İ.H. İbrahimov qeyd edir ki, “Kənd təsərrüfatı məhsullarının tədarükü ölkənin sosial-iqtisadi inkişafının qarşısında qoyulmuş vəzifələrdən, mövcud ehtiyatlardan və istehsal şəraitindən, iqtisadi inkişaf səviyyəsindən asılı olaraq müəyyən edilmişdir” [2, s. 382-383].

Məhsul qiymətlərinin dəyişməsi həm daxili, həm də ixrac bazarında tələb-təklif münasibətindən asılıdır [13; 14]. Qiymətlərin artması istehsalçılar üçün əlverişli marja yaradır və istehsalın artırılmasını stimullaşdırır, qiymətlərin düşməsi isə gəlir gözləntilərini azaldaraq istehsalçıların risklərini artırır.

Eyni zamanda, istehsalçı qərarlarına topdan və pərakəndə satış arasındakı fərq də təsir edir. Topdan satış qiymətləri istehsalın planlaşdırılmasında əsas göstərici olsa da, pərakəndə qiymətlər bazar tələbini əks etdirir və məhsulun reallaşdırılması imkanlarını müəyyən edir. Bu əlaqə istehsalçının məhsul çeşidinin seçimi, həcmi və bazara çıxış strategiyası baxımından önəmli rol oynayır.

Beləliklə, cədvəl 2-də təqdim olunan istehsal həcmi məlumatları topdan satış qiymətləri ilə birlikdə qiymətləndirilərək, məhsul növü və bazar tələbinə uyğun iqtisadi təhlil aparmaq mümkündür.

Cədvəl 2

Kənd təsərrüfat məhsulların 2020-2024-ci illər üzrə istehsal həcmi, ton

	2020	2021	2022	2023	2024
Buğda	1867271,5	1885405,3	1736087,2	1833848,9	1685734,0
Arpa	1020054,9	1146698,3	1100754,2	1066682,0	1228175,8
Çəltik	9922,6	10675,9	11570,3	14893,4	19599,7
Pambıq	336791,5	287040,8	322471,0	276310,9	310825,2
Yaşıl çay	931,5	1177,7	1000,9	1123,8	1069,5
Tütün	6949,3	6417,0	5067,0	6336,2	6478,3
Kartof	1037636,8	1061957,7	1074261,3	1010517,4	927381,7
Baş soğan	274884,2	286375,0	275194,7	310259,4	364390,7
Pomidor	774876,9	807346,8	826492,9	845524,8	812614,0

Xiyar	226929,3	245846,7	246572,3	219777,1	211235,3
Kələm	129618,7	132413,9	133517,3	125158,2	119954,6
Süfrə yerkökü	30676,1	34532,3	38920,6	33733,2	30532,6
Alma	301410,5	308386,4	318197,2	301786,5	293263,4
Xurma	185247,0	192474,4	184290,9	187058,4	205597,5
Nar	182148,5	185295,6	187439,8	190452,2	192748,6
Fındıq	49464,9	67630,2	72104,6	75409,3	72771,1
Qoz	12637,7	13136,2	13646,5	14344,1	15107,0
Üzüm	208019,1	209843,2	212645,1	224517,1	205105,2

Mənbə: <https://www.stat.gov.az/source/agriculture/> [16].

Cədvəl 2-də təqdim olunan məlumatlar göstərir ki, 2020-2024-cü illər ərzində kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsal həcmi məhsul növündən və bazar tələbatından asılı olaraq fərqli dinamika nümayiş etdirir. Bu həcmərin topdan satış qiymətləri ilə əlaqəsi iqtisadi təhlil baxımından mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Taxıl məhsulları:

- **Buğda** istehsalı 2020-ci ildə 1,867,271 ton səviyyəsində olub, 2024-cü ildə 1,685,734 tona qədər azalmışdır. Bu azalma **buğda qiymətlərində 2020 – 2024 - cü illər ərzində müşahidə olunan enməyə** uyğun gəlir. Belə ki, istehsalın azalması bəzi illərdə qiymətlərin yüksəlməsinə təsir edə bilsə də, bazarda digər faktorlardan (rəqabət, ixrac imkanları) asılı olaraq qiymət dəyişkənliyi qeydə alınmışdır.
- **Arpa** istehsalı isə 2021-ci ildə 1,146,698 tonla maksimum həddə çatmışdır. Bu yüksək istehsal həcmi arpa qiymətlərinin 2021-ci ildən sonra azalma meyli göstərməsinə səbəb olmuşdur, yəni təklifin artması qiymətlərin düşməsinə təsir edir.

Çəltik və pambıq:

- **Çəltik** istehsalı 2020-ci ildə 9,922 ton səviyyəsində olub, 2024-cü ildə 19,599 tona yüksəlmişdir. Eyni dövrdə çəltik qiymətlərində də artım müşahidə olunmuşdur (**2,36 → 3,00 manat/kq**). Bu, daxili və ixrac bazarındakı tələbin istehsaldan daha sürətlə artması ilə izah oluna bilər.
- **Pambıq** istehsalı dalğalanmalar göstərir; 2020-ci ildə 336,791 ton, 2024-cü ildə isə 310,825 ton səviyyəsində olmuşdur. Qiymətlər isə tədricən artaraq istehsal həcmının qiymətə təsirini bir qədər yumşaldır.

Tərəvəz məhsulları:

- Kartof və xiyar istehsalı 2020–2024-cü illərdə azalma meyli göstərir. Məsələn, kartof istehsalı 1,037,636 tondan 927,381 tona qədər azalmışdır. Bununla belə, topdan satış qiymətləri müəyyən dalğalanmalar nümayiş etdirir (kartof: 0,59 → 0,90 manat/kq; xiyar: 1,25 → 2,09 manat/kq). Bu, təklifin azalması ilə bazar tələbinin üst-üstə düşməsi nəticəsində qiymət artımına səbəb olmuşdur.

Meyvə və qoz-fındıq:

- Fındıq istehsalı 2020-ci ildə 49,464 ton, 2024-cü ildə isə 72,771 ton olmuşdur. İstehsal həcmının artması qiymətə də müsbət təsir göstərmiş, 2024-cü ildə fındıq qiyməti **4,70 manat/kq** səviyyəsinə yüksəlmişdir.
- Üzüm və nar kimi strateji məhsullarda da istehsal artımı qiymət dinamikası ilə sıx əlaqəlidir; narın topdan satış qiyməti 2024-cü ildə **2,99 manat/kq**, üzümün isə **2,50 manat/kq** səviyyəsinə çatmışdır. Bu, məhsulun yüksək bazar tələbi ilə izah olunur.

Ümumilikdə məlumatlar göstərir ki, kənd təsərrüfatı məhsullarının topdan satış qiymətləri ilə istehsal həcmi arasında əks və birbaşa əlaqələr mövcuddur:

- İstehsalın artması bəzi hallarda qiymətlərin azalmasına gətirib çıxarır (taxıl məhsulları),
- Bəzi məhsullarda isə yüksək tələbin təsiri ilə həm istehsal, həm də qiymət artımı müşahidə olunur (çəltik, meyvə və qoz-fındıq).

Qeyd edək ki, aparılan təhlil, kənd təsərrüfatı sektorunda məsuliyyətli planlaşdırma və bazar tənzimləməsi strategiyalarının hazırlanması üçün əhəmiyyətlidir.

Bazar infrastrukturunu və loqistika amilləri

Əvvəlki bölmələrdə kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsal və topdan satış qiymətləri təhlil

edilmişdir. Eyni zamanda, bazar infrastrukturunu və logistika əməliyyatları istehsalın səmərəliliyinə və məhsulun bazara çıxışına birbaşa təsir göstərir [12]. Azərbaycan kənd təsərrüfatı sektorunda məhsul istehsalının səmərəliliyini və satış imkanlarını artırmaq üçün logistika və bazar infrastrukturunu mühüm rol oynayır. Ənənəvi idarəetmə yanaşmalarından fərqli olaraq, logistika nəzəriyyəsi material və informasiya axınlarını istehsal daxilində, istehsal ilə bazar arasında, həmçinin müəssisələr arasında sistemli şəkildə təşkil etməyə yönəldilmişdir. Bu yanaşma məhsulun fasiləsiz hərəkətini təmin etmək, istehsal və satış prosesində yaranan gecikmələri, disproporsiyaları və digər maneələri aradan qaldırmaq məqsədini daşıyır.

Mikro-, mezo- və makrologistika səviyyələrində tətbiq edilən idarəetmə sistemləri material axınlarının koordinasiyasını və informasiya integrasiyasını təmin edərək, istehsal proseslərinin elastikliyinə və çevikliyinə artırır. Logistik əməliyyatlar yalnız material axınlarının hərəkətini deyil, həm də onların müvəqqəti saxlanması və transformasiyasını əhatə edir, bu da istehsalın çevikliyinə və istehlakçı tələblərinə operativ uyğunlaşmanı mümkün edir.

Azərbaycan kontekstində bu prinsiplərin praktik tətbiqi ən yaxşı nümunəsi olaraq paytaxtdakı “Meyvəli” meyvə-tərəvəz bazarını göstərmək olar [6]. Burada ölkənin müxtəlif regionlarından və xarici ölkələrdən gətirilən məhsullar topdansaş və pərakəndə satış üçün sistemli şəkildə paylanır. Bazarın yüksək standartlara uyğun infrastrukturuna 80 satış anbarı, 36 soyuducu anbar, yükləmə-çıxarma terminalları və elektron tərəzilər daxildir. Bu imkanlar məhsulların keyfiyyətini qoruyaraq, fasiləsiz tədarük zənciri yaratmağa və qiymətlərin stabil qalmasına şərait yaradır.

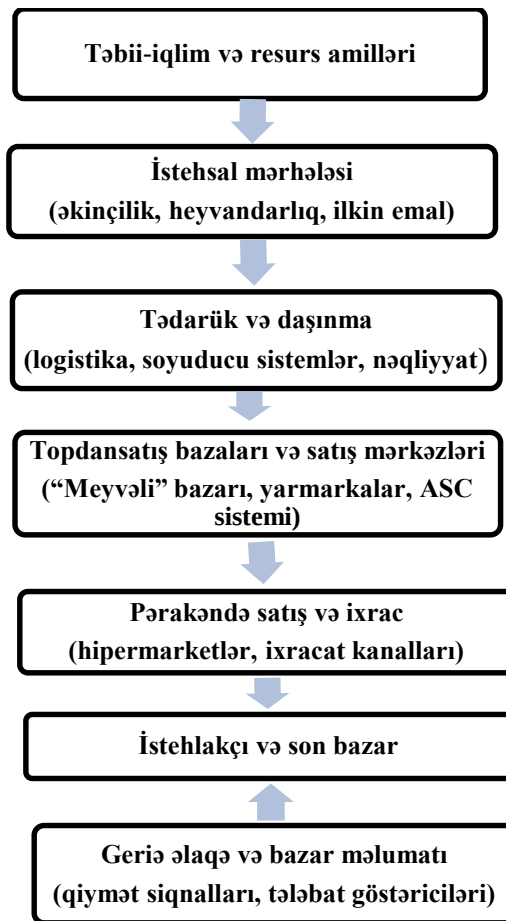
E.Ə.Quliyev və C.N. Səfərov qeyd edirlər ki, aqrar islahatların başlanğıcından etibarən kənd təsərrüfatı məhsullarının satış mexanizmləri ölkə üçün aktual problem olaraq qalmaqdadır. Satış infrastrukturunu istiqamətində müəyyən tədbirlər (məsələn, “Meyvəli” topdansaş bazasının yaradılması, yarmarkaların təşkili, “Aqrar tədarük və təchizat” ASC-nin formalaşdırılması) həyata keçirilsə də, bu sahədə sistemli və davamlı bazar mexanizmləri tam formalaşmamışdır. Nəticədə regionlarda satış prosesi nizamsız şəkildə, şəraiti uyğun olmayan məkanlarda aparılır və bu, istehsalçıların gəlirlərinə mənfi təsir göstərməklə ixtisaslaşma prosesini ləngidir [4, s 39].

Kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalı və satışında dəyər zənciri modeli prosesin bütün mərhələlərinin qarşılıqlı əlaqəsini əks etdirərək məhsulun ilkin istehsalından son istehlakçıya çatdırılmasınadək formalaşan iqtisadi əlaqələri sistemləşdirir. Bu qarşılıqlı əlaqələr və mərhələlər Sxem 1-də əyani şəkildə göstərilmişdir.

Sxem 1-də təqdim olunan dəyər zənciri modeli göstərir ki, kənd təsərrüfatı məhsullarının səmərəli dövriyyəsi yalnız istehsal mərhələsində deyil, həm də tədarük, logistika, satış və informasiya axınlarının koordinasiyasında formalaşır. Bu integrasiya istehsalçı gəlirlərini və bazar sabitliyini təmin edən əsas iqtisadi mexanizm kimi çıxış edir.

Apardığımız araşdırmalar göstərir ki, bazarda nəzarət mexanizmi topdansaş qiymətlərinə təsir göstərərək istehsalçı ilə istehlakçı arasındakı vasitəçilər tərəfindən süni qiymət artımının qarşısını alır və istehlakçılar üçün əlverişli qiymət siyasətini təmin etməyə çalışır. Bununla belə, son qərarı bazarda tələb və təklif şərtləri müəyyən edir. Praktiki müşahidələr göstərir ki, paytaxt bazarları ilə müqayisədə “Meyvəli”də məhsulların qiymətləri orta hesabla 10 - 20% ucuzdur, topdansaş qiymətləri isə 25 - 30% qədər endirilə bilər. Qeyd edək ki, bu fərq elmi baxımdan dəyər zəncirinin düzgün qurulması ilə əlaqədardır və bazarın logistika və koordinasiya sisteminin səmərəliliyini, eyni zamanda istehlakçı büdcəsinə qənaəti təmin edir.

Dinamik bazar şəraitində infrastrukturunu adaptiv şəkildə tənzimləmək, obyektlərin yerləşməsi, resurs bölgüsü və ehtiyatların idarə olunmasını davamlı yeniləmək logistika sisteminin səmərəliliyini artırır. Makroiqtisadi səviyyədə tərəfdaş əlaqələrinin və iqtisadi maraqların koordinasiyası məhsulun bazara çıxışını və logistika əməliyyatlarının səmərəliliyini gücləndirir.



Sxem 1. Kənd təsərrüfatı məhsullarının dəyər zənciri modeli, Müəllif tərəfindən tərtib edilmişdir.

Nəticə etibarilə, səmərəli bazar infrastrukturunu və logistika Azərbaycan kənd təsərrüfatı məhsullarının rəqabətqabiliyyətini yüksəldir, istehlakçı tələblərinə operativ cavab verməyi təmin edir və iqtisadi faydanın maksimallaşdırılmasına mühüm töhfə verir. “Meyvəli” bazarı bu prinsipin uğurlu praktiki tətbiqi kimi ölkədə kənd təsərrüfatı məhsullarının optimal paylanması, qiymət sabilliyi və bazar iştirakçılarının iqtisadi maraqlarının təmin edilməsində nümunəvi rol oynayır.

Problemlər və Təhlil

2020–2024-cü illər üzrə kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsal və topdan satış qiymətləri üzrə aparılan təhlil göstərir ki, sektor bir sıra struktur və bazar problemləri ilə üzləşir:

1. **Qiymət dalğalanmaları:** Buğda və arpa kimi strateji məhsulların qiymətlərində ciddi dalğalanmalar müşahidə olunur. Məsələn, buğda qiymətləri 2020–2024-cü illərdə dəyişkənlik göstərərək istehsalçıların gəlirlərində qeyri-sabitlik yaratmışdır. Qiymət enişləri daxili bazarda istehsalçıların iqtisadi riskini artırır və uzunmüddətli investisiya planlarının hazırlanmasını çətinləşdirir.

2. **İstehsalın qeyri-bərabərliyi:** Təhlil göstərir ki, çəltik və fındıq kimi bəzi məhsulların istehsal həcmi artan tendensiya nümayiş etdirir, lakin kartof, xiyar və bəzi tərəvəz məhsullarında azalma müşahidə olunur. Bu qeyri-bərabərlik məhsul tədarükünün sabitliyinə və bazar balansının pozulmasına səbəb olur.

3. **Bazara çıxışın məhdudluğu:** Topdan satış qiymətlərinin sabit olmaması, bazara çıxış imkanlarının məhdudluğu və marketinq şəbəkələrinin zəifliyi istehsalçıları risk altında qoyur. Bu vəziyyət xüsusilə kiçik və orta sahibkarlar üçün bazar payı və mövqe qazanma səviyyəsini çətinləşdirir, məhsulların dəyərinin tam reallaşdırılmasına maneə yaradır.

4. **Məhsulların ixrac potensialı və logistika problemləri:** Meyvə və qoz-fındıq kimi məhsullar ixrac üçün böyük perspektivlərə malikdir. Lakin daxili bazanın tələbatına uyğun planlaşdırma və logistika infrastrukturunun hələ də kifayət qədər inkişaf etməməsi ixrac imkanlarını

məhdudlaşdırır. Bu da strateji məhsullar üzrə əlavə dəyər yaradılması və rəqabət qabiliyyətinin artırılmasına mane olur.

Nəticə və tövsiyələr

Kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsal və satışında baş verən dalğalanmalar strateji planlaşdırma və bazar mexanizmlərinin təkmilləşdirilməsini zəruri edir. Təhlillər göstərir ki, istehsalın artımı və topdan satış qiymətlərinin sabilliyi üçün kompleks tədbirlər tələb olunur. Təvsiyə olunan əsas istiqamətlər aşağıdakılardır:

- **Daxili bazar üçün istehsal planlarının optimallaşdırılması:** Məhsul çeşidliliyi və həcmərin bazar tələbatına uyğun tənzimlənməsi.
- **Qiymət sabilliyi mexanizmləri:** Subsidiyalar, güzəştli kreditlər və maliyyə dəstəyinin tətbiqi ilə istehsalçı gəlirlərinin qorunması.
- **Logistika və marketinq infrastrukturunun gücləndirilməsi:** Məhsulların bazara çıxışı, keyfiyyətin qorunması və satış şəbəkələrinin inkişaf etdirilməsi.
- **Strateji məhsullar üzrə ixrac imkanlarının artırılması:** Meyvə, qoz-fındıq və digər yüksək ixrac potensialı məhsulların ixrac imkanlarının planlı şəkildə genişləndirilməsi, ticarət əlaqələrinin və logistikanın təkmilləşdirilməsi.

Bu tədbirlər tətbiq olunduqda kənd təsərrüfatı sektorunda istehsalın sabitliyi təmin edilər, bazar tələbatı ödənə və strateji məhsullar üzrə iqtisadi səmərəlilik artırıla bilər.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat / References

1. “Azərbaycan Respublikası regionlarının 2019 - 2023-cü illərdə sosial-iqtisadi inkişafı Dövlət Proqramı”, Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 29 yanvar 2019-cu il tarixli Fərmanı. <https://e-qanun.az/framework/41320>
2. İbrahimov, İ.H, Aqrar sahənin iqtisadiyyatı, / İ.H. İbrahimov, Monoqrafiya, Bakı, - 2016. 655 s.
3. Quliyev E.Ə. Kənd əhalisinin gəlirlərinin artmasında və kənd yerlərinin inkişafında ixtisaslaşmanın rolu, / E.Ə. Quliyev, Yeni nəsil iqtisadiyyat: çağırışlar və perspektivlər, Beynəlxalq elmi-praktik konfrans., Bakı 4 oktyabr 2024.(s 372-378).
4. Quliyev E.Ə., Səfərov C.N., Kənd təsərrüfatının ixtisaslaşması və regionlarda aqrar məhsullar bazasının inkişafı, / E.Ə. Quliyev, C.N.Səfərov, Kənd Təsərrüfatının İqtisadiyyatı - 2024, № 2 (46). (s 38-46) <https://atm.gov.az/pdf/magazine/jurnal-n2-2024-online-son856.pdf>
5. Məmmədova, M. Ə. Aqrar sahədə bazar infrastrukturunun inkişaf mexanizmi, / M. Ə. Məmmədova, Kənd təsərrüfatının iqtisadiyyatı 2020, № 4 (34), (s 158-162) <https://agroecconomics.az/pdf/articles/Aqrar%20sah%C9%99d%C9%99%20bazar%20infrastrukturunun%20inki%C5%9Faf%20mexanizmi.pdf>
6. Məmmədova, M. Ə. Ölkənin kənd təsərrüfatı istehsalçıların bazarlara çıxış imkanlarının müasir vəziyyətinin qiymətləndirilməsi / Ulu öndər Heydər Əliyevin anadan olmasının 102-ci ildönümünə həsr edilmiş “Aqrar islahatlar 30: Nailiyyətlər və Perspektivlər” mövzusunda Respublika elmi-praktiki konfransın materialları / Gəncə May 08, 2025, s.479-483
7. Гага В.А., Шабаршев В.А., Шеховцев В.Г. Рыночная инфраструктура и ее значение в современной экономике // Рыночная инфраструктура: проблема становления и развития / В.А.Гага, В.А.Шабаршев, В.Г.Шеховцев. – Томск, 1994. – Вып. 1. – С. 3–10.
8. Мамедова М.А. Особенности формирования рыночной инфраструктуры сельскохозяйственной продукции в Азербайджанской Республике // «Экономика и управление: проблемы, решения» научно-практический теоретический журнал, № 11 том 6 (152), Москва, 2024, с. 46-54
9. Стукач В.Ф. Региональная инфраструктура АПК: Учеб. пособие / В.Ф. Стукач. – Омск: Изд-во ОмГАУ, 2003. – С. 29.
10. Чумаченко Б.П. Развитие инфраструктуры и снижение потерь / Б.П. Чумаченко. – Алма-Ата: Казахстан, 1987.– 120 с.

11. FAO. (2023). *Food and agriculture data: Agricultural production and prices*. FAO. <https://www.fao.org/faostat/en/#data>
12. World Bank. (2022). *Agriculture and food: Overview*. World Bank. <https://www.worldbank.org/en/topic/agriculture/overview>
13. OBESD. (2024). *Statistical review of agriculture in Azerbaijan: 2020 - 2024*. Official Bureau of Economic Statistics of Azerbaijan. <https://www.stat.gov.az/source/agriculture/>
14. FAO. (2023). *Price trends for selected agricultural commodities*. FAO. <https://www.fao.org/worldfoodsituation/foodpricesindex/en/>
15. World Bank. (2022). *Logistics performance and agricultural market access*. World Bank. <https://www.worldbank.org/en/topic/agriculture/publication/logistics-performance-index>
16. <https://www.stat.gov.az/source/agriculture/>
17. www.aqrarbazar.az

Проблемы производства и реализации сельскохозяйственной продукции в Азербайджане

Мушфига Мамедова

Д.ф.э.н, доцент

Центр Аграрных Исследований

Резюме: В статье представлен научный анализ объёма производства и оптовых цен на сельскохозяйственную продукцию в Азербайджане за 2020 –2024 годы. В исследовании оценены причины колебаний объёма производства продукции в контексте рыночного спроса, логистики и экспортных возможностей. Исследована взаимосвязь между оптовыми ценами и объёмом производства, а также определено влияние ценовой нестабильности на доходы производителей. В статье также проанализировано влияние рыночной инфраструктуры и логистических механизмов на товарооборот сельскохозяйственной продукции и стратегическое планирование. На основе полученных результатов даны рекомендации по оптимизации планирования внутреннего рынка, стабилизации цен, укреплению логистических и сбытовых сетей, а также расширению экспортных возможностей для стратегической продукции.

Ключевые слова: сельское хозяйство, производство, оптовая торговля, колебания цен, рыночная инфраструктура, логистика, экспорт.

DOI <https://doi.org/10.36719/2707-9317/117/42-57>

Methodological approaches to determining cropping coefficients in the agricultural subsidy mechanism

Eldar Guliyev

PhD in Economics, Associate Professor

Agricultural Research Center,

Chief Specialist, PhD Student

E-mail: eldar.guliyev@atm.gov.az

Abstract: Purpose of the research – to analyze the agricultural subsidy system from a theoretical and methodological perspective, to develop new approaches based on efficiency indicators (cropping coefficient and efficiency index), and to assess their practical application possibilities.

Research methodology – the study employed analytical and comparative analysis based on statistical data, reviewed international experience (EU, USA, China, Turkey, and other countries), and applied mathematical models developed by the author – cropping coefficient and efficiency index.

Practical significance of the research – the findings contribute to optimizing agricultural policy, improving subsidy mechanisms in line with the principles of targeting, differentiation, and innovation, and provide practical relevance for farmers, government institutions, and researchers.

Research results – the study revealed that while the current subsidy system stimulates agricultural development, inequalities in resource utilization remain. The models proposed by the author allow for the evaluation of subsidy efficiency and the determination of optimal allocation.

Originality and scientific novelty of the research – for the first time, the models of cropping coefficient and efficiency index have been developed to evaluate the efficiency of subsidies. Additionally, a classification of subsidy forms (fixed, dynamic, differentiated, and targeted), based on the author's approach, has been proposed.

Keywords: agricultural subsidies, cropping coefficient, efficiency index, differentiation, targeting, agricultural policy, international experience, efficiency.

Kənd təsərrüfatı subsidiyaları mexanizmində əkin əmsallarının müəyyən edilməsinə metodiki yanaşmalar

Eldar Quliyev

İ.f.d., dosent

Aqrar Tədqiqatlar Mərkəzi,

baş mütəxəssis, doktorant

E-mail: eldar.quliyev@atm.gov.az

Xülasə: Tədqiqatın məqsədi - aqrar sahədə subsidiyalaşdırma sistemini elmi-nəzəri və metodoloji baxımdan təhlil etmək, səmərəlilik göstəricilərinə əsaslanan yeni yanaşmalar (əkin əmsalı və səmərəlilik indeksi) işləyib hazırlamaq və praktiki tətbiq imkanlarını qiymətləndirməkdir.

Tədqiqatın metodologiyası - araşdırmada statistik məlumatlar əsasında analitik və müqayisəli təhlil aparılmış, beynəlxalq təcrübə (AB, ABŞ, Çin, Türkiyə və digər ölkələr) nəzərdən keçirilmiş, həmçinin müəllif tərəfindən işlənmiş riyazi modellərdən – əkin əmsalı və səmərəlilik indeksindən istifadə olunmuşdur.

Tədqiqatın praktik əhəmiyyəti - təqdim olunan nəticələr aqrar siyasətin optimallaşdırılmasında, subsidiya mexanizmlərinin ünvanlılıq, diferensiallıq və innovativlik prinsipləri üzrə təkmilləşdirilməsində, həmçinin fermerlər, dövlət qurumları və tədqiqatçılar üçün praktik əhəmiyyət kəsb edir.

Tədqiqatın nəticələri - tədqiqat göstərmişdir ki, mövcud subsidiya sistemi kənd təsərrüfatında inkişafı stimullaşdırsa da, resurslardan istifadədə qeyri-bərabərliklər qalmaqdadır. Müəllifin təqdim etdiyi modellər subsidiyaların səmərəliliyini qiymətləndirməyə və optimal bölgüsünü müəyyən etməyə imkan verir.

Tədqiqatın orijinallığı və elmi yeniliyi - məqalədə ilk dəfə olaraq subsidiyaların səmərəliliyinin qiymətləndirilməsi üçün əkin əmsalı və səmərəlilik indeksi modelləri işlənmiş, həmçinin subsidiya formalarının (sabit, dinamik, diferensial və ünvanlı) müəllif yanaşmasına əsaslanan təsnifatı təklif olunmuşdur.

Açar sözlər: aqrar subsidiyalar, əkin əmsalı, səmərəlilik indeksi, diferensiallıq, ünvanlılıq, aqrar siyasət, beynəlxalq təcrübə, səmərəlilik.

Giriş

Azərbaycanda aqrar sahə qeyri-neft sektorunun əsas aparıcı istiqamətlərindən biri olmaqla, ölkənin sosial-iqtisadi inkişafında, xüsusilə də ərzaq təhlükəsizliyinin təmin edilməsində mühüm strateji əhəmiyyət kəsb edir. Milli iqtisadiyyatın digər sahələri ilə müqayisədə kənd təsərrüfatında rentabellik səviyyəsinin nisbətən aşağı olması bu sahədə davamlı və məqsədyönlü dövlət dəstəyi tədbirlərinin həyata keçirilməsini zəruri etmişdir. *“Müasir dövrdə kənd təsərrüfatı sektorunun dayanıqlı və səmərəli inkişafında dövlətin dəstək mexanizmləri, xüsusilə subsidiya siyasəti əsas tənzimləyici alətlərdən biridir”* [17].

Qlobal miqyasda müşahidə olunan geosiyasi gərginliklər, regional münaqişələr, həmçinin dünya iqtisadiyyatında və qlobal bazarlarda baş verən qeyri-sabitlik hallarının artması dövlətin aqrar sahəyə müdaxilə vasitələrinin - o cümlədən subsidiya mexanizmlərinin - daim diqqətdə saxlanılmasını və onların davamlı şəkildə təkmilləşdirilməsini zəruri edir. Bu kontekstdə, kənd təsərrüfatında ixtisaslaşmanın dərinləşdirilməsi və bu istiqamətdə iqtisadi səmərəliliyin yüksəldilməsi üçün subsidiya siyasətinin daha məqsədyönlü və səmərəli tətbiqi xüsusi aktuallıq daşıyır.

“Beynəlxalq və yerli təcrübənin təhlili göstərir ki, subsidiya siyasəti yalnız maliyyə dəstəyi ilə məhdudlaşmamalı, iqtisadi, sosial, ekoloji və texnoloji amilləri əhatə edən kompleks yanaşmaya əsaslanmalıdır” [2]. Subsidiya mexanizmlərinin düzgün formalaşdırılması kənd təsərrüfatında məhsuldarlığın artırılması, resurslardan səmərəli istifadə və bazar sabitliyinin təmin edilməsi

baxımından strateji əhəmiyyətə malikdir. Bu sistemin səmərəliliyi, onun tətbiq mexanizmlərinin elmi əsaslara söykənməsi və konkret iqtisadi göstəricilərlə uzlaşma səviyyəsi ilə birbaşa bağlıdır.

Azərbaycanda son illərdə tətbiq edilən subsidiya mexanizmləri müsbət nəticələr verməklə yanaşı, bu sahədə səmərəliliyin artırılması və optimallaşdırma meyarlarının gücləndirilməsi zərurəti hələ də öz aktuallığını saxlayır. Xüsusilə “əkin əmsalı” və “səmərəlilik indeksi” kimi indikatorların tətbiqi bu istiqamətdə innovativ və elmi əsaslı yanaşmaların formalaşmasına şərait yaradır. Belə indikatorlara əsaslanan metodlar, subsidiya məbləğlərinin bölgüsündə obyektivlik və şəffaflıq səviyyəsini artırmaqla yanaşı, təsərrüfatların iqtisadi davranışına təsir edən stimullaşdırıcı siqnalların formalaşmasına da imkan verir. Nəticə etibarilə, subsidiya siyasəti yalnız kənd təsərrüfatı istehsalının stimullaşdırılması vasitəsi kimi deyil, həm də aqrar strukturun rasionallaşdırılmasına yönələn kompleks tənzimləmə aləti kimi çıxış edir. Bu məqalədə məhz qeyd olunan kontekstdə aqrar subsidiyalasdırmanın iqtisadi əhəmiyyəti və səmərəlilik indeksi əsasında qurulmuş optimallaşdırma modelləri elmi cəhətdən təhlil olunur.

Aqrar subsidiyalasma: iqtisadi mahiyyət və beynəlxalq yanaşmalar

Subsidiya siyasəti yalnız kənd təsərrüfatı istehsalını stimullaşdırmaqla məhdudlaşmır, həm də aqrar sahənin struktur islahatlarına, ixtisaslaşmanın dərinləşməsinə, müasir texnologiyaların tətbiqinə və ixrac potensialının genişlənməsinə ciddi təsir göstərir. Subsidiyalar bu baxımdan təkcə iqtisadi alət deyil, həm də institusional transformasiyanın mühüm tənzimləyici vasitəsidir. *“Beynəlxalq təcrübə (Fransa, ABŞ, Hollandiya, Çin, Almaniya, Avstraliya və s.) göstərir ki, subsidiya siyasəti ölkənin iqtisadi inkişaf prioritetlərinə, iqlim və ərazi-coğrafi xüsusiyyətlərinə, fermerlərin strukturuna və aqrar bazarların liberallasma səviyyəsinə uyğun formalaşdırılmalıdır”* [18]. *“Bu ölkələrdə subsidiyalasma yalnız istehsalı artırmaq deyil, həm də ərzaq təhlükəsizliyi, ekoloji mühafizə, rəqəmsal texnologiyaların tətbiqi və kənd yerlərinin dayanıqlı inkişafı kimi çoxistiqamətli hədəfləri əhatə edir”* [10]. Xüsusilə Avropa İttifaqının “Ortaq Kənd Təsərrüfatı Siyasəti” çərçivəsində tətbiq edilən birbaşa ödəmələr və “yaşıllaşma” mexanizmləri subsidiyaların təkcə iqtisadi deyil, həm də sosial və ekoloji tarazlığı qoruyan bir vasitə olduğunu sübut edir. *“ABŞ-da isə subsidiyalar kənd təsərrüfatı sığortası, məhsul qiyməti dəstəyi və fermer gəlirlərinin sabitləşdirilməsi kimi alətlərlə birləşdirilərək, risklərin idarə olunmasına yönəlidir”* [3]. Çində subsidiyalar kənd təsərrüfatında rəqəmsallaşma, texnoloji modernizasiya və torpaq istifadəsinin optimallaşdırılması ilə uzlaşdırılır. Bütün bu modellərdə dövlət dəstəyinin ünvanlı, məqsədyönlü və nəticəyönlü olması əsas prinsip kimi qəbul edilir. Azərbaycanda da son illərdə subsidiya siyasəti tədricən bu beynəlxalq meyarlara uyğunlaşdırılmaqla, bölgə və məhsul üzrə diferensiaslaşdırma, “əkin əmsalı” və “iqtisadi səmərəlilik indeksi” kimi yeni meyarlar əsasında formalaşdırılmağa başlanmışdır. Beləliklə, subsidiya siyasəti yalnız iqtisadi deyil, eyni zamanda sosial və ekoloji tarazlığın qorunmasına xidmət edən kompleks tənzimləmə aləti kimi çıxış edir.

Azərbaycanda subsidiyalasmanın mövcud vəziyyəti, problemlər və perspektivlər

Azərbaycanda aqrar subsidiyalasma dövlətin kənd təsərrüfatına iqtisadi dəstək mexanizmlərindən biri kimi mühüm rol oynayır. Lakin mövcud sistemdə bir sıra problemlər və çatışmazlıqlar mövcuddur ki, bu da subsidiyaların səmərəliliyini azaldır və sahənin davamlı inkişafını çətinləşdirir. İnkişaf etmiş və inkişaf etməkdə olan ölkələrin, xüsusilə ABŞ və Rusiya kimi dövlətlərin təcrübəsi göstərir ki, dövlət dəstəyi ilk növbədə kiçik və orta fermer təsərrüfatlarına yönəlməlidir. İqtisadi yanaşmalara əsasən, iri təsərrüfatlar daha çox maliyyə və texniki imkanlara malik olduqları üçün dövlətin birbaşa yardımına ehtiyac duymurlar. Bu baxımdan, Azərbaycanın subsidiyalasma siyasətində də iri təsərrüfatlara ayrılan subsidiyaların məhdudlaşdırılması və əvəzində “səmərəlilik indeksi” və “əkin əmsalı” modelləri əsasında fərqləndirilmiş və ünvanlı yanaşmanın tətbiqi daha məqsədəuyğundur. Belə sistem həm fermerlər arasında bərabər imkanlar yaradar, həm də dövlət resurslarının daha ədalətli və səmərəli bölüşdürülməsinə şərait yaradar.

Seçilmiş ölkələr üzrə bir hektara düşən subsidiyanın məbləği (ABŞ dolları/ha) 2021–2023-cü illər üzrə cədvəl 1-də təqdim olunmuşdur. Bu göstərici Azərbaycanda inkişaf etmiş ölkələrlə müqayisədə aşağı olmaqla bərabər təsərrüfatların müasir texnologiyaları tətbiq etmək və istehsal imkanlarını genişlənməsini ləngidir.

Cədvəl 1

Seçilmiş ölkələr üzrə kənd təsərrüfatına dövlət subsidiyalarının bir hektara düşən məbləği (ABŞ dolları/ha), 2021-2023-ci illər

Ölkə	2021 (ABŞ dolları /ha)	2022 (ABŞ dolları /ha)	2023 (ABŞ dolları /ha)	Mənbə	Status
Yaponiya	520	530	540	FAO, 2024	İnkişaf etmiş
Almaniya	450	460	470	FAO, 2024	İnkişaf etmiş
Fransa	440	445	450	FAO, 2024	İnkişaf etmiş
Kanada	300	310	320	FAO, 2024	İnkişaf etmiş
ABŞ	260	265	270	FAO, 2024	İnkişaf etmiş
Azərbaycan	150	160	170*(1)	FAO, 2024	İnkişaf etməkdə
Braziliya	120	130	140	FAO, 2024	İnkişaf etməkdə
Çin	100	110	115	FAO, 2024	İnkişaf etməkdə
Türkiyə	90	95	100	FAO, 2024	İnkişaf etməkdə
Hindistan	70	75	80	FAO, 2024	İnkişaf etməkdə

Mənbə: [11]

*(1) dəqiqləşməyib

“Beynəlxalq Kənd Təsərrüfatı Təşkilatı (FAO, 2024) məlumatına görə, kənd təsərrüfatına dövlət xərcləri daxil olan və dolayısı ilə dəstəkləyən bütün birbaşa və dolaylı yardım tədbirlərini – (o cümlədən əkin subsidiyaları, məhsul subsidiyaları, texnika və avadanlıqların dəstəyi) - əhatə edir və bu göstərici ölkələrarası məntiqli müqayisələrin aparılması üçün ümumi xərclərin faktiki əkin sahəsinə bölünməsi ilə müəyyən edilir [12].”

Cədvəldən də göründüyü kimi, Azərbaycanda 1 hektara düşən subsidiya məbləği inkişaf etmiş ölkələrdən əhəmiyyətli dərəcədə aşağıdır. Bu isə təsərrüfatların innovativ texnologiyalara çıxışını məhdudlaşdırır, onların istehsal səmərəliliyinə və bazar rəqabətliyinə mənfi təsir göstərir.

Cədvəldə verilən ölkələr üzrə isə subsidiya məbləği hər bir ölkənin özünün müəyyən etdiyi kimi aşağıdakı qaydada hesablanır:

1. Yaponiya

Orta subsidiya məbləği: 520–540 ABŞ/ha

Düstur (sadələşdirilmiş): $\text{Subsidiya} = (\text{Baza Qiymət} - \text{Faktiki Bazar Qiyməti}) \times \text{Məhsul Həcmi/ha} + \text{İstehsal Girdilərinə Dəstək}$

Burada Yaponiya qiymət dəstəyi, giriş subsidiyası (toxum, gübrə) və yaşlanmış fermerlərə xüsusi ödənişlər daxil olmaqla kompleks model tətbiq edir [25; 26].

2. Almaniya

Orta subsidiya məbləği: 450–470 ABŞ/ha

Düstur: $\text{Subsidiya} = \text{Birbaşa Ödəniş} + \text{Ətraf Mühit Şərtlərinə Uyğunluq Əlavəsi} + \text{Rəqəmsal/İnnovativ Tətbiqlərə Bonus}$

Qeyd: Almaniya Aİ-nin GAP (Ortaq Kənd Təsərrüfatı Siyasəti) çərçivəsində I və II sütun üzrə subsidiya verir:

- **I sütun:** hektara görə birbaşa dəstək;
- **II sütun:** ekoloji və bölgəsal inkişafə əsaslanan ödənişlər [27;28].

Avropa İttifaqının Ortaq Kənd Təsərrüfatı Siyasəti (GAP) çərçivəsində “sütun” anlayışı iki əsas istiqaməti ifadə edir. **Birinci sütun** birbaşa fermerlərə verilən subsidiyalar və bazar tənzimləmə tədbirlərini əhatə edir. Bu, əsasən məhsul istehsalını dəstəkləməyə və kənd təsərrüfatı sahəsində sabitliyi qorumağa yönəlib. **İkinci sütun** isə kənd yerlərinin inkişafını, ətraf mühitin qorunmasını və iqlim dəyişikliyinə uyğunlaşmanı dəstəkləyən layihələrə yönəldilir. Almaniya bu iki sütun üzrə subsidiyalar tətbiq etməklə həm kənd təsərrüfatı istehsalını dəstəkləyir, həm də uzunmüddətli dayanıqlı inkişaf məqsədlərinə töhfə verir.

3. Fransa

Orta subsidiya məbləği: 440–450 ABŞ/ha

Düstur: $\text{Subsidiya} = (\text{Sabit Hektar Ödənişi}) + (\text{Əlavə Gənc Fermer Ödənişi}) + (\text{İqlim və Ətraf Mühitə uyğun Ödənişlər})$

Fransa da GAP sistemi ilə işləyir. Eyni zamanda bu ölkədə əlavə olaraq:

- Risklərə qarşı sığorta subsidiyası,
- Kooperativlərə texniki və investisiya dəstəyi var [29;30].

4. Kanada

Orta subsidiya məbləği: 300–320 ABŞ/ha

Düstur: Subsidiya = Gəlir Riski Proqramı + Sığorta + Qida Təhlükəsizliyi və R&D Dəstəyi

Kanada modeli daha çox gəlir sabitliyinə əsaslanır:

- Hökumət fermerin orta illik gəlirinə zəmanət verir;
- Bu səviyyədən aşağı düşərsə, diferensial ödəniş edilir [31;32].

5. ABŞ (Amerika Birləşmiş Ştatları)

Orta subsidiya məbləği: 260–270 ABŞ/ha

Düstur: Subsidiya = (Qiymət Dəstəyi + Sığorta Ödənişləri) + Ətraf Mühit Dəstəkləri +

Riskin İdarə Olunması Fondu

• ABŞ-da əsas mexanizm Price Loss Coverage (PLC) və Agricultural Risk Coverage (ARC) proqramlarıdır.

- Subsidiya məhsul qiyməti və məhsuldarlığa bağlı **diferensial** mexanizmlə verilir [33;34].

ABŞ-da aqrar subsidiyalaşdırma sistemi əsasən **Qiymət zərər ödənişi (Price Loss Coverage – PLC)** və **Kənd təsərrüfatı risklərinin ödənişi (Agricultural Risk Coverage – ARC)** proqramlarına əsaslanır. **Qiymət zərər ödənişi (PLC)** proqramı məhsulun bazar qiyməti əvvəlcədən müəyyən edilmiş hədəf qiymətdən aşağı düşdükdə yaranmış fərqi fermerlərə kompensasiya edir. **Kənd təsərrüfatı risklərinin ödənişi (ARC)** isə məhsuldarlıq və gəlir itkisi risklərini nəzərə alaraq sığorta prinsipi ilə fəaliyyət göstərir və fermerin ortalama gəliri gözləniləndən aşağı olduqda subsidiyalaşdırma tətbiq edilir. Bu proqramlar sayəsində subsidiyalar qiymət və məhsuldarlığa bağlı diferensial yanaşma əsasında həyata keçirilir və fermerlərin riskə davamlılığını artırmağa xidmət edir.

6. Azərbaycan

Orta subsidiya məbləği: 150–170 ABŞ/ha

Tətbiq olunan model (2020–2025): Subsidiya = Əkin Əmsalı × Məhsul üzrə Baza

Subsidiyası

(1) 2023-cü ildən səmərəlilik indeksi əlavə olunmağa başlanıb [35;46].

Bu modeldə:

- Əkin subsidiyası “məhsul növü” və “bölgə üzrə əkin əmsalı”na əsaslanır;
- Texnika, gübrə, toxum, pestisid subsidiyaları isə ayrıca ödənilir (bəzən Aqrolizinq vasitəsilə)

7. Braziliya

Orta subsidiya məbləği: 120–140 ABŞ/ha.

Düstur: Subsidiya = Kredit Faizinin Güzəşti + Kənd İnfrastruktur Layihələrinə Dəstək

[36;37].

Braziliya əsasən:

- Fermerlərə aşağı faizli kredit;
- Texnika üçün leasing dəstəyi;
- Regional inkişaf proqramlarına subsidiya verir.

Braziliyada **leasing dəstəyi**, kənd təsərrüfatı texnikası və avadanlıqlarının **icarə yolu ilə əldə edilməsini** asanlaşdırmaq məqsədi daşıyır. Bu dəstək modeli çərçivəsində dövlət, texnikanı almaq əvəzinə uzunmüddətli icarəyə götürmək istəyən fermerlərə **leasing müqavilələri üzrə faizlərin və ya ilkin ödənişlərin bir hissəsini subsidiya edir**. Nəticədə fermerlər yüksək dəyərli texnikanı birbaşa almaq əvəzinə, **daha az ilkin kapital qoyuluşu ilə** istifadə edə bilirlər. Bu, xüsusilə kiçik və orta fermerlər üçün **maliyyə yükünü azaldır**, məhsuldarlığı artırır və müasir texnologiyalara çıxışı genişləndirir.

8. Çin

Orta subsidiya məbləği: 100–115 ABŞ/ha.

Düstur: Subsidiya = Minimum Alış Qiymətinə Zəmanət + Mexanizasiya və İKT Dəstəyi +

Yüksək Keyfiyyətli Toxum Subsidiyası [38;39].

Çində əsas prinsip:

- Qiymət zəmanəti;
- Modernizasiya (traktor, dron və smart-ferma texnologiyaları).

9. Türkiyə

Orta subsidiya məbləği: 90–100 ABŞ/ha.

Düstur: Subsidiya = Məhsul Növünə və Regiona görə Dəyişən + Orqanik və Ekoloji Təsərrüfatlara Əlavə + Girdilərə Dəstək [40;41].

- Türkiyədə **diferensial subsidiya siyasəti** tətbiq olunur.
- Əlavə olaraq “Mazot və Gübrə Dəstəyi”, “İnkişaf üçün heyvandarlıq subsidiyası” proqramları

var.

Türkiyədə diferensial subsidiya siyasəti, bölgələrin iqlim, torpaq və məhsul xüsusiyyətlərinə görə **fərqli subsidiya məbləğlərinin** verilməsini nəzərdə tutur. Bu yanaşma **regional fərqlilikləri** nəzərə alaraq daha ədalətli və səmərəli dəstəyi təmin etməyə xidmət edir.

10. Hindistan

Orta subsidiya məbləği: 70–80 ABŞ/ha

Düstur: Subsidiya = Gübrə və Suvarma Girdilərinə Dəstək + MSP (Minimum Support Price) + Elektrik Subsidiyası

Hindistan minimum qiymət zəmanəti və gübrə subsidiyası ilə daha çox kiçik fermerləri hədəfləyir [42;43].

Hindistanda subsidiya siyasəti əsasən kiçik və çox kiçik fermerləri – yəni 0–2 hektar torpaq sahəsinə sahib olan təsərrüfatları – hədəfləyir. Minimum qiymət zəmanəti (MSP) mexanizmi fermerlərə məhsullarını bazar riskindən qoruyaraq sabit qiymətə satmaq imkanı yaradır. Bununla yanaşı, **gübrə subsidiyası** məhsul istehsalında xərcləri əhəmiyyətli dərəcədə azaltmaqla məhsuldarlığın yüksəldilməsinə xidmət edir. Bu yanaşmalar Hindistanın kənd təsərrüfatında **sosial yönümlü və diferensial dəstək siyasətinin** tətbiq olunduğunu göstərir.

Onuda qeyd edək ki, subsidiyaların hesablanması üç əsas yanaşma tipi mövcuddur:

1. **Birbaşa hektar əsaslı ödənişlər** (AB, Yaponiya, Azərbaycan),
2. **Qiymət zəmanəti və gəlir sabitliyi modelləri** (ABŞ, Hindistan, Kanada),
3. **İnfrastruktur və texnologiya yönümlü güzəştlər** (Çin, Braziliya, Türkiyə).

Onuda qeyd edək ki, Azərbaycanda subsidiyaların bölgüsündə qeyri-bərabərlik müşahidə olunur. Kiçik və ailə kəndli təsərrüfatlarının subsidiyaya çıxışı hüquqi baxımdan çətin olmasa da, onların məhdud torpaq sahələri və maliyyə imkanları aldıkları subsidiyanın real təsirini azaldır. Bu təsərrüfatların innovativ texnologiyalara keçidi üçün dəstək imkanlarının zəif olması əlavə risklər yaradır. Subsidiyaləşmə mexanizminin inkişafında xüsusilə 2020-ci ildən etibarən innovativlik, diferensiallıq və ünvanlılıq prinsiplərinin tətbiqi mühüm rol oynamışdır. Bu istiqamətdə həyata keçirilmiş əsas islahatlar cədvəl 2-də sistemləşdirilərək verilmişdir.

Cədvəl 2

2020–2025-ci illər üzrə innovativlik, diferensiallıq və ünvanlılıq əsaslı dəyişikliklərin sistemləşdirilməsi

İl	Əsas dəyişiklik	İnnovativlik	Diferensiallıq	Ünvanlılıq
2020	Subsidiya Qaydalarının tətbiqi	Əsas struktur formalaşdırıldı	Sadə fərqləndirmə (bitki növünə görə)	Ümumi rayon səviyyəsində
2021	Əlavə bitki növləri daxil edildi	Məhdud innovativ yanaşma	Əkin növü və bölgə fərqləri	Regionlara uyğunlaşdırma
2022	İşğaldan azad edilmiş ərazilərə subsidiyalar	Əlavə dəstək mexanizmləri	Əkin və məhsul əmsallarında dəqiqləşmə	İşğal bölgələrinə xüsusi ünvanlılıq
2023	Suvarma sistemlərinə görə əlavə subsidiya (60 manat)	Yaşıl texnologiyalara keçid	Müasir və köhnə sistemlərə fərqli yanaşma	Suvarma vəziyyətinə görə ünvanlı
2024	Torpaq göstəricilərinə əsaslanan seçim meyarları	Torpaq analizinə əsaslanan subsidiya	Elektrik keçiriciliyi və hündürlüyə görə fərqləndirmə	Torpaq koordinatları və nöqtəvi yanaşma
2025	Minimum ting sayı, intensiv bağçılıq genişlənməsi	Fitotekniki və torpaq əsaslı stimullaşdırıcı mexanizm	Dərinləşmiş fərqləndirmə	Ərazi, torpaq, məhsul, ting sayı üzrə ünvanlı subsidiyaləşdırma

Mənbə: Cədvəl müəllif tərəfindən tərtib edilmişdir

2020-2025-ci illər üzrə aqrar subsidiyaların innovativlik, diferensiallıq və ünvanlılıq prinsipləri əsasında təhlili:

1. İnnovativlik baxımından təhlil

2020-ci ildən etibarən, subsidiya tətbiqində müasir suvarma sistemlərinin istifadəsinə üstünlük verilməsi əsas innovativ dəyişikliklərdən biri olmuşdur.

- 2022-ci ildən müasir suvarma sistemlərinə malik sahələrə artırılmış əkin əmsalı və əlavə subsidiyalar tətbiq olunmağa başlandı.
- 2023-cü ildə bu sahələr üçün 60 manat əlavə subsidiya verilməsi ilə yaşıl texnologiyalar stimullaşdırıldı.
- 2025-ci ildən isə bu yanaşma “Yaşıl dünya naminə həmrəylik ili” kontekstində daha da inkişaf etdirildi.

2. Diferensiallıq prinsipi üzrə təhlil

Subsidiyalaşmada əkin və bitki növünə (əsas və təkrar), torpağın keyfiyyətinə və eləcə də digər göstəricilərə əsaslanan fərqləndirmə tətbiq olunur:

- Təkrar əkinlərə 0.6 əmsal, müasir suvarma ilə aparılan əsas əkinlərə 1.45–2.0 əmsal tətbiq edilir.
- 2025-ci ildə məhsul subsidiyalarında bu fərqləndirmələr daha da dərinləşdirilərək, konkret məhsullar və torpaq xüsusiyyətləri nəzərə alınmışdır.

3. Ünvanlılıq baxımından təhlil

Subsidiyaların konkret bölgələr, iqtisadi rayonlar və kəndlər üzrə uyğunlaşdırılması getdikcə daha dəqiq aparılır:

- 2022-ci ildən işğaldan azad edilmiş ərazilərə xüsusi subsidiyalar verilməyə başlanmışdır;
- 2024-2025-ci illərdə torpaq koordinatları, analizlər, ting sayı və elektrik keçiriciliyi kimi parametrlər əsasında ünvanlı subsidiyalaşdırma tətbiq olunur;
- Aqrar sığorta isə bəzi subsidiyaların şərtlə verilməsində meyar kimi çıxış edir;

Aqrar subsidiyalaşma sistemində rəqəmsallaşma və şəffaflıq baxımından da mühüm irəliləyişlər əldə olunmuşdur. 2018-ci ildən tətbiq edilən elektron sistemlər bürokratik yükü azaltmış, subsidiya proseslərinin daha çevik və nəzarət edilə bilən formada həyata keçirilməsinə imkan yaratmışdır. Lakin bu sistemlərin funksional imkanlarının məhdudluğu və bəzi hallarda məlumat bazalarının qeyri-dəqiqliyi təkmilləşməni hələ də aktual saxlayır. Eyni zamanda, subsidiyaların məhsuldarlıq artımına birbaşa təsiri hələ də məhduddur və bu, sistemin daha çox statik deyil, dinamik və nəticəyönümlü meyarlara əsaslanmasını zəruri edir. Ənənəvi sahələrə yönəlik subsidiya siyasəti innovasiya və səmərəliliyi artırmaq baxımından hələ tam adekvat hesab edilə bilməz. Bu səbəbdən, növbəti mərhələdə subsidiya mexanizmlərinin səmərəlilik indeksi, əkin əmsalı yanaşmaları və iqtisadi geri qayıtma potensialı ilə əlaqələndirilməsi strateji əhəmiyyət kəsb edir. **Cədvəl 3**-də 2015-2024-cü illər üzrə Azərbaycanda kənd təsərrüfatı subsidiyalarının həcmi və əsas istiqamətləri təqdim olunmuşdur.

Cədvəl 3.

Azərbaycanın kənd təsərrüfatı subsidiyalarının illər üzrə dinamikası

İllər	Subsidiyaların Həcmi (mln. manat)	Əsas təminat sahələri	Əsas nəticələr
2015	156.3	Taxıl, pambıq, gübrə	Əsasən ənənəvi sahələrə yönəlib
2016	183.8	Eyni sahələr	Kreditlər artdı, texnika subsidiyaları başladı
2017	193.5	Taxıl, tərəvəz, bağçılıq, heyvandarlıq	İnvestisiyalar genişləndi.
2018	338.8	Taxıl, pambıq, məhsulları, gübrə	Yeni subsidiya mexanizmləri tətbiq edildi
2019	379.4	Taxıl, tərəvəz, bağçılıq	Kiçik fermerlərə dəstək artdı.
2020	380.1	Taxıl, heyvandarlıq, gübrə	Pandemiya dövründə əlavə dəstək verildi.
2021	412.9	Taxıl, pambıq, tərəvəz, bağçılıq	Rəqəmsallaşma və subsidiyaların elektron qeydiyyatı mexanizmi tətbiq olundu.
2022	450.5	Eyni sahələr	Dövlət dəstəyi artırıldı, subsidiya mexanizmlərində şəffaflığın artırılması üzərində iş aparıldı.

2023	450.1	Bütün istiqamətlər	İnvestisiyaların və müdafiənin genişlənməsi
2024	469.6	Bütün istiqamətlər	Innovasiya və ekoloji proqramlar

Mənbə: Kənd Təsərrüfatı Nazirliyinin məlumatları əsasında müəllif tərəfindən hazırlanmışdır.

Cədvəl 3-də də əks olunduğu kimi, Azərbaycanda kənd təsərrüfatına ayrılan subsidiya vəsaitləri 2015-2024-cü illər ərzində həm sahəvi, həm də struktur baxımından 3 dəfədən çox artaraq, eyni zamanda genişlənmə tendensiyası ilə müşayiət olunmuşdur. 2020-ci ildən başlayaraq rəqəmsallaşma və şəffaflığın artırılması, 2021-ci ildən elektron qeydiyyat, 2022-2024-cü illərdə isə innovativ və ekoloji proqramlara dəstək bu dinamika ciddi təsir göstərmişdir.

Bununla belə, kiçik təsərrüfatların subsidiyalara bərabər çıxışı, texniki və inzibati prosedurların sadələşdirilməsi, aqrar sığorta və torpaq analizlərinə əsaslanan yeni mexanizmlərin tam tətbiqi sistemin davamlılığı üçün hələ də vacib məsələlərdir.

Beynəlxalq ölkələrdə aqrar subsidiyalasma təcrübəsi

Fransa Avropa İttifaqının vahid kənd təsərrüfatı siyasətinə (VKTS) uyğun olaraq kənd təsərrüfatı üçün subsidiyalasdırma mexanizmlərindən geniş şəkildə istifadə edən ölkələrdən biridir. VKTS-nin əsas hədəfi ərzaq təhlükəsizliyini təmin etmək, kənd təsərrüfatının və kənd yerlərinin davamlı olaraq sosial-iqtisadi inkişafını dəstəkləməkdir. Fransa fermerlərinə verilən birbaşa ödənişlər məhsul qiymətlərində və ya ətraf mühit amillərində baş verən dəyişikliklərdən yaranan itkiləri kompensasiya etmək üçün nəzərdə tutulub və bu ödənişlər əsasən ətraf mühit və iqlim qaydaları ilə əlaqələndirilir. Həmçinin, Fransa kənd təsərrüfatında ixtisaslaşmanı təşviq etmək məqsədilə üzümçülük və süd istehsalı kimi sahələrə xüsusi subsidiyalar ayrılır [4; 19; 9].

Amerika Birləşmiş Ştatlarında kənd təsərrüfatı subsidiyaları geniş spektri əhatə edir və əsasən ərzaq təhlükəsizliyi, heyvandarlıq, taxıl, süd və ət istehsalının dəstəklənməsinə yönəldilmişdir. ABŞ-də ixrac subsidiyaları, xüsusən ixrac kreditləri, istehsalçıların beynəlxalq bazarlara çıxışını artırmaq üçün mühüm alətdir. Bundan əlavə, məhsul sığortası proqramları vasitəsilə fermerlərin iqlim risklərinə qarşı müdafiəsi təmin edilir. ABŞ həmçinin davamlı kənd təsərrüfatı və məhsuldarlığı artıran innovativ texnologiyaların inkişafı üçün subsidiyalar ayırır [3; 21; 7].

Niderland kənd təsərrüfatı məhsullarının ixracında və ixtisaslaşmada dünya liderlərindəndir. Ölkədə yüksək səmərəlilik, innovasiya və dayanıqlı kənd təsərrüfatı əsas prioritetlərdir. Akvakultura, üzvi əkinçilik və aqronomiyada smart texnologiyaların tətbiqi geniş yayılıb. Fermerlərə ekoloji cəhətdən təmiz texnologiyalar üzrə verilən subsidiyalar ətraf mühitə minimal təsirlə yüksək məhsuldarlıq strategiyasının həyata keçirilməsində mühüm rol oynayır [22; 8; 14].

Çində kənd təsərrüfatı subsidiyaları ərzaq təhlükəsizliyi və davamlı kənd təsərrüfatına keçid strategiyasının vacib tərkib hissəsidir. 2000-ci illərlə müqayisədə subsidiyaların həcmi əhəmiyyətli dərəcədə artmışdır. Subsidiyalar əsasən kənd təsərrüfatı texnikası, gübrələr və yoxsul regionlarda fəaliyyət göstərən fermerlərə yönəldilir. Strateji məhsullar - düyü, qarğıdalı və soya - subsidiyalasdırılaraq istehsal stimullaşdırılır. Bundan əlavə, suvarma texnologiyaları və ekoloji cəhətdən təmiz istehsal üsullarının tətbiqi də subsidiya siyasətinin əsas elementlərindən hesab olunur [19; 10; 23; 13].

Almaniyada subsidiya verilməsində kənd təsərrüfatında ekoloji təmiz istehsal üsulları və innovasiyaların təşviqi əsas götürülür. Üzvi əkinçilik, kənd təsərrüfatı kooperativləri və bərpa olunan enerji mənbələri xüsusi dəstək alır. 2023-cü ilin sonunda Almaniya hökumətinin bəzi kənd təsərrüfatı subsidiyalarını azaltmaq planları yerli fermerlər tərəfindən etirazla qarşılanıb. İxtisarlar dizel yanacağına subsidiyalar və avadanlıq vergilərinə güzəştləri əhatə edir və hökumət bu subsidiyaları 2026-cı ilə qədər mərhələli şəkildə ləğv etməyi planlaşdırır [16; 6].

Avstraliyada istehsalçı dəstəyi 2020-2022-ci illərdə fermerlərin ümumi gəlirlərinin 4,3%-i səviyyəsində qiymətləndirilir. Subsidiyalar əsasən kənd təsərrüfatı tədqiqatları, iqlim dəyişikliyinə davamlılıq, quraqlıq və zərərvericilərlə mübarizə sahələrində innovasiyalara yönəlib. Bundan əlavə, şərabçılıq və tərəvəzçilik kimi ixtisaslaşmış sahələr də subsidiyalar və vergi güzəştləri vasitəsilə dəstəklənir [4; 13; 20].

Azərbaycanda subsidiyalığa təsir edən amillər

Azərbaycanda aqrar subsidiyalığa dövlət dəstəyinin mühüm aləti olmaqla, kənd təsərrüfatının inkişafında əhəmiyyətli rol oynayır. Lakin mövcud sistemdə aşağıdakı əsas problemlər subsidiyaların səmərəliliyini və təsirini məhdudlaşdırır:

- Subsidiya məbləğlərinin aşağı olması;
- Subsidiya bölgüsündə qeyri-bərabərlik, xüsusilə kiçik və orta fermerlərin çətin çıxışı;
- Mürəkkəb prosedurlar və inzibati baryerlər;
- Məhsul və bölgəyə uyğun, ədalətli əmsalların tətbiqində çətinliklər;
- Məhsuldarlığın artırılmasına yönəlmiş stimulların zəifliyi.

Bu məhdudiyyətlər verilən subsidiyaların iqtisadi səmərəliliyini azaldır, innovasiya potensialını zəiflədir və aqrar sahənin rəqabət qabiliyyətinin yüksəldilməsinə mane olur. 2018-ci ildən etibarən elektron sistemlərin tətbiqi şəffaflıq və hesabatlılıq baxımından mühüm irəliləyiş hesab olunsa da, sistemin davamlılığını təmin etmək üçün müstəqil audit, ictimai nəzarət və maarifləndirmə tədbirlərinin gücləndirilməsi zəruridir.

Əkin və məhsul əmsalları: elmi əsaslar və tətbiqi metodları

Subsidiya siyasətində istifadə olunan əkin və məhsul əmsallarının hesablanması üçün nəzəri yanaşma və modellərin işlənməsi əhəmiyyətlidir. Əkin və məhsul əmsallarının müəyyənəşdirilməsi zamanı ilkin olaraq aşağıdakı meyarların nəzərə alınması məqsədəuyğundur:

- Orta məhsuldarlıq;
- Bazar qiyməti;
- Standart istehsal xərcləri;
- Regionun iqlim, torpaq və logistika şəraiti;
- Regional ixtisaslaşma və tarixilik.

Bu ilkin meyarlar əsasında daha mürəkkəb modellərin qurulması və əkin əmsalının iqtisadi məntiqə uyğun hesablanması mümkün olur. Belə yanaşma, subsidiya siyasətinin daha ünvanlı, differensial və səmərəli həyata keçirilməsinə şərait yaradır. Bu amillərin integrasiyası əsasında əkin əmsalının hesablanması üçün aşağıdakı düstur təklif olunur. Belə yanaşma, torpaq sahələrinin subsidiya baxımından iqtisadi potensialının daha dəqiq qiymətləndirilməsinə imkan verir. Eyni zamanda, regional fərqlərin, məhsuldarlıq potensialının və istehsal xərclərinin kompleks şəkildə nəzərə alınması subsidiya siyasətinin daha obyektiv və səmərəli aparılmasına kömək edir.

$$\text{Əkin əmsalı } (\Theta_a) = \frac{\text{Orta məhsuldarlıq } (O_m) \times \text{Bazar qiyməti } (B_q)}{\text{Bir hektara standart xərc } (S_x) \times \text{Əlverişlilik əmsalı } (\Theta_l)} \quad (1)$$

Burada:

Orta məhsuldarlıq (O_m) - 1 hektardan əldə edilən orta məhsul miqdarı (məsələn, 30 sentner/hektar)

Bazar qiyməti (B_q) - Həmin məhsulun bazarda orta satış qiyməti (məsələn, 0.50 manat/kq)

Standart xərc (S_x) - 1 hektar üçün hesablanmış orta istehsal xərci (məsələn, texnika, gübrə, toxum və s. cəmi 800 manat)

Əlverişlilik əmsalı (Θ_l) - Regionun iqlim, torpaq və su təminatı baxımından əlverişli olub-olmamasını əks etdirən indeks (məsələn, əlverişli rayonda 1.0, orta səviyyədə – 1.2, çətin şəraitdə – 1.5 kimi götürülür).

Beləliklə, bu düstur, müxtəlif iqtisadi və ekoloji meyarların kompleks integrasiyasına əsaslanan, əkin sahələrinin səmərəliliyini qiymətləndirməyə imkan verən analitik yanaşma kimi formalaşdırılmışdır. Yanaşma, subsidiyaların yüksək səmərəlilik göstərən sahələrə yönəldilməsini və eyni zamanda, səmərəsi aşağı olan sahələrin daha perspektivli və səmərəli istiqamətlərlə əvəz edilərək subsidiyalasdırılmasını təmin etməkdə mühüm rol oynaya bilər. Bu mexanizm, subsidiyalığının səmərəliliyini artırmaqla yanaşı, resursların məqsədyönlü istifadəsini və aqrar sahənin ümumi iqtisadi rasionallığını da təmin edir. Düsturun bu formada elmi əsaslandırılması və tətbiq çərçivəsinin işlənməsi ilk dəfə olaraq bu məqalədə təqdim olunur. Hesab edirik ki, bu yanaşmaya əsaslanan müvafiq hesablamalar, subsidiya resurslarının optimal bölgüsünə, eləcə də aqrar strukturun daha

səmərəli təşkili üçün strateji qərarların qəbuluna əsas yaradır.

Nümunələr:

1. Məhsul: Günəbaxan (əsas əkin)

- Orta məhsuldarlıq: 20 sentner/ha (2000 kq/ha)
- Bazar qiyməti: 0.60 manat/kq
- Standart xərc: 1000 manat/ha
- Əlverişlilik əmsalı: 1.2

$$\text{Əkin əmsalı} = \frac{2000 \times 0.60}{1000 \times 1.2} = \frac{1200}{1200} = 1.0$$

Əgər məhsulun bazar qiyməti artırsa, ya da torpaq daha əlverişli olarsa – bu zaman əkin əmsalı yüksəlir. Lakin, daha geniş göstəricilərdən istifadə edilməsi təklif edilən düsturun əhəmiyyətini artırır. Beləki, qeyd edilən düsturun sürətində aşağıdakı göstəricilərin əlavə olaraq öz əksini tapması düsturun iqtisadi əhəmiyyətini daha da artırır.

- Torpaq münbitliyi (T_m);
- Su təminatı (St);
- İqlim uyğunluğu (I_u);
- Logistik əlçatanlıq (L_a);

Regional ixtisaslaşma (R_i). Bu halda (1) düsturu aşağıdakı riyazi model halını alır.

$$\Theta_a = \frac{(O_m \times w_1) + (B_q \times w_2) + (T_m \times w_3) + (St \times w_4) + (I_u \times w_5) + (L_a \times w_6) + (R_i \times w_7)}{S_x \times w_8} \quad (2)$$

Burada O_m ; B_q ; T_m ; St ; I_u ; L_a ; R_i ; S_x - əkin sahəsinin və məhsulun müxtəlif iqtisadi, ekoloji və texniki göstəriciləridir (dəyişənlər).

• $w_1, w_2, \dots, w_8$ - bu dəyişənlərin əhəmiyyətini göstərən çəkirlərdir (parametrlər). Yəni qeyd edilə göstəricilər məhsuldarlıq amilinə təsir səviyyəsi bu dəyişənləri əks etdirir. Bu parametrlər (w_i) ekspert qiymətləndirilməsi və ya statistik analiz vasitəsilə təyin edilə bilər. Düstur çoxmeyarlı qərarların dəstəklənməsi məqsədilə hazırlanmışdır və praktiki tətbiqlərdə çoxmeyarlı qərarların təhlili (ÇMQT) alətləri ilə integrasiya oluna bilər.

• İfadə çoxsaylı amillərin müəyyən qaydada birləşdirilməsi ilə əkin əmsalını hesablamaq üçün hazırlanmışdır.

Bu baxımdan bu düstur - çoxamilli (çoxmeyarlı) iqtisadi modelin riyazi ifadəsi kimi təqdim olunur.

"Əlverişlilik əmsalı" nədir?

Bu, əkin sahəsinin **kənd təsərrüfatı üçün nə qədər əlverişli olduğunu** göstərən bir dəyərləndirmədir:

- Əgər suvarma var, iqlim mülayimdirsə, torpaq münbitdirsə – **1.0**
- Əgər iqlim risklidir, torpaq zəifdir, su azdırsa – **1.2–1.5**

2. Məhsul: Buğda

- Orta məhsuldarlıq: 30 sentner/ha (3000 kq/ha)
- Bazar qiyməti: 0.40 manat/kq
- Standart xərc: 800 manat/ha
- Əlverişlilik əmsalı: 0.9

Əkin əmsalı aşağıdakı kimi hesablanır:

$$\text{Əkin əmsalı} = \frac{3000 \times 0.4}{800 \times 0.9} = \frac{1200}{720} = 1.67$$

Bu göstərici həmin məhsul üzrə yüksək səmərəlilik səviyyəsini əks etdirir.

Rusiyanın Kənd Təsərrüfatı Nazirliyi tərəfindən qəbul olunmuş metodikada kənd təsərrüfatı sığortası üçün subsidiya məbləğinin hesablanmasında istifadə edilən yanaşmalar, faktiki olaraq **çoxmeyarlı və aktuari modellərə** əsaslanan əkin risklərinin və məhsuldarlıq ehtimallarının kompleks qiymətləndirilməsini tələb edir. Bu yanaşmalar aşağıdakı əsas elementləri əhatə edir:

- Əkin sahələrinin məhsuldarlığının tarixilik əsasında qiymətləndirilməsi (son 5 ilin statistikas),
- Region üzrə təbii risklərin ehtimalı və təsir dərəcəsinin modelləşdirilməsi,
- Zərərverici orqanizmlərin yayılma ehtimalının və fitosanitar zonaların statistik analizi,
- Hadisələrin (amillərin) məhsuldarlığa təsirinin çoxdəyişənli regressiya modeli ilə ölçülməsi,
- Mövcud şəraitə uyğun olaraq müəyyən edilən səviyyə əmsallarının tətbiqi – burada subsidiyaların və ya digər göstəricilərin fərqli bölgələrdə və ya fermer qruplarında yaşayan əhali sayına, sosial-iqtisadi vəziyyətə və ya digər demoqrafik amillərə görə tənzimlənməsi üçün tətbiq olunan əmsallar nəzərdə tutulur.

Bu modelin əsas mahiyyəti odur ki, regionlara və məhsul növlərinə görə risk səviyyəsi, səmərəlilik və istehsal fərqlilikləri nəzərə alınmaqla sığorta və subsidiya dərəcələri fərqləndirilir [24].

Səmərəlilik indeksi: subsidiya siyasətinin optimallaşdırılmasında əsas alət kimi

Subsidiya siyasətinin daha səmərəli və məqsədyönlü həyata keçirilməsi üçün qiymətləndirmə və monitoring alətlərinin tətbiqi vacibdir. Bu məqsədlə təklif olunan səmərəlilik indeksi (SI) modeli aqrar subsidiyaların iqtisadi əsaslandırılması baxımından mühüm əhəmiyyət daşıyır. Bu indeks subsidiya almış məhsul üzrə gəlirin xərclərə nisbəti əsasında hesablanmaqla dövlət dəstəyi tədbirlərinin real təsirini ölçmək üçün etibarlı göstərici rolunu oynayır.

Səmərəlilik indeksi (SI) aşağıdakı düsturla müəyyən olunur:

$$\text{Səmərəlilik indeksi} = \frac{\text{Orta məhsuldarlıq } (O_m) \times \text{Bazar qiyməti } (B_q)}{\text{İstehsal xərci } (I_x)} = \frac{\text{Gəlir}}{\text{Xərc}}$$

Bu yanaşma yalnız texniki qiymətləndirmə vasitəsi deyil, eyni zamanda subsidiya siyasətinin dövrü olaraq **yenidən nəzərdən keçirilməsi, resursların optimal bölgüsü və dinamik nəzarət mexanizminin qurulması** üçün operativ qərar aləti funksiyasını yerinə yetirə bilər.

Səmərəlilik indeksinin nəticələrinin şərh:

- **SI > 1.0** – sahə səmərəlidir, subsidiya davam etdirilməlidir;
- **SI = 1.0** – neytral vəziyyətdir, əlavə təhlil tələb olunur;
- **SI < 1.0** – səmərəsiz sahədir, subsidiya yenidən nəzərdən keçirilməlidir.

Bu meyarlar əsasında subsidiya siyasətində aşağıdakı **istiqamətlər və qərarlar** mümkün olur:

- səmərəliliyi aşağı olan sahələrin müəyyənləşdirilməsi və həmin sahələrdə islahatyönlü dəstək mexanizmlərinin tətbiqi;

- yüksək səmərə verən sahələrdə dəstəyin artırılması;
- sahəvi və regional optimallaşdırma strategiyalarının hazırlanması;

Qeyd edilməlidir ki, təqdim olunan **səmərəlilik indeksi və əkin əmsalı** düsturları ilkin və sadə metodologiya olmaqla, **praktik və tez hesablanı bilən qiymətləndirmə vasitəsi** kimi nəzərdə tutulub. Bu model aşağıdakı üstünlüklərə malikdir:

- **məlumat çatışmazlığı şəraitində** tətbiq oluna bilər;
- **praktik qərarların** qəbuluna operativ dəstək verir;
- **sistemli monitoring** imkan yaradır.

Bununla belə, inkişaf etmiş ölkələrdə subsidiya mexanizmləri daha **kompleks və çoxölçülü** yanaşmalara əsaslanır. Bu kimi sistemlərdə qiymətləndirmə zamanı əlavə **makroiqtisadi, sosial, texnoloji və ekoloji göstəricilər** nəzərə alınır. Məsələn:

- torpaq keyfiyyəti və münbitlik əmsalları,
- iqlim riski və suvarma təminatı səviyyəsi,
- fermerin texnologiyaya çıxış imkanı və texnoloji səviyyəsi,
- yerli bazar şəraiti və nəqliyyat-logistika infrastrukturu.

Bu cür kompleks düsturlar subsidiya resurslarının **daha səmərəli, daha ünvanlı və davamlı** şəkildə bölgüsünü təmin etməyə kömək edə bilər. Təklif edilən indeks modeli, subsidiya siyasətinin təkmilləşdirilməsi və dərinləşdirilməsi istiqamətində Azərbaycanda nəzəri və praktik əsasların formalaşmasına mühüm töhfə verə bilər. Bu düstur və indekslər, kənd təsərrüfatı subsidiyalarının

səmərəliliyinin qiymətləndirilməsi sahəsində Azərbaycanda aparılan ilk elmi araşdırmalardan biri kimi qiymətləndirilir. Bu yanaşma beynəlxalq təcrübədə tətbiq olunan çoxmeyarlı qərar modellərinə uyğun olmaqla, ilkin mərhələdə metodoloji əsas kimi istifadə edilə bilər və gələcəkdə statistik model tətbiqləri ilə zənginləşdirilməsi məqsəduyğundur.

Subsidiya mexanizmlərinin təsnifatı: yeni yanaşma

Məqalədə təqdim olunan təsnifat modelinə əsasən, subsidiya növləri səmərəlilik səviyyəsinə görə cədvəl 3-də verildiyi kimi qruplaşdırılır:

Cədvəl 3.

Subsidiya növlərinin xüsusiyyətləri və səmərəlilik səviyyəsi

Subsidiya növü	Xüsusiyyətlər	Səmərəlilik səviyyəsi	Qeydlər
Sabit subsidiya	Məhsul və səmərəlilik nəzərə alınmadan eyni məbləğdə tətbiq olunur	Aşağı	Səmərəsiz istehsalı stimullaşdırır, fiskal yük yaradır
Dinamik subsidiya	Bazar, məhsuldarlıq göstəricilərinə uyğun dəyişir	Orta	İqtisadi çevikliyə uyğundur, hədəfləmə zəifdir
Diferensial subsidiya	Region və məhsul fərqlərinə əsaslanan dəyişkən məbləğlərdə verilir	Orta-yüksək	Ədalətli bölgü və struktur optimallaşdırma imkanı verir
Ünvanlı subsidiya	Fermerin səviyyəsinə, əraziyə, məhsula görə verilir	Yüksək	Səmərə əsaslı, elektron kənd təsərrüfatı informasiya sisteminə əsaslanır

Mənbə: Müəllif tərəfindən işlənilib hazırlanmışdır.

Aparılan təhlillərə əsasən subsidiyalar səmərəlilik səviyyəsinə görə dörd əsas qrupa ayrılmışdır ki, bu təsnifat subsidiyalaşma siyasətinin daha məqsədyönlü və səmərəli şəkildə həyata keçirilməsinə imkan yaradır. Təklif etdiyimiz bu modeldə:

- **Sabit subsidiya** – məhsul və səmərəlilik nəzərə alınmadan eyni məbləğdə tətbiq olunur. Bu yanaşma qeyri-səmərəli sahələrin dəstəklənməsi ilə fiskal yükü artırır və resursların rəşional bölüşdürülməsinə mane olur.

- **Dinamik subsidiya** – bazar şəraiti və məhsuldarlıq göstəricilərinə uyğun dəyişir. Bu tip subsidiyalar çevik olsa da, hədəfləmə mexanizmləri zəif qaldıqda səmərəlilik azalır.

- **Diferensial subsidiya** – regionlar və məhsullar üzrə fərqləndirilmiş məbləğlərdə verilir, bu isə strukturun optimallaşdırılması və ədalətli dəstək siyasətinə şərait yaradır.

- **Ünvanlı subsidiya** – fermerin səviyyəsinə, fəaliyyət istiqamətinə və ərazi xüsusiyyətlərinə əsaslanır. Elektron Kənd Təsərrüfatı İnformasiya Sistemi (EKTİS) vasitəsilə tətbiq edilən bu yanaşma ən yüksək səviyyədə hədəflənmə və şəffaflığı təmin edir.

Bu yanaşma **subsidiyaların səmərə əsaslı bölgüsünü** təmin etməklə bərabər, **fermer təsərrüfatlarının iqtisadi dayanıqlığını və ixtisaslaşmasını dəstəkləyən elmi əsaslı yanaşma** kimi çıxış edir. Bu təsnifat yanaşması tədqiqat prosesində aqrar subsidiyalaşdırma mexanizmlərinin səmərəlilik baxımından optimallaşdırılması məqsədilə işlənmiş və məqalə çərçivəsində sistemli şəkildə təqdim olunmuşdur. Məlumatların təhlili göstərir ki, 2020 - 2024-cü illər üzrə dövlət tərəfindən kənd təsərrüfatına göstərilən subsidiya dəstəyi əsasən əsas əkin subsidiyası və texnika subsidiyası üzərində cəmləşmişdir. 2024-cü ildə əsas əkin subsidiyası 268,846 min manatla ümumi subsidiyaların 57%-dən çoxunu təşkil etmişdir. Əkin subsidiyasından əlavə olaraq ümumi subsidiyada təxminən 22,6% paya malik olan, texnika və damazlıq heyvanlara verilən diferensial güzəştli subsidiyalar, dövlətin aqrar sahədə innovativ texnologiyaların yayılmasına üstünlük verdiyini göstərir. Digər tərəfdən, sabit subsidiya növü daxilində olan arı ailələrinə verilən subsidiyanın 2023-cü ildən dayandırılması, bu sahədə prioritetlərin dəyişdiyini əks etdirir. Məhsul subsidiyalarının (pambıq, tütün, şəkər çuğunduru və barama) dinamik və ya sabit növlərə aid olmasına baxmayaraq, bu qrupların ümumi dəstəkdəki payı 13,1% səviyyəsində qalır.

Bu struktur dövlət subsidiyalarının səmərəliliyini artırmaq üçün ünvanlı və diferensial subsidiyaların payının genişləndirilməsinin vacibliyini ortaya qoyur.

Nəticə və təkliflər

Müasir dövrdə aqrar subsidiyalaşma kənd təsərrüfatında istehsalın səmərəliliyini artırmaq, ərzaq təhlükəsizliyini təmin etmək və fermerlərin maliyyə dayanıqlığını möhkəmləndirmək baxımından əvəzsiz dövlət dəstəyi vasitəsidir. Azərbaycanda son illərdə aqrar subsidiyaların həcmnin artması müsbət inkişafı göstərsə də, subsidiyaların bölgüsü prinsipləri və tətbiq mexanizmlərində mövcud olan çatışmazlıqlar sahənin irəliləyişində müəyyən məhdudiyyətlər yaradır. Mürəkkəb inzibati prosedurlar, ünvanlılığın zəifliyi və səmərəli qiymətləndirmə mexanizmlərinin olmaması innovasiya və rəqabət qabiliyyətini zəiflədir. Elmi əsaslara uyğun olaraq formalaşmış “əkin əmsalı” və “səmərəlilik indeksi” modellərindən istifadə subsidiya siyasətinin səmərəliliyini və bölgünün daha məqsədyönlü həyata keçirilməsinə imkan verən yanaşma kimi qəbul etmək olar. Bu modellər vasitəsilə subsidiya vəsaitlərinin məhsuldarlıqla əlaqələndirilməsi, regionlar üzrə iqtisadi geri qayıtma potensialının qiymətləndirilməsi və prioritetləşdirmənin şəffaf şəkildə aparılması mümkün olur. Eyni zamanda, subsidiya növlərinin təsnifatı üzrə fərqli səmərəlilik səviyyələrinin müəyyənəşdirilməsi və onların ünvanlı mexanizmlərlə tətbiqi aqrar resursların daha məqsədyönlü istifadəsini təmin edir.

Elektron sistemlərin funksional imkanlarının genişləndirilməsi, regionlar üzrə səmərəlilik xəritələrinin hazırlanması və monitorinqin institusional əsaslarla həyata keçirilməsi subsidiyaların təsir gücünü artırır və ictimai nəzarət mexanizminin səmərəliliyini yüksəldir. Beynəlxalq təcrübənin öyrənilməsi və yerli şəraitə uyğun adaptasiyası, fermerlərin davamlı maarifləndirilməsi və texniki dəstək proqramlarının tətbiqi isə Azərbaycanın aqrar subsidiyalaşma sisteminin dayanıqlığını təmin etmək üçün vacib şərtlərdəndir.

Məhz bu baxımdan, kənd təsərrüfatında subsidiya siyasətinin elmi əsaslarla təkmilləşdirilməsi yalnız istehsalın stimullaşdırılması baxımından deyil, həm də sahənin struktur baxımından rasionallaşdırılması, ixtisaslaşmanın dərinləşdirilməsi və innovativ texnologiyaların tətbiqi ilə dayanıqlı ərzaq təhlükəsizliyinin təmin olunması istiqamətində strateji əhəmiyyət kəsb edir. Bu istiqamətdə məqalədə işlənmiş “əkin əmsalı” və “səmərəlilik indeksi” modelləri beynəlxalq təcrübəyə əsaslanaraq formalaşdırılmış, yerli subsidiyalaşdırma siyasətində iqtisadi səmərəliliyin artırılması və resursların məqsədyönlü bölgüsünə xidmət edən yeni metodoloji yanaşma kimi təqdim olunur. Aqrar subsidiyalaşmanın beynəlxalq təcrübəsinin dərinlən öyrənilməsi və yerli şəraitə uyğunlaşdırılması ilə daha səmərəli olacağı qənaətinəyik. Aşağıdakı tövsiyələr aqrar resursların daha məqsədyönlü istifadəsinə, məhsuldarlığın artırılmasına və ixrac yönümlü ixtisaslaşmanın inkişafına xidmət edir:

“Əkin əmsalı” və “səmərəlilik indeksi” modellərinin hüquqi-normativ sənədlərdə təsbit olunması və tətbiq mexanizmlərinə inteqrasiya edilməsi;

Subsidiyaların differensial və ünvanlı əsaslarla bölgüsünün genişləndirilməsi;

Elektron informasiya sistemlərinin inkişaf etdirilməsi və regionlar üzrə səmərəlilik xəritələrinin hazırlanması;

Fermerlər üçün təlim, texniki məsləhət və rəqəmsal savadlılıq proqramlarının gücləndirilməsi;

Subsidya siyasətinin dövrü qiymətləndirilməsi və təsir-səmərəlilik monitorinqinin institusional səviyyədə həyata keçirilməsi.

Beləliklə, “səmərəlilik indeksi” və “əkin əmsalı” kimi elmi yanaşmalar Azərbaycanın aqrar siyasətində subsidiya mexanizmlərinin iqtisadi əsaslarla yenidən qurulmasında və kənd təsərrüfatının davamlı inkişafının təmin edilməsində strateji vasitələr kimi çıxış edə bilər.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat / References

1. Azərbaycan Respublikasında aqrar sahənin inkişafında Ümummilli Lider Heydər Əliyevin rolu. (2023). Bakı: Azərənəşr.
2. Anderson, K., & Swinnen, J. (2019). *Agricultural policy in developing countries: Reforming trade, subsidies, and support*. World Bank Group.
3. Anderson, K., & Schmitz, T. G. (2020). *Subsidies in agriculture: Concepts, policies and international practice*. World Scientific.
4. Australian Bureau of Agricultural and Resource Economics and Sciences. (2022). *Agricultural commodity statistics 2022*. Canberra: ABARES.
5. Brown, J. (2019). Agricultural policy reform in the United States. *Journal of Agricultural Economics*, 70(3), 525–540.
6. Bundesministerium für Ernährung und Landwirtschaft. (2023). *Agricultural subsidies reform in Germany*. Berlin: BMEL.
7. Chen, L. (2019). Modernization of Chinese agriculture: The role of subsidies. *Asian Agricultural Research*, 11(2), 45–53.
8. De Vries, F. (2020). Sustainable farming innovations in the Netherlands. *Environmental Science & Policy*, 103, 12–20.
9. Dupont, P., & Martin, S. (2020). The Common Agricultural Policy of the EU and its impact on France. *European Journal of Agricultural Economics*, 47(4), 123–139.
10. Food and Agriculture Organization of the United Nations (FAO). (2020). *The state of agricultural commodity markets 2020*. Rome: FAO.
11. Food and Agriculture Organization of the United Nations (FAO). (2024a). Government expenditures in agriculture (2001–2022). FAOSTAT. Retrieved August 4, 2025, from <https://www.fao.org/statistics/highlights-archive/highlights-detail/government-expenditures-in-agriculture-%282001-2022%29/en>
12. Food and Agriculture Organization of the United Nations (FAO). (2024b). FAOSTAT metadata: Government expenditures on agriculture. Retrieved August 4, 2025, from <https://www.fao.org/faostat/en/#data/GEA>
13. Green, D., & White, R. (2021). Climate resilience in Australian agriculture. *Agricultural Systems*, 188, 103027.
14. Janssen, B. (2019). Smart farming technologies and their applications. *Journal of Agricultural Informatics*, 10(1), 25–34.
15. Li, X., & Wang, Y. (2022). Subsidies and agricultural modernization in China. *China Economic Review*, 58, 101451.
16. Müller, F. (2023). The future of German agricultural subsidies. *German Journal of Agricultural Policy*, 15(2), 78–88.
17. OECD. (2020). *Agricultural policy monitoring and evaluation 2020*. OECD Publishing. <https://doi.org/10.1787/928181a8-en>
18. OECD. (2021). *Agricultural policy monitoring and evaluation 2021*. OECD Publishing.
19. Smith, L. (2021). Environmental policies in French agriculture. *Sustainability*, 13(5), 2705.
20. Taylor, M. (2020). The economic impact of agricultural subsidies in Australia. *Agricultural Economics Review*, 21(2), 201–215.
21. USDA. (2021). *USDA agricultural projections to 2030*. Washington, DC: United States Department of Agriculture.
22. Van der Meer, H., et al. (2021). Sustainable agricultural practices in the Netherlands. *Journal of Environmental Management*, 279, 111701.
23. Zhang, J., et al. (2021). Water-saving technologies in Chinese agriculture. *Irrigation Science*, 39(1), 15–29.

24. Приказ Министерства сельского хозяйства Российской Федерации от 28 июля 2023 г. № 656 "Об утверждении Методики расчета предельных размеров ставок...". Retrieved August 4, 2025, from <https://www.garant.ru/products/ipo/prime/doc/407585472/>
25. FAO Statistical Database – Ümumi kənd təsərrüfatı subsidiyaları və statistik göstəricilər. Retrieved August 4, 2025, from <https://www.fao.org/faostat/en/#data>
26. OECD Agricultural Policy Monitoring and Evaluation – Japan - Yaponiya kənd təsərrüfatı siyasəti və subsidiyalar. Retrieved August 4, 2025, from <https://www.oecd.org/agriculture/policy-monitoring-and-evaluation/>
27. European Commission - Common Agricultural Policy (CAP) 2023 - Almaniyada GAP və subsidiya sistemləri. Retrieved August 4, 2025, from https://ec.europa.eu/info/food-farming-fisheries/key-policies/common-agricultural-policy_en
28. FAO Country Profiles - Germany. Retrieved August 4, 2025, from <https://www.fao.org/countryprofiles/index/en/?iso3=DEU>
29. OECD - France Agricultural Policies. Retrieved August 4, 2025, from <https://www.oecd.org/france/agriculture/>
30. European Commission - France CAP. Retrieved August 4, 2025, from https://ec.europa.eu/info/food-farming-fisheries/key-policies/common-agricultural-policy/cap-glance_fr
31. Agriculture and Agri-Food Canada (AAFC) — Kanada kənd təsərrüfatı dəstək proqramları. Retrieved August 4, 2025, from <https://agriculture.canada.ca/en>
32. FAO Country Profiles - Canada. Retrieved August 4, 2025, from <https://www.fao.org/countryprofiles/index/en/?iso3=CAN>
33. USDA Economic Research Service - Farm Income and Wealth Statistics. Retrieved August 4, 2025, from <https://www.ers.usda.gov/data-products/farm-income-and-wealth-statistics/>
34. USDA Farm Service Agency. Retrieved August 4, 2025, from <https://www.fsa.usda.gov/>
35. FAO Azerbaijan Country Profile. Retrieved August 4, 2025, from <https://www.fao.org/countryprofiles/index/en/?iso3=AZE>
36. Brazil Ministry of Agriculture, Livestock and Food Supply. Retrieved August 4, 2025, from <https://www.gov.br/agricultura/pt-br>
37. FAO Country Profiles - Brazil. Retrieved August 4, 2025, from <https://www.fao.org/countryprofiles/index/en/?iso3=BRA>
38. China Ministry of Agriculture and Rural Affairs. Retrieved August 4, 2025, from <http://english.agri.gov.cn/>
39. OECD - China Agricultural Policies. Retrieved August 4, 2025, from <https://www.oecd.org/china/agriculture/>
40. Republic of Turkey Ministry of Agriculture and Forestry. Retrieved August 4, 2025, from <https://www.tarimorman.gov.tr/>
41. FAO Country Profiles - Turkey. Retrieved August 4, 2025, from <https://www.fao.org/countryprofiles/index/en/?iso3=TUR>
42. Ministry of Agriculture & Farmers Welfare, India. Retrieved August 4, 2025, from <https://agricoop.nic.in/>
43. FAO Country Profiles - India. Retrieved August 4, 2025, from <https://www.fao.org/countryprofiles/index/en/?iso3=IND>
44. FAO - Agricultural Support Estimates (ASE). Retrieved August 4, 2025, from <https://www.fao.org/economic/estimates-and-statistics/en/>
45. OECD - Agricultural Policy Monitoring and Evaluation. Retrieved August 4, 2025, from <https://www.oecd.org/agriculture/policy-monitoring-and-evaluation/>
46. <https://www.agro.gov.az/az/news/aqrar-subsidiya-surasi-2023-cue-il-uecuen-subsidiya-emsallarini-aciqlayib>

Методические подходы к определению посевных коэффициентов в механизме сельскохозяйственных субсидий

Эльдар Гулиев

к.э.н., доцент

Центр аграрных исследований,
ведущий специалист, докторант

Резюме: Цель исследования – проанализировать систему субсидирования в аграрной сфере с теоретико-методологической точки зрения, разработать новые подходы, основанные на показателях эффективности (посевной коэффициент и индекс эффективности), и оценить возможности их практического применения.

Методология исследования – в работе проведён аналитический и сравнительный анализ на основе статистических данных, изучен международный опыт (ЕС, США, Китай, Турция и другие страны), а также использованы разработанные автором математические модели – посевной коэффициент и индекс эффективности.

Практическая значимость исследования – полученные результаты способствуют оптимизации аграрной политики, совершенствованию механизмов субсидирования в соответствии с принципами адресности, дифференциации и инновационности, а также имеют практическое значение для фермеров, государственных органов и исследователей.

Результаты исследования – установлено, что существующая система субсидирования стимулирует развитие сельского хозяйства, однако сохраняются диспропорции в использовании ресурсов. Предложенные автором модели позволяют оценить эффективность субсидий и определить их оптимальное распределение.

Оригинальность и научная новизна исследования – впервые разработаны модели посевного коэффициента и индекса эффективности для оценки результативности субсидий. Кроме того, предложена классификация форм субсидирования (фиксированные, динамические, дифференцированные и адресные), основанная на авторском подходе.

Ключевые слова: аграрные субсидии, посевной коэффициент, индекс эффективности, дифференциация, адресность, аграрная политика, международный опыт, эффективность.

DOI <https://doi.org/10.36719/2707-9317/117/58-68>

Analysis of key indicators affecting economic efficiency in the distribution networks of “AZERISHIG” OJSC

Chingiz Ibadov

PhD in Economics

"Azerishig" Open Joint Stock Company

Deputy Director of the Center for Education and Innovation

Email: chingiz.ibadov@mail.ru

Abstract: The course of effective economic reforms implemented in our Republic is being successfully continued and implemented consistently and systematically in accordance with the requirements of the time. As one of the components of the mentioned reforms, by the decree of the President of the Republic of Azerbaijan dated February 10, 2015, the operation of distribution electricity networks in the territory of the Republic was entrusted to the newly established “Azerishig” OJSC.

The power sector, together with the oil and gas sectors, plays a leading role in the social and economic life of Azerbaijan. As a result of rapid economic development, electricity production in the country is expected to increase by around 3.0% annually during 2023-2027. Distribution electricity networks are one of the main parts of the power system and have a significant impact on the effective operation of the system and its technical and economic results.

For this reason, it is advisable to quickly direct investments in the power system to the distribution sector, and reforms in this direction are being implemented consistently. Prioritizing the renewal and strengthening of distribution networks results in a direct economic benefit by reducing electricity losses, and this indicator is increasing every year. The reforms implemented in the country have created favorable conditions for achieving significant achievements in the creation of a modern infrastructure related to electricity supply. It is precisely in such a period that the economic efficiency of the power system as a whole, as well as its most responsible and difficult sector, the electricity distribution sector, is very relevant. The indicators that determine the economic efficiency of distribution networks have been studied very little by economists as a separate field. Scientific research in this field is non-existent not only in our Republic, but also in the Russian Federation and Turkey. Scientific research on economic efficiency in the field of power engineering mainly covers the production processes of electricity. In this article, we will try to examine and analyze in detail the factors affecting the economic efficiency of the power industry as a whole, as well as in the electricity distribution networks.

Keywords: economic efficiency, distribution network, service quality, technical losses, commercial losses, operating costs, profit, labor productivity, investment, etc.

“AZƏRİŞIQ” ASC-nin paylayıcı şəbəkələrində iqtisadi səmərəliliyə təsir edən əsas göstəricilərin təhlili

Çingiz İbadov

İqtisad üzrə fəlsəfə doktoru

“Azərişiq” Açıq Səhmdar Cəmiyyəti

Tədris və İnnovasiyalar Mərkəzinin direktor müavini

E-mail: chingiz.ibadov@mail.ru

Xülasə: Respublikamızda həyata keçirilən effektiv iqtisadi islahatlar kursu uğurla davam etdirilərək dövrün tələblərinə uyğun ardıcıl və sistemli şəkildə yerinə yetirilməkdədir. Qeyd olunan islahatların tərkib hissələrindən biri kimi Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 10 fevral 2015-ci il tarixli sərəncamı ilə Respublika ərazisində paylayıcı elektrik şəbəkələrinin istismarı yeni yaradılmış “Azərişiq” ASC-yə həvalə olunmuşdur.

Elektroenergetika sektoru neft və qaz sektorları ilə birgə Azərbaycanın sosial və iqtisadi həyatında aparıcı rol oynayır. Sürətli iqtisadi inkişaf nəticəsində, ölkə daxilində elektrik enerjisi istehsalının 2023-2027-ci illər ərzində illik 3,0% ətrafında artacağı gözlənilir. Paylayıcı elektrik şəbəkələri elektroenergetika sisteminin əsas hissələrindən biri olmaqla, sistemin effektiv iş rejiminə və texniki-iqtisadi nəticələrinə öz böyük təsirini göstərir.

Bu səbəbdən, elektroenergetika sistemində investisiya qoyuluşlarının tez bir zamanda paylama sektoruna yönəldilməsi məqsəduyğundur və bu istiqamətdə islahatlar ardıcıl olaraq həyata keçirilir. Paylayıcı şəbəkələrin yenilənməsi və gücləndirilməsinin prioritet qəbul edilməsi elektrik enerjisi itkilərinin azaldılması ilə nəticələnməklə birbaşa iqtisadi səmərə əldə olunur və bu göstərici hər il artmaqdadır. Ölkədə həyata keçirilən islahatlar elektrik təchizatı ilə bağlı müasir infrastrukturun yaradılması istiqamətində mühüm nailiyyətlərin əldə olunması üçün əlverişli şərait yaratmışdır. Məhz belə bir dövrdə enerqosistemin bütövlükdə, həmçinin onun ən məsuliyyətli və ağır sahəsi olan elektrik enerjisinin paylanma sektorunun iqtisadi səmərəliliyi çox aktualdır. Paylayıcı şəbəkələrin iqtisadi səmərəliliyini müəyyənləşdirən göstəricilər ayrıca bir sahə kimi iqtisadçı alimlər tərəfindən olduqca az araşdırılmışdır. Bu sahədə elmi araşdırmalar nəinki Respublikamızda, hətta Rusiya Federasiyasında və Türkiyədə də yox səviyyəsindədir. Elektroenergetika sahəsində iqtisadi səmərəliliklə bağlı elmi araşdırmalar, əsasən elektrik enerjisinin istehsal proseslərini əhatə edir. Bu məqalədə çalışacağıq ki, elektroenergetikanın bütövlükdə, həmçinin elektrik enerjisinin paylama şəbəkələrində iqtisadi səmərəliliyə təsir edən amilləri ətraflı araşdıraraq və təhlil edək.

Açar sözlər: iqtisadi səmərəlilik, paylayıcı şəbəkə, xidmət keyfiyyəti, texniki itkilər, kommersiya itkiləri, əməliyyat xərcləri, mənfəət, əmək məhsuldarlığı, investisiya və s.

Giriş / Introduction

Ölkə rəhbərliyinin elektroenergetika sektoruna diqqəti Azərbaycan Respublikasında kommunal xidmətlərin (elektrik və istilik enerjisi, su və qaz) inkişafına dair strateji yol xəritəsi və Azərbaycan Respublikasında alternativ və bərpa olunan enerji mənbələrindən istifadə olunması üzrə “Dövlət Proqramı”nda öz əksini tapmışdır. Dövlət başçısının 29 may 2019-cu il tarixli “Azərbaycan Respublikasının energetika sektorunda islahatların sürətləndirilməsi haqqında” sərəncamında ölkənin elektroenergetika sisteminin səmərəliliyinin artırılması və rəqabətə əsaslanan liberal bazar modelinə mərhələli keçidlə bağlı konkret tapşırıqlar verilmiş, bu haqda Dövlət Proqramının hazırlanması tapşırılmışdır.

Bazar iqtisadi münasibətlərinin formalaşdığı, sahibkarlığın inkişaf etdiyi, çox növlü təsərrüfatçılıq formalarının yaradıldığı və Azərbaycanın dünya iqtisadiyyatına inteqrasiya olunduğu bir dövrdə elektroenergetika sektorunun səmərəliliyinin yüksəldilməsi olduqca zəruridir. İqtisadi sistemin və mülkiyyət formalarının müxtəlifliyindən asılı olmayaraq hər bir cəmiyyətin sosial iqtisadi tərəqqisi elektroenergetikanın inkişaf və səmərəliliyinin yüksəldilməsindən əhəmiyyətli dərəcədə

asılıdır. Çünki, bazar münasibətləri şəraitində iqtisadiyyatın bütün sahələrində, o cümlədən elektroenergetikanın bütövlükdə və onun ayrı-ayrı sektorlarında elektrik enerjisinin istehsalatında, ötürülməsində və paylanması iqtisadi səmərəliliyi artırmadan, elektrik enerjisinin satışında xidmət keyfiyyətini yaxşılaşdırmadan, əhalinin maddi rifah halının yaxşılaşdırılması qeyri mümkündür. Bazar iqtisadiyyatı, rəqabətli mühit mahiyyətə bütün sahələrdə, o cümlədən elektroenergetikada iqtisadi səmərəliliyin və əmək məhsuldarlığının yüksəldilməsini stimullaşdıran mühüm vasitədir.

Əsas mətn / Main Part

Energetika sahəsinin iqtisadi səmərəliliyinin yüksəldilməsinin bir sıra nəzəri və praktiki məsələlərini elmi cəhətdən araşdırmaq və onlara aydınlıq gətirmək tələb olunur. İqtisadi kateqoriya kimi səmərəlilik anlayışını, elektroenergetika sahəsinin tərkib hissələri olan istehsal, ötürmə və paylama sektorlarında səmərəlilik meyarı və göstəricilər sistemini açıqlamaq lazım gəlir. Klassik mənada iqtisadi səmərəlilik istehsalın son nəticəsinin onun alınmasına sərf edilmiş xərclərə olan nisbətini ifadə edir. İstehsalın nəticəsi ona çəkilən xərclərlə müqayisədə nə qədər çox olarsa, səmərəlilik bir o qədər yüksək olar. Buradan belə nəticə əldə edirik ki, iqtisadi səmərəliliyi yüksəltmək üçün hazır məhsul vahidinə düşən xərcləri azaltmaq, yaxud az xərclə daha çox nəticəyə nail olmaq gərəkdir.

Səmərəlilik anlayışı iqtisadi nəzəriyyə və praktikada bəlkə də ən vacib anlayışdır. Hər bir sahədə gəlir, nəticə əldə etmək üçün, o sahəni səmərəli idarə etməkdə maraqlı olması heç kimdə şübhə doğurmur. Ona görə də müasir dövrdə “səmərəlilik” kateqoriyasının mahiyyətini açmaq, ətraflı təhlil etmək son dərəcə vacibdir. Bununla belə, hər hansı bir fəaliyyət və ya hərəkəti xarakterizə edərkən təkcə nəticəni deyil, həm də bu nəticənin hansı “qiymətə” əldə edildiyini bilmək vacibdir, yəni, səylərin səmərəliliyini və ya istifadə olunan resursların və ya xərclərin səmərəliliyini qiymətləndirmək lazımdır.

Səmərəlilik - bir nəticə ilə bu nəticəyə səbəb olan şərtləndirən və ya sərf olunan resurslar arasındakı əlaqədir. Hansı məsrəf göstəricilərinin və xüsusi ilə hansı nəticə göstəricilərinin nəzərə alınmasından asılı olaraq, iqtisadi, sosial-iqtisadi, institusional, sosial və ekoloji səmərəlilik anlayışları son dövrlər çox aktualdır. Hal-hazırda bu anlayışlar ətrafında iqtisadçı alimlər arasında aktiv müzakirələr aparılır. Elektroenergetika sistemi üçün də bu tədqiqatların aparılması çox aktualdır. Məsələn, ondadır ki, iqtisadi səmərəliliklə bağlı elmi araşdırmalar elektroenergetikanın yalnız istehsal proseslərini, yəni 1 kVsaat elektrik enerjisi istehsalına sərf olmayan şərti yanacağın miqdarı ilə şərtləndirilir. Rusiya Federasiyasında, Türkiyədə elektro-energetika sahəsindəki iqtisadi elmi araşdırmalar istehsalla bağlı problemləri əhatə edir. Respublikamızda isə müstəqillik dövründə iqtisadi səmərəliliyin metodoloji əsasları elektroenergetika sahəsində öyrənilmiş qalır.

“Elektroenergetika haqqında” yeni qanunda bu sahənin liberallaşması sistemə daxil olan istehsal, ötürmə, paylama və satış proseslərinin idarəetmə ilə bağlı bir-birindən asılı olmayan ayrıca şirkətlər vasitəsi ilə fəaliyyəti nəzərdə tutulmuşdur. Bununla belə, ötürmə və paylama şəbəkələrinin dövlət mülkiyyətində saxlanması, istehsal və satışın qismən özəlləşdirilməsi, xarici şirkətlərə idarəetməyə verilməsi və ya dövlət-özəl prinsipləri ilə idarə edilməsi planlaşdırılır. Elektroenergetika sistemin tərkib hissələri olan istehsal, ötürmə, paylama və satış prosesləri zəncirinin texniki, iqtisadi və maliyyə baxımından ən mürəkkəb hissəsi paylamadır.

Elektrik enerjisinin paylanması onun orta və alçaq gərginlikli şəbəkələr vasitəsi ilə abonentlərə (əhali və qeyri əhali) çatdırılmasını özündə ehtiva edir. “Azərişiq” ASC-də 2023-cü il paylama sistemində 73 min müxtəlif gərginlikli güc transformatorları, 78 min kilometr 0,4 kV-luq, 38 min kilometr 10 kV-luq, 6 min kilometr 35 kV-luq, 2,5 min kilometr 110 kV-luq hava veriliş xətləri və digər qurğular, avadanlıqlar vardır. Ümumilikdə “Azərişiq” ASC 3 milyon əhali və qeyri əhali abonentinə xidmət edir, onları fasiləsiz, keyfiyyətli və dayanıqlı elektrik enerjisi ilə təmin edir. Bu təminat “Azərenerji” ASC-dən Respublikanı əhatə edən (Naxçıvan MR xaric) müxtəlif rayon və şəhərlərdə olan 822 uçot nöqtəsində sayğaclar vasitəsi ilə elektrik enerjisinin alınması və paylanması yolu ilə həyata keçirilir. Hal-hazırda Respublikada elektroenergetika sistemi iki hissədən ibarətdir: “Azərenerji” ASC hansı ki, istehsal və ötürmə proseslərini həyata keçirir və “Azərişiq” ASC paylama və satış məsələlərinə cavabdehdir. “Azərişiq” ASC “Azərenerji” ASC-dən illik 21-22 milyard kVts elektrik enerjisi alaraq paylayır və abonentlərə satışını həyata keçirir. Liberallaşmadan sonra isə alqı-

satqı proseslərini ayrı-ayrı şirkətlər, aralarında olan sayğacların göstəriciləri vasitəsi ilə icra edəcəklər. Beləliklə bu şirkətlərin, o cümlədən paylama şirkətinin ayrıca maliyyə-iqtisadi göstəricilərinin yaxşılaşdırılması və bu şirkətlərin iqtisadi səmərəliliyinin yüksəldilməsi araşdırma tələb edəcəkdir. Hal-hazırda isə biz “Azərişiq” ASC-nin paylama və satış proseslərini əhatə edən fəaliyyətinin iqtisadi səmərəliliyinin yüksəldilməsi tədbirlərini nəzəri-metodoloji əsaslarını nəzərdən keçiririk. İndiki vəziyyətdə “Azərenerji” ASC respublikada elektrik enerjisinin satıcısı, “Azərişiq” ASC isə alıcısı rolunda çıxış edir. Alış və satış tarifləri Azərbaycan Respublikası tarif (qiymət) şurası tərəfindən tənzimlənir. Tənzimlənən tariflər bu cəmiyyətlərin mənfəətlə işləməsinə şərait yaratmasına baxmayaraq, sovetlər dövründə enerji sistemi tam olaraq, müstəqillik illərində isə 2015-ci ilə qədər və sonra iqtisadi cəhətdən özlərini maliyyələşdirə bilməmiş, daima dövlət büdcəsindən ayrılan vəsaitlər hesabına ayaqda durmuşlar. Enerji sisteminin elektrik enerjisi istehsalı və satışı ayrı-ayrılıqda biznes prosesləridir. Bu sahədə iqtisadi səmərəlilik anlayışları klassik, ənənəvi metodlarla idarə edilə bilər, lakin elektrik enerjisinin ötürülməsi və paylanması isə xidmət sahəsidir. Yeni qanunvericiliyə əsasən elektrik enerjisinin ötürmə və paylama tarifləri də dövlət tərəfindən tənzimlənəcəkdir. Elektrik enerjisinin ötürmə və paylama proseslərində iqtisadi səmərəliliyə təsir edən əməliyyat xərcləri bu tariflərlə tənzimlənir və əlavə olaraq şəbəkələrin normativ texniki itkiləri də tarif metodologiyasına əsasən qiymətlərə daxil edilir. Ötürmə və paylama şəbəkələrinin iqtisadi səmərəliliyinə ciddi təsir edən, onların əsas problemi normativdən çox olan, ifrat texniki və kommersiya itkiləridir. Enerji istehsalı və şəbəkə itkiləri ilə bağlı cari vəziyyət aşağıdakı cədvəldə göstərilmişdir. Sektorun bütün segmentləri üzrə enerji itkilərinin azalması müşahidə edilsədə, lakin itkilərin səviyyəsi hələ də yüksək olaraq qalmaqdadır.

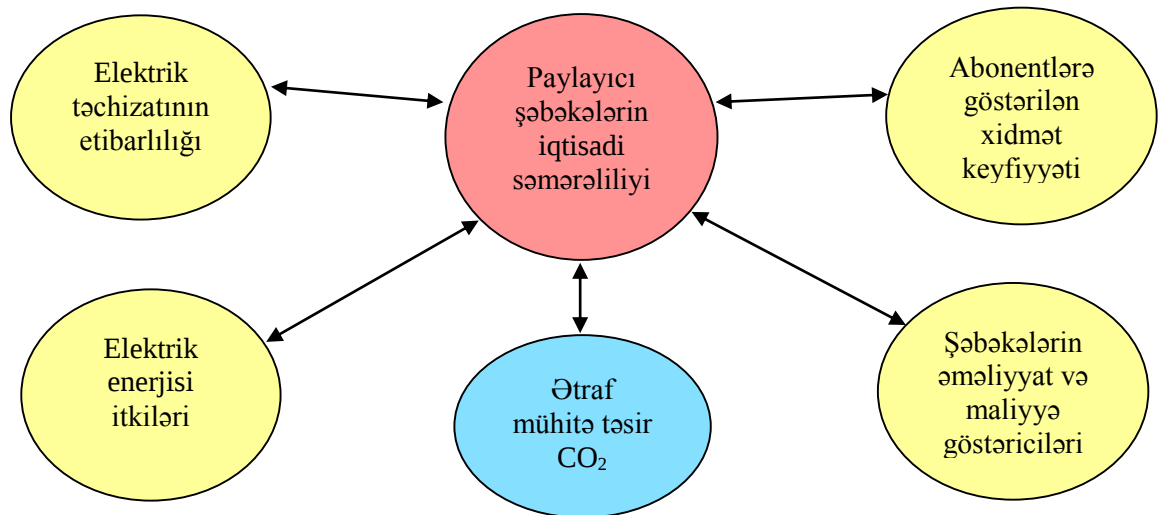
Cədvəl №1

İllər	2014	2015	2016	2017	2018	2019
İstehsal, TVts	22,7	21,8	22,0	21,5	25,2	26,1
Son istehlak, TVts	16,8	17,4	17,7	17,2	17,8	18,7
İstehsal itkiləri, %	0,8	0,8	0,6	0,5	0,5	0,5
Ötürmə itkiləri, %	2,7	2,0	1,6	1,6	1,4	1,4
Paylama itkiləri, %	10,7	10,5	10,04	9,85	9,75	9,66
Yığım səviyyəsi, %	80,0	80,0	86,0	91,0	95,0	95,0

Mənbə: ARDSK, Energetika Nazirliyi və “Azərişiq” ASC. 2020-ci il.

Cədvəldə göstərilən paylama itkiləri demək olar ki, reallığı əks etdirmir. Reallıqda itkilər cədvəldə göstəriləndən çoxdur. İş ondadır ki, statistika idarəsinə göndərilən cədvəllərdə, paylama itkiləri dedikdə, normativ texniki itkilər başa düşülür. Normativ texniki itkilərin miqdarı elektroenergetika sektorunda qəbul olunmuş məlum metodlarla üçüncü şirkət tərəfindən (adətən özəl şirkətlər) xüsusi müqavilə əsasında hesablanır. Bu hesabatlarda ifrat texniki itkilər və kommersiya itkiləri göstərilməmişdir. Ümumi (faktiki) itkilərin hesablanması və enerji balansı metodikası məqalə müəllifi tərəfindən ilk dəfə 2004-cü ildə “Bakıelektrikşəbəkə” ASC-də tövsiyə edilmiş, tətbiq edilmiş və sonradan təcrübələr nəzərə alınaraq təkmilləşdirilmişdir, 2015-2016-cı illərdən başlayaraq rəsmi şəkildə tətbiqinə başlanılmışdır. Faktiki itkilərin hesablanması və balans hesabatları vasitəsi ilə xüsusi idarə tərəfindən aylıq və illik hesabatlar tərtib edilərək, şəbəkə rəhbərliyi (rayon, şəhər və “Azərişiq” ASC səviyyəsində) müzakirə edilərək itkilərin azaldılması tədbirləri həyata keçirilir. İtkilərin azaldılması üçün texniki və təşkilatı tədbirlər həyata keçirilməklə ilk növbədə elektrik enerjisi itkiləri daha çox olan şəbəkə (transformatorlar, elektrik veriliş xətləri və s.) seçilərək layihələndirilir, gərginlik hədlərinə uyğun güc mərkəzləri, elektrik veriliş xətlərinin məsafələri normalara uyğun tikilir. Yüklərin simmetrik paylanması üçün tədbirlər həyata keçirilir, tələb olunan güclərə uyğun elektrik şəbəkələrinin gərginlik sinifi dəyişdirilir və s. Aşağıdakı şəkildə şəbəkələrin iqtisadi səmərəliliyinin yüksəldilməsinə təsir edən amillər əyani göstərilmişdir:

Şəkil №1



Mənbə: müəllif tərəfindən tərtib edilmişdir.

Avropa enerji tənzimləyiciləri şurasının (CEER) hesabatına əsasən enerji itkilərinin tərfi ölkədən asılı olaraq xeyli fərqli ola bilər. Paylayıcı şəbəkə itkiləri adətən orta və aşağı gərginlikli paylayıcı sistemlərdəki itkilərdən ibarət olur, lakin bəzi ölkələrdə 110kV-luq qurğular da bura aid edilir, bəzi ölkələr isə yalnız ümumi itkiləri göstərir. Paylama və ötürmə üzrə CEER hesabatlarında göstərilən itkilər bu iki kateqoriyada hansı gərginlik səviyyəsinin əhatə olunduğu bilinmir. Əksər Avropa ölkələrində isə elektrik enerjisi strukturunun artıq bölünmüş və bir sıra şirkətlər elektrik enerjisi istehsalına və həmçinin ötürücü və paylayıcı şəbəkələrin istismarına cavabdeh olmuşlar. Azərbaycanda isə bu məsələ daha unikal şəkildə həll olunmuşdur. Belə ki, 110 kV-luq şəbəkə həm ötürmədə, həm də paylama sektorunda istifadə edilir. Məhz ona görə də, məqalə müəllifi, “Bakıelektrikşəbəkə” ASC dövründən, Respublikamızda şəbəkələrin bölünməsinə və ümumi (faktiki) itkilərin hesabının aparılmasını təklif etmiş və bunun üçün xüsusi metodika işləyib hazırlamışdır.

Cədvəl №2

№	Ölkə	Elektrik enerjisi itkisi, %		
		Paylama	Ötürmə	Cəmi
1	Belçika	4,27	1,84	6,11
2	Danimarka	3,53	2,66	6,19
3	Fransa	6,01	2,66	8,28
4	Almaniya	3,15	1,31	4,46
5	Norveç	2,59	2,92	5,51
6	Polşa	4,45	1,48	5,93
7	Portuqaliya	8,74	1,64	10,38
8	İspaniya	8,47	1,95	10,42
9	Gürcüstan	6,80	1,82	8,72

Mənbə: ARDSK və Energetika Nazirliyi.

Cədvəl Avropa Enerji Tənzimləyiciləri Şurasının (CEER) Enerji itkiləri ilə bağlı 2020-ci il üzrə hesabatından istifadə etməklə tərtib edilmişdir. Azərbaycanda itkilərin azalması “Azərişiq” ASC-nin köhnəlməkdə olan (bəzi rayonlarda hələ də sovetlər dövründən qalan şəbəkələr istismar olunur) paylayıcı şəbəkələrin etibarlılığının artırılması üçün tələb olunan bərpa və yenidənqurma işlərinin verəcəyi faydalardan biri kimi qəbul edilir. “Azərişiq” ASC-nin təchizat sistemində qeydə alınan enerji itkilərinin həcmi 2015-ci ildəki 10%-lik göstəricidən 2020-ci ildə 8,9%-ə enmişdir. İtkilər 2015-

2019-cu illər arası tədricən azalsa da, lakin 2019-2020-ci illər arası azalma faizi yetərincə olmamışdır. 2024-cü ilin yekunlarına görə isə itki faizi 8,3% qədər azalmışdır. Ötürücü və paylayıcı şəbəkələrdə texniki itki faizləri Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin hər il təsdiq etdiyi “Respublikanın yanacaq-enerji balansının proqnoz göstəriciləri”ndə nəzərdə tutulmuş itkilər səviyyəsindədir. Elə məsələ də ondadır ki, ölkədə texniki itkilərin miqdarı planlaşdırılır, şəbəkələr isə bu planları, uyğun olaraq, icra edirlər. Ümumi itkilərin isə miqdarı rəsmi olaraq hesablanmır və Respublika Statistika Komitəsi tərəfindən mərkəzləşdirilmiş formada hesabatı aparılmır. Bütün keçmiş sovet ittifaqı ölkələrində vəziyyət bu şəkildədir.

Gürcüstanda paylayıcı şəbəkələrdə itkilərin 6,80% olması, elektrik enerjisinin 10/6 kV-luq transformatorlardan satışı ilə əlaqədardır. Yəni 0,4 kV-luq şəbəkənin itkiləri göstərilən faizə daxil deyil. Halbuki, ən çox texniki itkilər və oğurluqlarda elə 0,4 kV-luq şəbəkələrdə baş verir. Elektrik enerjisinin paylanması və satışı xarici investisiyalı şirkətlərə verildikdə sosial məsələlərə, təbii ki, o qədər də önəm verilmir, öz mənfəətlərini daha çox düşünlər.

Sovetlər dönməndə inşa edilmiş və köhnəlməkdə olan paylayıcı şəbəkə infrastrukturunun yenidənqurulması üzrə dövlətlərin büdcələri hesabına prioritet investisiya tədbirləri şəbəkələrin etibarlılığını artırmaqla yanaşı enerji itkilərini də azaltmış olur. Beləliklə, iqtisadi səmərəlilik ildən-ilə yaxşılaşır, şəbəkələrin zərərləri azalır. Belə ki, “Azərişiq” ASC 2021-ci ildən başlayaraq mənfəətlə işləməyə başlamışdır. Texniki itkilərin tam aradan qaldırılması mümkün olmasa da, lakin səmərəli və intellektual komponentlərin quraşdırılması yolu ilə minimuma endirilməsi mümkün olmuşdur.

İtkilərin təxminən 8 faizi paylayıcı şəbəkə sisteminə, yəni 35, 10 və 0.4 kV-luq paylayıcı xətlərdə, həmçinin gərginliyin 35 kV-dan 10 və 6 kV-a, daha sonra 6 kV-dan 0.4 kV-a çevrilməsi zamanı meydana gəlir. Balans hesabatları metodologiyasının Respublikanın bütün rayon və şəhər şəbəkələrində tətbiqi, hesabat formalarının təkmilləşdirilməsi, onun nəticələrindən asılı olaraq yenidənqurma işlərinin planlaşdırılması, layihələndirilməsi və icrası SIP kabellərlə yeri gəldikdə 35 kV-dan birbaşa 0.4 kV gərginlik pilləsinə keçidin tətbiqi və s. başqa tədbirlər itkilərin 2025-ci ildə 0,8% azalaraq 8,1%-ə, 2026-cı ildə 0,5% azalaraq 7,6%-ə, 2030-cu ildə 7,10%, 2040-cı ildə isə 6,50%-ə qədər endiriləcəyi proqnozlaşdırılır. Hal-hazırda əsasən Respublikanın rayonlarında istismarda olan köhnəlmiş və etibarsız şəbəkə komponentlərinin çoxluğu və illik yük artımı səbəbindən “Azərişiq” ASC-nin təchizat sisteminə iri yatırımları davam etdirməli olsa da, lakin nəticədə itkilərin azalması bir o qədər də əhəmiyyətli olmayacaq. Çünki “Azərişiq” ASC-nin gərginliyi 110 kV-dan 35 kV-a və daha sonra 35 kV-dan 10 kV-a çevrilməsini tələb edən təchizat sisteminin malik olması enerji itkilərinin daha çox azaldılması imkanlarını xeyli məhdudlaşdırır.

Paylayıcı şəbəkələrin iqtisadi səmərəliliyinə təsir edən ən güclü amillərdən biri kommersiya itkiləridir. Qeyd etdiyimiz kimi texniki itkilərin normativ hissəsi elektrik enerjisinin son satış tariflərində nəzərə alındığına görə, o “Azərişiq” ASC-nin gəlirlərinə təsir etmir. “Azərişiq” ASC-nin illərdir zərərlə işləməsinə, məhz kommersiya itkiləri səbəb olmuşdur. Kommersiya itkiləri 2 əsas səbəbdən baş verir: istehlakçılar tərəfindən elektrik enerjisinin oğurlanması və həmçinin enerji istehlakına və onun haqqının ödənilməsinə nəzarətin zəif olması. 2020-ci ilin 12 ayı ərzində “Azərişiq” ASC-nin nəzarət idarəsinin əməkdaşları tərəfindən Bakı şəhərində və rayonlarda 33 931 kənar xətdən istifadə və 18 271 xüsusi qurğu ilə müdaxilə halı (ümumilikdə 52 202) qeydə alınmışdır. Beləliklə, 2020-ci ildə kommersiya itkilərinin aktlar vasitəsi ilə 166 975 391 kV/saat-ı bərpa edilmiş və bunu nəticəsində 15 212 227 manat vəsait “Azərişiq” ASC-yə mədaxil edilmişdir. Elektrik enerjisinin oğurluq hallarının qarşısının alınması itirilmiş enerjinin bərpası və dəyən zərərin ödənilməsi məqsədi ilə “Azərişiq” ASC hüquq mühafizə və məhkəmə orqanlarına da mütəmadi olaraq müraciət edir.

“Azərişiq” ASC tərəfindən quraşdırılan müasir sayğaclar rəqəmsal olmaqla yanaşı yük dəyişmələrinin dinamikasını və digər əlavə müdaxilə hallarını arxivləşdirən yaddaşa malikdir ki, bu da müdaxilələrin yerində aşkar edilməsində operativliyi təmin edir. Onu da qeyd etməliyik ki, müasir avadanlıqlarla təchiz edilmiş saygac sınaq laboratoriyasının və bu sahədə çalışan peşəkar əməkdaşların olması belə halların dərhal aşkarlanmasını təmin edir.

Eyni zamanda “Azərişiq” ASC tərəfindən “Ağıllı Şəbəkələr” konsepsiyası çərçivəsində uçotun təkmilləşdirilməsi və rəqəmsallaşdırılması istiqamətində həyata keçirilən tədbirlər nəticəsində smart ölçmə cihazlarına və onların mərkəzləşdirilmiş idarə etmə sisteminə, avtomatik nəzarət və idarəetmə

mərkəzlərinə hər hansı müdaxilələr dərhal aşkar edilir, elektron qaydada qeydiyyatla alınır, aktlaşdırılır və dəymiş zərər ödətdirilir.

Cədvəl №3

	İllər	2017	2018	2019	2020
1	Aktların sayı	47 650	49 381	51 991	52 202
2	İtkilər, kVts	136 261 699	170 846 497	187 591 155	166 975 391
3	Aktlar üzrə qaytarılmış məbləğlər, AZN	11 841 540	15 770 031	16 830 039	15 212 227

Mənbə: “Azərişiq” ASC-nin hesabatları. 2017-2020-ci il.

Təqdim edilmiş yuxarıdakı cədvəldən “Azərişiq” ASC kollektivinin kommersiya itkiləri ilə əsasən 2017-2020-ci illərdə necə mübarizə aparılması və şəbəkəyə dəymiş zərərlərin qarşılınması aydın görünür. Hal-hazırda isə əsasən 2023-2024-cü illərdə belə halların qarşısı əhəmiyyətli dərəcədə alınmışdır, aktların sayı azalmış, kommersiya itkiləri minimuma endirilmişdir.

Cədvəl №4

İllər	Texniki itki		Kommersiya itkisi	
	%	kVts	%	kVts
2024	8,45	1 838 297 241	0,74	147 301 616
2023	8,55	1 778 950 068	0,87	166 323 204
2022	8,66	1 747 778 964	1,71	315 323 289
2021	8,76	1 731 668 100	1,93	348 467 776
2020	8,94	1 656 695 227	2,52	425 946 053
2019	9,66	1 839 275 261	2,08	357 748 347
2018	9,75	1 831 573 930	3,75	636 309 462
2017	9,85	1 831 359 914	5,92	992 481 225
2016	10,04	1 934 009 443	7,37	1 276 653 782
2015	10,24	2 016 096 428	7,8	1 380 080 135

Mənbə: “Azərişiq” ASC-nin hesabatları. 2015-2024-cü il.

Cədvəldən göründüyü kimi 2015-ci ildən 2024-cü ilə kimi kommersiya itkiləri 7,8%-dən 0.74%-ə qədər azalmışdır. Əvvəlki illərdə kommersiya etkiləri ilə kortəbii mübarizə aparılırdısa, 2020-ci ildən başlayaraq və hal-hazırda müəllifin təklif etdiyi balans hesabatları vasitəsi ilə 10/6/0,4 şəbəkələrdə paylayıcı transformatorlar üzərində quraşdırılmış balans sayğacları vasitəsi ilə TM-istehlakçı balans hesabatı tərtib olunaraq kommersiya itkiləri bütün Respublika üzrə hesablanır və aradan qaldırılması üçün tədbir görülür. Lakin, balans hesabatları metodikasının Respublika səviyyəsində heç bir normativ-hüquqi aktla təsdiqlənməməsi, onun tətbiqini ləngidir və tədrisini çətinləşdirir.

İqtisadi səmərəliliyə təsir edən digər əsas amil isə təbii ki, “Azərişiq” ASC-nin gəlirləridir, yəni satılmış elektrik enerjisi haqqının ödənilməsi. “Azərişiq” ASC elektrik enerjisinin haqqının ödənilməsinin daha səmərəli təşkili üçün lazımi təşkilatı tədbirlər və struktur dəyişiklikləri həyata keçirir. Belə ki, son 5-6 ildə elektrik enerjisinin satışında mühüm irəliləyişlər əldə edilmiş və bu iş ildən ilə yaxşılaşmaqda davam edir. 2024-cü ildə elektrik enerjisinin haqqının ödənilməsi 98.5% yüksəlmişdir ki, bu da inkişaf etmiş Avropa ölkələri ilə eynidir.

Cədvəl №5

İllər	2015	2016	2017	2018	2019	2020
Abonentlərə təqdim edilmiş faktura sayı						
Əhali	27 389 062	27 825 116	28 508 276	29 170 153	2 962 394	30 754 920
Qeyri əhali	2 061 542	2 094 364	2 145 784	2 195 603	2 229 759	2 219 772
Təqdim edilmiş fakturaların məbləği, milyon AZN						
Əhali	368,89	441,17	592,93	551,57	534,49	559,21
Qeyri əhali	534,58	522,73	829,58	887,39	924,32	872,78

Mənbə: ARDSK və Energetika Nazirliyi. 2020-ci il.

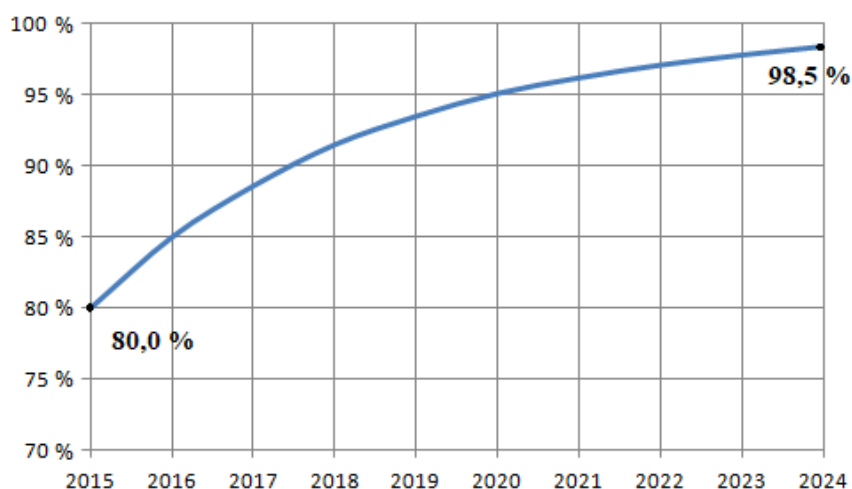
Cədvəl №6

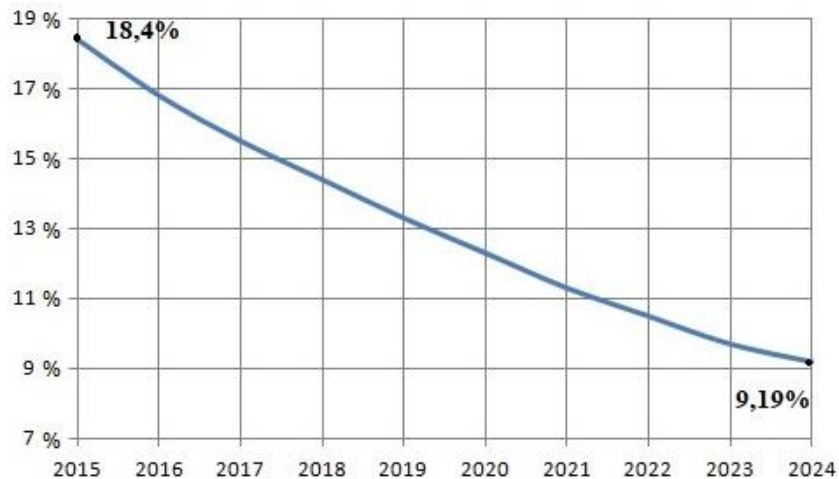
İllər	2017	2018	2019	2020
Elektrik enerjisi haqqının ödənilməsi, %	93,0	94,7	95,7	96,2
Ödənişi gecikdirən abonentlərin iştirakçı qrupları üzrə bölgüsü, %				
Sənaye və tikinti	26	27	28	28
Nəqliyyat	2	2	2	2
Əhali qrupu	42	38	37	39
Ticarət və xidmət	12	13	14	12
Digər sahələr	18	19	19	19

Mənbə: ARDSK və Energetika Nazirliyi. 2020-ci il.

Yuxarıdakı 4 və 5 nömrəli cədvəllərdə “Azərişiq” ASC-də elektrik enerjisinin haqqının ödənişinin vəziyyəti təsvir edilmişdir.

Şəkil №2. Elektrik enerjisi haqlarının ödənilməsi dinamikası



Şəkil №3. Elektrik enerjisi ümumi itkilərinin dinamikası

Mənbə: müəllif tərəfindən tərtib edilmişdir.

Bu göstəricilər dünyanın qabaqcıl ölkələrinin nəticələri səviyyəsindədir. İtkilərin aşağı salınması 2015-ci illə müqayisədə son 10 ildə təqribən 9 milyard kVts elektrik enerjisində qənaət edilməsinə imkan vermişdir.

“Azərişiq” ASC-nin elektrik şəbəkələrində iqtisadi səmərəliliyə təsir edən göstəriciləri analiz etdikdə aydın olur ki, əməliyyat xərclərinin azaldılması və ya sabit saxlanılması ilə yanaşı elektrik enerjisinin haqqının ödənilməsinin durmadan artırılması iqtisadi səmərəliliyin yüksəlməsinə zəmanət vermir. Şəbəkələrdə texniki itkilərin səviyyəsini normativ həddində saxlamaqla kommersiya itkilərini tamamilə yox etmək lazımdır, və ya minimum həddə endirilməlidir. Balans hesabatlarının tətbiqi və son 5 ilin nəticələri onu deməyə əsas verir ki, bu hesabatların nəticələri-şəbəkələr, yarımstansiyalar, xətlər və transformator-istehlakçı üzrə faktiki itkilərin hesablanması, lokallaşdırılması və şəbəkələrin itkiləri araşdırılaraq müvafiq mütəxəssislərin bu itkilərin azaldılmasına cəlb edilməsi yüksək iqtisadi səmərənin təmin olunmasına zəmanət verir. Hal-hazırda Respublikada mövcud şəbəkələrdə itkilərin balans hesabatları, bu şəbəkələrin idarəetmə alətinə çevrilmişdir, aylıq və illik olaraq hesabatlar hazırlanır, onun əsasında qərarlar qəbul edilir. Beləliklə, kommersiya itkilərinin tamamilə ləğv edilməsi texniki itkilərin normativ həddində və ya ondan aşağı həddə saxlanılması bir tərəfdən elektrik enerjisi haqlarının ödənilməsi səviyyəsini artıracaq, o biri tərəfdən enerji alışı azaldacaqdır ki, bu faktların ikisində “Azərişiq” ASC gəlirlərinə müsbət təsir göstərəcək, iqtisadi səmərəliliyi təmin edəcəkdir.

Nəticə / Conclusion

“Azərişiq” ASC paylayıcı şəbəkələrində iqtisadi səmərəliliyə təsir edən ən ciddi amil elektrik enerjisinin alış nöqtələrindən istehlakçılara çatdırılması zamanı baş verən itkilərdir-normativdən çox olan texniki itkilər və kommersiya itkiləri (oğurluqlar). Texniki itkilər şəbəkələrdə alınan enerjinin maya dəyərini artırır, kommersiya itkiləri (oğurluqlar) isə elektrik enerjisinin haqqının ödənişlərin miqdarını azaldır. Məhz bu iki göstəricinin obyektiv və subyektiv səbəblərdən həddən artıq çox olması şəbəkələrin uzun illərdə ziyanla işləməsinə, dövlət büdcəsindən subsidiya almasına, investisiya qoyuluşunun mümkünsüzlüyünə və nəticədə xidmət keyfiyyətin aşağı düşməsinə səbəb olmuşdur. 2004-cü ildən başlayaraq bu məqalə müəllifinin təklifi ilə “Bakielektrikşəbəkə” ASC-də 2015-ci ildən başlayaraq “Azərişiq” ASC-də itkilərin balans hesabatları metodikasının tətbiqi nəticəsində faktiki itkilər hesablanması təmin edilmiş, normativdən çox olan texniki itkilər və kommersiya itkiləri şəbəkə üzrə miqdarı təyin edilmiş, onlar rayonlar, şəhərlər, kəndlər, sahələr, veriliş xətləri və transformatorlar üzrə lokallaşdırılmış, itkilərin aradan qaldırılması üçün şərait yaradılmışdır. Alınan, satılan elektrik enerjisinin və ümumi itkilərin balans hesabat metodikası son 5 ildə “Azərişiq” ASC-nin paylayıcı şəbəkələrinin idarəetmə alətinə çevrilmişdir. Bütün bunların nəticəsi olaraq 2021-ci ildən başlayaraq “Azərişiq” ASC mənfəətlə işləməyə başlamış və öz gəlirləri hesabına şəbəkələrdə yenidənqurma işlərinə başlamışdır.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat / References

1. “Azərenerji” ASC-nin texniki-iqtisadi göstəriciləri, Dövlət Statistika Komitəsinin məlumatları, 2015-2024-cü illər.
2. “Azərenerji” ASC və “Azərişiq” ASC arasında elektrik enerjisinin satınalma müqaviləsi”, 17.09.2007-ci il tarixli 138 nömrəli Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin qərarı.
3. “Azərişiq” ASC-nin nizamnaməsi” 14.05.2015-ci il tarixli 190 nömrəli Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin qərarı.
4. “Azərişiq” ASC; Satış, Nəzarət və Balans İdarələrinin illik hesabatları, 2015-2024-cü illər.
5. “Azərbaycan Respublikasının energetika sektorunda islahatların sürətləndirilməsi haqqında” Azərbaycan Respublikası Prezidentinin fərmanı, 29 may 2019-cu il.
6. “Enerji resurslarından səmərəli istifadə və enerji effektivliyi haqqında” Azərbaycan Respublikasının 2021-ci il 9 iyul tarixli 359 VIQ nömrəli qanunu.
7. “Elektroenergetika haqqında” Azərbaycan Respublikasının qanunu, 11.04.2023-cü il tarixli, 858 VIQ nömrəli qanunu.
8. “Enerji Məsələləri Tənzimləmə Agentliyinin Nizamnaməsi” 22.12.2017-ci il tarixli 1750 nömrəli Azərbaycan Respublikası Prezidentinin fərmanı.
9. www.azerishiq.az
10. www.e-gov.az
11. www.e-service.azerishiq.az
12. www.stat.gov.az
13. www.minenergy.gov.az
14. www.iea.org – The International Energy Agency
15. Çingiz İbadov, Məqalə №5, №9

Анализ основных показателей, влияющих на экономическую эффективность распределительных сетей ОАО «АЗЕРИШЫГ»**Чингиз Ибадов**

Кандидат экономических наук

Открытое Акционерное Общество "Азеришыг"

Заместитель директора Центра образования и инноваций

электронная почта: chingiz.ibadov@mail.ru

Резюме: Курс эффективных экономических реформ, реализуемый в нашей республике, успешно продолжается и реализуется последовательно и системно в соответствии с требованиями времени. В качестве одной из составляющих вышеуказанных реформ указом Президента Азербайджанской Республики от 10 февраля 2015 года эксплуатация распределительных электросетей на территории республики была поручена новосозданному Открытому акционерному обществу «Азеришыг».

Энергетический сектор, наряду с нефтегазовым, играет ведущую роль в социальной и экономической жизни Азербайджана. Ожидается, что в результате быстрого экономического развития производство электроэнергии в стране будет увеличиваться примерно на 3,0% в год в период 2023–2027 годов. Распределительные электрические сети являются одним из основных звеньев энергосистемы и оказывают большое влияние на эффективность работы системы и ее технико-экономические результаты.

По этой причине целесообразно скорейшее направление инвестиций в энергосистему в распределительный сектор, и реформы в этом направлении реализуются последовательно. Приоритетное проведение реконструкции и укрепления распределительных сетей дает прямой экономический эффект за счет снижения потерь электроэнергии, и этот показатель

увеличивается с каждым годом. Реформы, проводимые в стране, создали благоприятные условия для достижения значительных успехов в создании современной инфраструктуры электроснабжения. Именно в такой период экономическая эффективность энергетической системы в целом, а также ее самого ответственного и сложного сектора — сектора распределения электроэнергии, становится весьма актуальной. Показатели, определяющие экономическую эффективность распределительных сетей, как самостоятельная область изучены экономистами крайне мало. Научные исследования в этой области отсутствуют не только в нашей Республике, но и в Российской Федерации и Турции. Научные исследования экономической эффективности в области электроэнергетики охватывают в основном процессы производства электроэнергии. В данной статье мы попытаемся подробно рассмотреть и проанализировать факторы, влияющие на экономическую эффективность электроэнергетики в целом, а также в электрических распределительных сетях.

Ключевые слова: экономическая эффективность, распределительная сеть, качество обслуживания, технические потери, коммерческие потери, эксплуатационные расходы, прибыль, производительность труда, инвестиции и т. д.

DOI <https://doi.org/10.36719/2707-9317/117/69-79>**Construction sector of Azerbaijan: realities and innovative development****Shakir Aliyev**

Institute of Economics, Ministry of Science and Education of Azerbaijan, Chief Manager

E-mail: aliyev.sh.s@gmail.com

Abstract: In this scientific article has analyzed the current state of Azerbaijan's construction sector based on many years of statistic data of mass media sources, and various research methods. The main focus has directed to the quantitative and qualitative changes occurring in the sector, its role in the national economy, utilization of investments directed toward fixed capital, and attained achievements. In addition, have been evaluated the activities of enterprises engaged in the production of construction materials and their role in macroeconomic development, in both directions have been identified relevant potential resources, and provided proposals and recommendations for their effective use through the innovative development of the sector.

Keywords: construction sector, construction materials, products and services, gross value added, investment, innovative development.

<https://dx.dio.org/>**JEL: 018.R1; UDC: 624:332.05**

Azərbaycanın tikinti sektoru: reallıqlar və innovativ inkişaf

Şakir Aliyev

ETN İqtisadiyyat İnstitutu, Baş menecer, Azərbaycan

E-mail: aliyev.sh.s@gmail.com

Xülasə: Məqalədə Azərbaycanın tikinti sektorunun mövcud durumu çoxillik statistik və kütləvi informasiya vasitələrinin məlumatları, müxtəlif tədqiqat metodları əsasında təhlil edilmişdir. Əsas diqqət – sahədə baş verən kəmiyyət və keyfiyyət dəyişikliklərinə, onun ölkə iqtisadiyyatındakı roluna, əsas kapitalına yönəldilən investisiyalardan istifadəyə və əldə edilən nailiyyətlərə yönəldilmişdir. Bununla yanaşı tikinti materialları istehsalı ilə məşğul olan müəssisələrin fəaliyyəti, onların makro iqtisadi inkişafda rolu qiymətləndirilmiş, hər iki istiqamət üzrə müvafiq ehtiyat imkanları aşkar edilərək onlardan sahənin innovativ inkişaf yolu ilə səmərəli istifadə olunmasına dair təklif və tövsiyələr verilmişdir.

Açar sözlər: tikinti sektoru, tikinti materialları, məhsul və xidmət, yaranmış əlavə dəyər, investisiya, innovativ inkişaf.

<https://dx.dio.org/>

JEL. 018.R1; UDK 624:332.05

Giriş / Introduction

Azərbaycanın tikinti sənayesi ölkənin qeyri-neft sektorunun aparıcı sahələrindən biridir. Dövlət proqramları, xarici və yerli investisiyalar nəticəsində Bakı şəhərində və regionlarda genişmiqyaslı infrastruktur layihələri həyata keçirilmişdir. Xüsusilə, sosial evlərin, çoxmənzilli yaşayış binalarının, ictimai binaların, yolların, körpülərin və digər mühüm obyektlərin tikintisi diqqət mərkəzindədir. Bu iqtisadi fəaliyyət sahəsi təşkilati-iqtisadi, istehsal, texniki-texnoloji və geniş təsərrüfat əlaqələrinə malik, dinamik inkişaf edən, çoxçeşidli tikinti materialları istehsalı ilə məşğul olan, mürəkkəb idarəetmə sisteminə malik fəaliyyətin məcmusu kimi xarakterizə edilir. Tikinti sektorunun subyektlərinə: elmi-tədqiqat, layihə-konstruktor təşkilatları, yaşayış binaları, geniş şəbəkəyə malik sosial-infrastruktur obyektləri, inzibati binaların tikintisi, çoxçeşidli tikinti materiallarının, məmulatların, beton konstruksiyaların istehsalı ilə məşğul olan müəssisələr daxildir. Ölkə əhalisinin sayının sürətlə artması, işğaldan azad edilən ərazilərin əsaslı şəkildə bərpası və yenidən qurulması, istismar müddəti başa çatan yaşayış və inzibati binaların sökülərək yeniləri ilə əvəz edilməsi, yeni dizayn, konstruksiyaya və hündürlüyə malik binaların tikintisinə, orada istifadə ediləcək yeni tikinti materiallarının istehsalına ehtiyacın yaranması – tikinti sektorunun innovativ texnologiyalar və metodlar tətbiq etməklə dinamik inkişafının vacibliyini ön plana çəkir.

Bu məqsədlə də Azərbaycan Respublikasının Nairələr Kabinetinin “ərazilərin zonalaşdırılması, tikintinin növü və miqyası ilə bağlı müfəssəl Qaydalar”da [8] təsdiq edilmişdir.

Görünür elə buna görə də Azərbaycan 2030: Milli Prioritetlərdə [2] və həmin prioritetlərə söykənən 2026-cı ilədək sosial-iqtisadi inkişaf Strategiyasında [3] tikinti sektorunda iqtisadi artımın 3,0% təmin ediləcəyi vurğulanmışdır. Həmin və digər qüvvədə olan normativ sənədlərdə qarşıdakı onillik müddətdə: qeyri-neft sektorunda dəyərin şaxələndirilməsi, təbii resurslardan səmərəli istifadə, tikinti zamanı izafi xərclərin minimuma endirilməsi, tikinti zamanı ətraf mühitə mənfi təsir hallarının aradan qaldırılması, texniki təhlükəsizliyin və əməyin mühafizəsinin təmin olunması, maliyyə vəsaitlərinə əlçatanlığın təmin edilməsi və s. təşkilati-iqtisadi, idarəetmə tədbirlərinin həyata keçirilməsinin zəruriliyi qeyd olunmuşdur.

Metodologiya. Məqalənin tədqiqatı gedişində qruplaşdırma, statistik təhlil, analitik qruplaşdırma metodlarından istifadə olunmuşdur. Tədqiqatın informasiya bazasını Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistik Komitəsinin, mətbuatda mövzuya dair dərc edilən bəzi məqalələrin müddəaları, eləcə də internet şəbəkəsinin məlumatları təşkil edir.

Əsas hissə/Main part**Nəticə və müzakirələr.**

Ölkə iqtisadiyyatında tikinti sektorunun yeri. Azərbaycanda iqtisadiyyatın dayanıqlılığının təmin edilməsində tikinti sektorunun rolu danılmazdır. Həyata keçirilən əhəmiyyətli tədbirlər nəticəsində tikinti sahəsi özünün dinamik inkişafını qoruyub saxlayır. Tikinti sektorunun real həcmi hər il orta hesabla 5,1% artır və orada yerinə yetirilən işlərin ümumi həcmnin 35 faizə qədərini yaşayış və qeyri-yasayış binalarının payına düşür. Ölkənin tikinti şirkətləri daha çox yaşayış, ictimai binaların tikintisi, onlara lazım olan infrastruktur və yol tikintisi üzrə ixtisaslaşmışlar. Tikinti sektoru tərəfindən ölkə əhalisinin həyat şəraitinin yaxşılaşdırılması, sosial infrastrukturun dövrün tələblərinə uyğun yenidən qurulması istiqamətində ardıcıl tədbirlər həyata keçirilir. Onların sırasında yol tikintisi üstünlük təşkil edir. “Müasir infrastruktur və yol olmadan iqtisadi inkişaf mümkün deyil” Azərbaycan Respublikasının Prezidenti cənab İlham Əliyev ölkənin bütün regionlarını və yaşayış məntəqələrini birləşdirən yolların yenidən qurulması və tikinti üzrə irimiqyaslı layihələrin həyata keçirilməsinə hər zaman dəstək olmuşdur. Bu baxımdan işğaldan azad edilən ərazilərdə, eləcə də cənub, şimal, qərb, şərq istiqamətində iri magistral yolların çəkilişi qürurvericidir. Tikinti şirkətləri işğaldan azad edilmiş ərazilərdə 300-dən çox kənd və qəsəbələrin yenidən qurulmasında yaxından iştirak edirlər.

Azərbaycan Respublikasının Vergi Məcəlləsində tikinti sektoru subyektlərinin öhdəlikləri ilə əlaqədar olunan mühüm dəyişiklik sektor iştirakçılarının fəaliyyətinin daha da genişlənməsinə təkan vermişdir. Məhz bunun nəticəsidir ki, tikinti sektorunun ÜDM-dəki payı 2022-ci ildə 4,8%-dən 2024-cü ildə 6,3%-ə çatmış; 13,3 faiz real artım təmin edilmiş, ÜDM-in qeyri-dövlət bölməsindəki payı 88,7%-ə çatmışdır. Tikinti materiallarının istehsalı sferasında iqtisadi artım 9,0% təşkil etmişdir [5, s.13; 7, s.100]. Təhlil göstərir ki, 2019-2023-cü illərdə Azərbaycanda tikinti işlərinin həcmi 33,9%, sahədə yaranan əlavə dəyərin məbləği isə 24,6% artmışdır (**Diagram 1**).

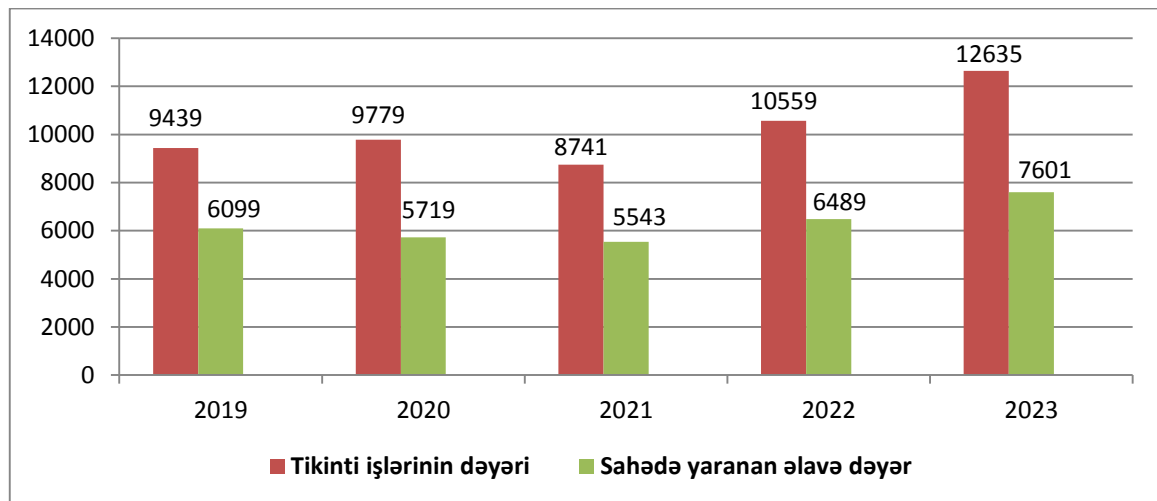
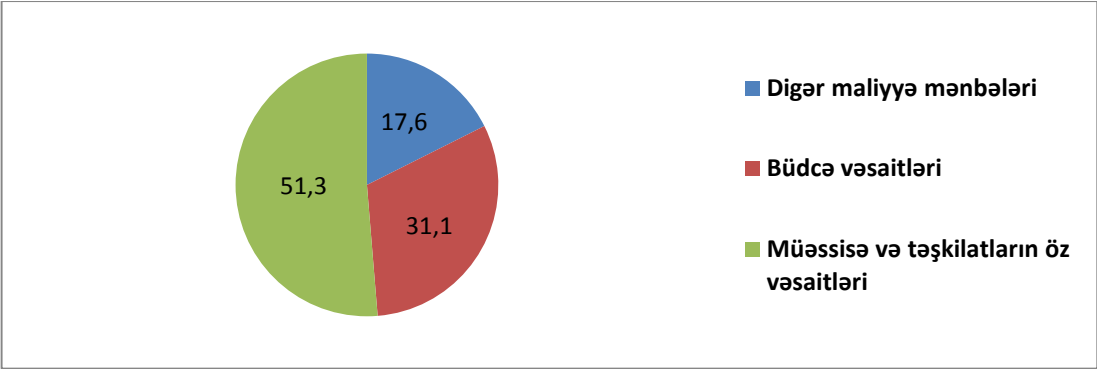


Diagram 1. Azərbaycanda tikinti müəssisələrinin əsas makroiqtisadi göstəriciləri, mln.man. (müəllif tərəfindən işlənilmişdir) [6, s.100].

Azərbaycanda əsas kapitalla yönəldilən investisiyalar. Əvvəlcə onu qeyd etmək vacibdir ki, 1994-cü ildə “Əsrin Müqaviləsi”-nin imzalanması növbəti ildən başlayaraq Azərbaycana xarici investisiyaların sürətli axını təmin etmişdir. 1995-2024-cü illər ərzində ölkəmizin iqtisadiyyatına 320 milyard dollar investisiya yatırılıb, onların təxminən 50%-ni xarici investisiyalar təşkil edir. Xarici investisiyaların 45%-dən çoxu ölkədə qeyri-neft sektoruna xərclənmişdir. Son 2019-2023-cü illər ərzində sərmayə qoyuluşunun orta hesabla 69,0 faizi tikinti-quraşdırma işlərinə sərf edilmişdir. Həmin dövrdə ölkə iqtisadiyyatına daxili mənbələrdən əsas kapitalla yönəldilmiş sərmayənin 75,4 faizini təşkil etmişdir.

Əsas kapitalla yönəldilmiş investisiyaların 51,3%-ni müəssisə və təşkilatların öz vəsaiti, 31,1% - büdcə vəsaiti, 17,6 %-ni isə digər maliyyə mənbələri təşkil etmişdir (**Qrafik 1**).



Qrafik 1. Əsas kapitalla yönəldilmiş vəsaitlərin maliyyə mənbələri üzrə strukturu, faizlə [7, s.46].

Araşdırmalar göstərir ki, 2024-cü ilin 9 ayı ərzində əsas kapitalla yönəldilən investisiyaların maliyyə mənbələrinin strukturunda müəyyən dəyişiklik baş vermişdir. Belə ki, büdcə vəsaitinin xüsusi çəkisi, əvvəlki dövrlə müqayisədə 7,8 punkt, müəssisə və təşkilatların öz vəsaitinin xüsusi çəkisi 1,5 punkt artmış, digər mənbələri üzrə isə 9,3 punkt azalma baş vermişdir. Dövlət büdcəsi vəsaitinin artmasının başlıca səbəbi – işğaldan azad edilən ərazilərin bərpası və yenidən qurulmasına böyük həcmdə investisiyanın yönəldilməsidir. Həmin dövrdə iqtisadiyyatın sahələri üzrə əsas kapitalla yönəldilən ümumi investisiyaların 38,1% - sənaye, 26,8% - nəqliyyat və anbar təsərrüfatı, 23,1% - tikinti; 2,7% -informasiya və rabitə, 1,9% - turistlərin yerləşdirilməsi və ictimai iaşə, 1,5% - kənd təsərrüfatı, yerdə yalan 5,9% digər iqtisadi fəaliyyət sahələrinin inkişafına sərf edilmişdir. Tikilib, istifadəyə verilən mühüm obyektlər sırasında: Ağdam Sənaye Parkında ayaqqabı istehsalı zavodu, elektrik paylayıcı avadanlıqların, elektrik yuvalarının və beton yarımstansiyalarının istehsalı zavodu, avtomatlaşdırma və telemexanika sistemlərinin istehsalı zavodu, divar kağızları istehsalı zavodu, havalandırma, yanğınsöndürmə avadanlıqları və metal məmulatları istehsalı zavodu, dam örtükləri istehsalı zavodu, Cəbrayıl rayonunda “Xudafərin” və “Qız Qalası” hidroqovşaqları, Füzuli rayonunda Kurmanqazı adına Uşaq Yaradıcılıq Mərkəzi, Əhmədbəyli, Füzuli-Şuşa avtomobil yoluna tunel, Göygöl rayonunda 4,1 MVt gücündə “Toğanlı” KSES, Kəlbəcər rayonunda 110/35/10 kv-luq “İstisu” yarımstansiyası, 4,3 MVt gücündə “Zar” Kiçik Su Elektrik Stansiyası, “İstisu” mineral su zavodu, 22,5 MVt gücündə “Yuxarı Vəng” Su Elektrik Stansiyası, Laçın rayonunda “Zabux” və Qarıqışlaq” Kiçik Su Elektrik, Şuşa rayonunda yaşayış kompleksi, Bayraq Meydanı, Zəngilan rayonunda “Ağal” hoteli, “Zəngilan” və Şayıflı” Su Elektrik stansiyaları, Zəngilan məscidi, eləcə də respublikanın digər bölgələrində çoxsaylı sosial-infrastruktur şəbəkələrinin qeyd etmək olar [9, s.41-43].

Bütün bu uğurlu faktlar onu göstərir ki, Azərbaycanda investisiya mühitinin optimallaşdırılması istiqamətində davamlı tədbirlər həyata keçirilir.

Bu işdə İqtisadiyyat Nazirliyinin Kiçik və Orta Biznesin İnkişafı Agentliyinin (KOBİA) dəstəyi ilə yaradılan “Azərbaycan Tikinti İstehsalçıları Assosiasiyası (ATİA) fəal iştirak edir. Artıq həmin Agentliyin səyi nəticəsində Çexiya, Almaniya və İsveçrə bir sıra tikinti layihələrinin icrasında iştirak edirlər. Rəsmi statistik məlumata görə Azərbaycan iqtisadiyyatına dünyanın 25-dən çox ölkəsi investisiya yatırır. Onların içərisində - Böyük Britaniya, ABŞ, Yaponiya, Norveç, Türkiyə, Fransa, İsveçrə, Rusiya, İran İslam Respublikasının payı daha yüksəkdir (Cədvəl 1).

Cədvəl 1

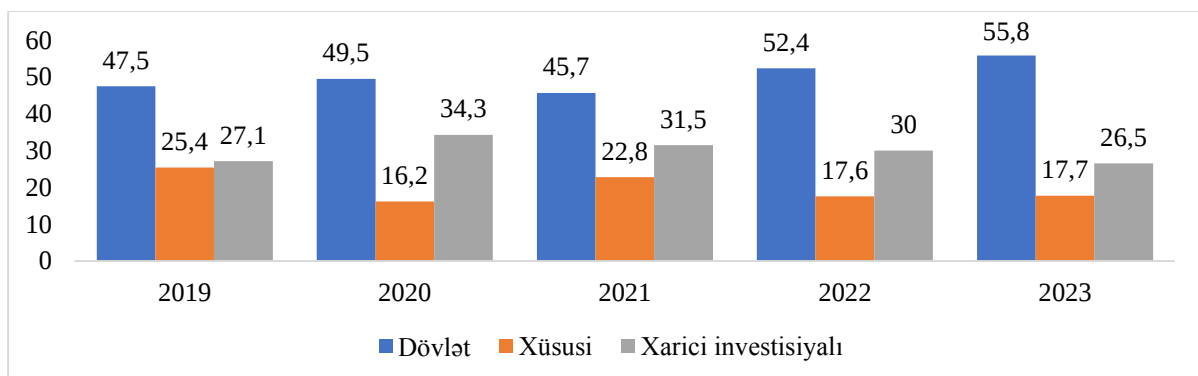
Azərbaycan iqtisadiyyatına xarici ölkələr tərəfindən yönəldilmiş xarici investisiyalar (ümumi həcmdə xüsusi çəkisi, faizlə)

Ölkələrin adları	İLLƏR					Kənarlaşma (+/-)
	2019	2020	2021	2022	2023	
Böyük Britaniya və ŞİBK	24,7	35,9	31,8	29,7	31,8	+7,1
ABŞ	7,3	9,8	10,9	12,5	10,8	+3,5
Yaponiya	6,0	8,2	8,7	9,9	8,6	+2,6

Norveç	3,2	4,4	4,8	5,5	4,8	+1,6
Türkiyə	8,9	9,3	9,0	8,6	11,2	+2,3
Fransa	2,5	1,3	5,0	5,3	7,5	+5,0
Çexiya	1,1	-	-	-	-	x
İsveçrə	6,5	6,5	11,4	13,3	8,0	+1,5
Malaziya	5,1	4,8	4,2	-	-	x
BƏƏ	0,1	-	0,3	0,2	-	x
Rusiya Federasiyası	3,3	3,1	2,7	4,4	7,8	+4,5
İran İslam Respublikası	3,3	3,1	2,7	2,2	3,9	+0,6
İtaliya	0,0	0,0	0,1	0,0	0,0	x
Almaniya	1,3	1,6	1,4	0,1	-	x
Hindistan	1,0	1,4	1,5	1,8	1,5	+0,5
Sinqapur	-	0,4	-	-	-	x
Səudiyyə Ərəbistanı	0,8	-	-	-	-	x
Sent-Lüsiya	0,4	-	-	-	-	x
Koreya Respublikası	0,4	0,1	-	-	-	x
Vizgin adaları	0,4	0,2	0,1	0,2	0,4	-
Qazaxstan	-	-	-	-	0,1	x
Çin	0,0	0,1	0,1	1,2	-	x
Lüksemburq	13,7	-	-	-	-	x
Beynəlxalq təşkilatlar	10,0	9,8	5,3	5,1	3,6	-6,4
Mənbə: Azərbaycanda tikinti. Statistik məcmuə. Bakı, "DSK", 2024, s.65-68 (müəllif tərəfindən tərtib edilib hesablanmışdır).						

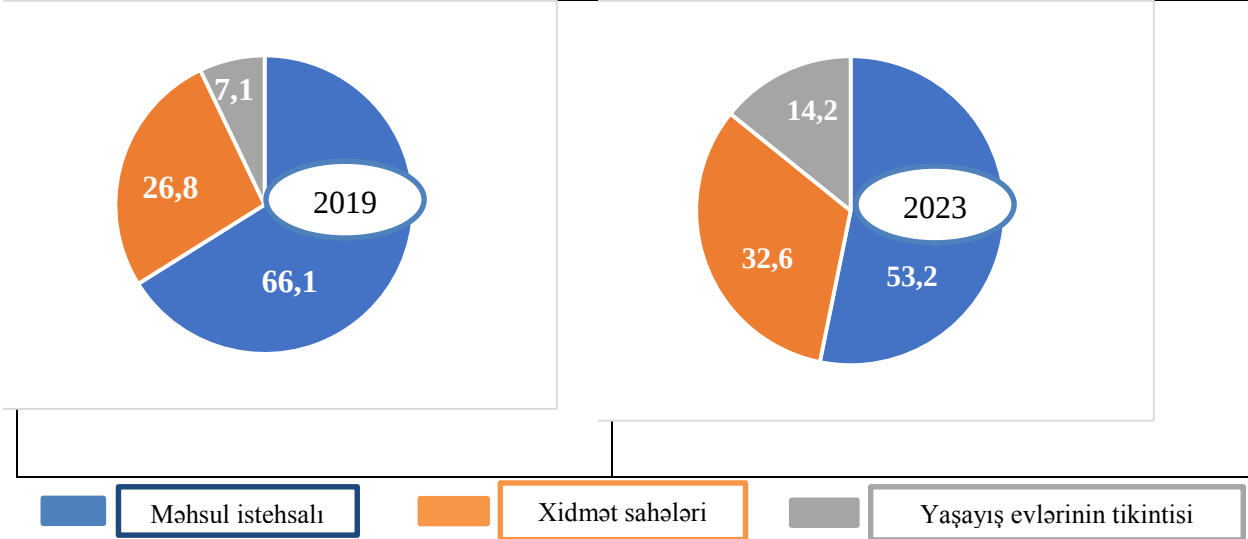
Araşdırmalar göstərir ki, əgər 2019-cu ildə Azərbaycanda əsas kapitala yönəldilən investisiyaların 47,5%-dövlət, 25,4% - xüsusi və 27,1% - xarici mülkiyyətin payına düşmüşdürsə, 2023-cü ilə də həmin nisbətə uyğun olaraq: 55,8%; 27,7% və 26,5% təşkil etmişdir.

Nəticədə, dövlət mülkiyyətinin payı 8,3 punkt artmış, xüsusi mülkiyyətin payı 7,7 punkt, xarici investisiyalı mülkiyyətin payı 0,6 punkt azalmışdır (**diaqram 2**).



Diaqram 2: Azərbaycanda əsas kapitala yönəldilən investisiyaların mülkiyyət növlərinə görə bölgüsü, ümumi həcmdə xüsusi çəkisi, faizlə (müəllif tərəfindən tərtib edilmişdir) [7, s.45].

Digər məlumatlara görə təhlilin əhatə etdiyi dövrdə əsas kapitala yönəldilən investisiyaların təyinatında əsaslı dəyişiklik baş vermişdir. Belə ki, əgər 2019-cu ildə iqtisadiyyatda əsas kapitala yönəldilən investisiyaların 66,1%-i məhsul istehsalına, 26,8%-i xidmət sahəsinə və 7,1%-i yaşayış evlərinin tikintisinə sərf edilmişdirsə, 2023-cü ildə üstünlük xidmət sahələrinə və yaşayış evlərinə verilmişdir (**Qrafik 2**).



Qrafik 2. Azərbaycanda məhsul istehsalı, xidmət sahələrinə və yaşayış evlərinin tikintisinə yönəldilmiş investisiyaların bölgüsü, yekuna görə faizlə (müəllif tərəfindən işlənilmişdir) [7, s.47-49].

Tikinti materialları istehsalı. Azərbaycanda tikinti materialları istehsalı tikinti sənayesi kompleksinin mühüm və ayrılmaz tərkib hissəsidir və onun fasiləsiz (davamlı) işində müstəsna rol oynayır, ən qədim dövrlərdən bu günə qədər inkişaf edərək, dövrün texniki-texnoloji yeniliklərini (imkanlarını) özündə ehtiva edir. Ölkəmizin tikinti sektorunda reallaşan ümumi məhsul buraxılışının 2023-cü ildə 15,5%-i məhz tikinti materialları istehsalı müəssisələrinin payına düşür. Rəsmi statistik məlumata görə 2019-2023-cü illərdə tikinti materialları istehsal edən müəssisələrin sayı 105 vahid artaraq 359 vahidə çatmışdır. Həmin dövrdə onların kateqoriyalarında institusional dəyişiklik baş vermiş, 2023-cü ilin yekununda fəaliyyətdə olan müəssisələrin 58,2%-i mikro, 25,1%-i kiçik, 12,6%-i orta və yalnız 4,1%-i iri statusa malik olmuşdur (**Qrafik 3**).

Kateqoriyalar		2019	2022	2023
Sahibkarlıq subyektlərinin kateqoriyaları	Mikro	51,9	58,4	58,2
	Kiçik	26,4	24,7	25,1
	Orta	15,8	12,5	12,6
	İri	5,9	4,4	4,1

Qrafik 3. Azərbaycanın tikinti materialları istehsalı sferasında sahibkarlıq subyektlərinin strukturunda baş verən dəyişikliklər, yekuna görə faizlə (müəlliflər tərəfindən işlənilmişdir) [5,

s.16; 34]

Onların 98,3%-i qeyri-dövlət, yəni özəl mülkiyyətdədir. Bu istehsal sahəsində sənaye fəaliyyəti ilə 2400 nəfərdən çox fərdi sahibkar çalışır və onların sayı təhlilin əhatə etdiyi dövrdə 13,6% artmış tikinti materialları istehsal edən müəssisələrdə çalışan işçilərin sayı 16,5%, o cümlədən qadınların sayı 14,9% azalmışdır. Buna baxmayaraq istehsal edilən məhsulun (işçi, xidmətin) həcmi 57,5% artmışdır. Bununla yanaşı müəssisələrin eyni kateqoriyadan olan məhsulların tərkibindəki xüsusi çəkisi həmin istehsal sahəsinə əsas kapitalla məbləği azalan xətlə olmaqla 556,3 milyon manat investisiya, texnoloji innovasiyalara isə cəmi 1,36 milyon manat vəsait yönəldilmişdir (**Cədvəl 2**).

Cədvəl 2**Azərbaycanda tikinti materialları istehsalı ilə məşğul olan müəssisələrin işinin əsas göstəriciləri**

Göstəricilər	İLLƏR					2019-2023-cü illərdə artım tempi, %
	2019	2020	2021	2022	2023	
Fəaliyyət göstərən müəssisələrin sayı-cəmi	254	266	289	320	259	141,3
dövlət	10	10	9	7	6	60,0
qeyri-dövlət	244	256	280	313	353	144,7
Sənaye fəaliyyəti ilə məşğul olmaq üçün qeydə alınmış fərdi sahibkarların sayı, nəfər	2114	2305	2405	2388	2402	113,6
Sənaye məhsulunun (işlərin, xidmətlərin) dəyəri, mln.man.	749,1	741,3	881,4	1082,9	1180,2	157,5
Müəssisədə muzzdlu işləyənlərin sayı, nəfər	14406	13514	12353	12376	12021	83,5
Onlardan qadınlar	1629	1494	1293	1349	1386	85,1
Müəssisələrdə muzzdlu işləyənlərin orta aylıq əməkhaqqı, man.	716	764	757	823	881	123,1
Müəssisələrin anbarlarında hazır məhsul qalığı, mln.man.	15,8	28,2	36,7	43,5	43,2	2,7 dəfə
Qalıq məhsulun emal sənaye məhsulundakı xüsusi çəkisi, %	3,7	5,6	5,8	4,5	5,5	+1,8
Əsas kapitalla yönəldilən investisiyalar, mln.man.	100,4	119,3	179,4	103,8	53,4	53,2
Əsas kapitalla yönəldilən investisiyaların emal sənayesindəki payı, %	4,1	4,6	3,9	8,6	5,8	+1,7
Texnoloji innovasiyalara çəkilən xərclər, mln.man.	-	512,2	340,3	338,6	173,5	X
Mənbə: Azərbaycanın sənayesi: Statistik məcmuə. Bakı, "DSK", 2024, s. 13; 22; 51; 73; 114; 121 (məlumatlar əsasında müəllif tərəfindən tərtib edilib hesablanmışdır).						

Bütün bunlara baxmayaraq tikinti materiallarının istehsalı müəssisələrinin makro-iqtisadi göstəricilərində dinamik artım təmin edilmiş, yaranan əlavə dəyərin məbləği 57,1 faiz artaraq 2023-cü ildə 494,4 milyon manata çatmışdır. İstehsal indeksi, emal sənayesində istehsal edilən məhsulda payı göstəricilərində də yüksək artım təmin edilmişdir (**Cədvəl 3**).

Cədvəl 3**Azərbaycanda tikintinin materiallarının istehsalı müəssisələrinin makroiqtisadi göstəricilərinin dinamikası**

Göstəricilərin adları	İLLƏR					2019-2023-cü illərdə artım tempi, faizlə
	2019	2020	2021	2022	2023	
Ümumi məhsul buraxılışının həcmi, mln.man	749,1	741,3	881,4	1082,9	1180,2	157,5
Sənaye istehsalı indeksi, %	105,0	103,9	176,9	114,4	132,4	+27,4
Ölkədə istehsal olunmuş sənaye məhsulunun ümumi dəyərində sahənin payı, %	1,6	2,0	1,6	1,3	1,8	+0,2

Ölkə sənayesinin qeyri-dövlət sektorunda sahənin qeyri-dövlət sektorunun payı, %	1,9	2,5	1,9	1,4	2,1	-0,2
Aralıq istehlakın həcmi, mln.man.	434,4	421,4	533,5	629,3	685,	157,9
Yaradılmış əlavə dəyər, mln.man.	314,7	319,9	347,9	453,6	494,4	157,1
Emal sənayesində istehsal edilən məhsulda payı, %	1,6	2,0	1,6	1,3	1,8	+0,2
Aralıq istehsalın həcmnin ümumi məhsul buraxılışındakı payı, %	58,0	56,8	60,5	60,5	58,1	+0,1
Mənbə: Azərbaycanın Milli Hesabları. Statistik məcmuə,. Bakı, “DSK”, 2024, s.35-38 (cədvəl müəllif tərəfindən tərtib edilib hesablanmışdır).						

Tikinti materialların natural istifadəsində istehsalı. Kütləvi informasiya mənbələrində qeyd edildiyi kimi son illər dünya tikinti bazarının həcmi təqribə 900 milyard dollara çatıb. Satılan məhsulların içərisində istehsalı müasir innovasiya texnologiyaları əsasında reallaşan sement, kərpic, beton, çınqıl yüksək xüsusi çəkiyə malikdir. Onlardan sementin seqment bazarı daha genişdir. Hazırda Qaradağ sement zavodunda 200 markalı üzlük, 400 və 500 markalı bina özüllərinin tikintisində geniş istifadə edilən sement istehsal olunur. Ölkənin tikinti sektorunda istifadə edilən mişar daşının təqribən 80 faizi Abşeron daş karxanasından çıxarılır [10].

Qarabağ və Şərqi Zəngəzur iqtisadi rayonlarında aparılan genişmiqyaslı tikinti-bərpa işlərinin aparılması tikinti materiallarının həcmnin artmasına əsaslı təkan vermişdir. Təkcə 2023-cü ildə saxsı lövhələr istehsalı - 24,0%, gips - 2,7 dəfə, tikinti kərpic 2,3 dəfə, gipsdən hazırlanan tavanlar və bloklar 4,2 dəfə, sement – 14,2%, şüşə məmulatları 15,0% artmışdır. Tikinti materiallarının əsas növlərinin yüksək artımı bütünlükdə 2019-2023-cü illərdə də yer almışdır. Onlar haqqında məlumat **4 sayılı cədvəldə** əks etdirilmişdir.

Cədvəl 4

Azərbaycanda tikinti materiallarının əsas növlərinin natura ifadəsində istehsalı

Məhsulun adı	İLLƏR					2019-2023-cü illərdə artım tempi, faizlə
	2019	2020	2021	2022	2023	
Şüşə məmulatları, ton	5427,1	6180,3	4596,5	4885,4	5285,9	97,4
Şüşədən mətbəx, laboratoriya və s. məmulatları, milyon ədəd	56,9	76,0	57,2	50,2	58,7	103,2
Saxsı lövhələr, min kv.m	3320,7	3939,1	4384,7	4580,3	6281,4	189,2
Tikinti əhəngi, ton	44634,5	34310,2	35736,6	46255,4	44307,0	99,3
Gips məmulatları, ton	29847,4	37746,9	56636,7	72133,5	125107,7	4,2 dəfə
Ondan: tikinti gipsi, ton	17844,7	26121,8	36856,3	42932,5	84956,0	4,8 dəfə
Tikintidə istifadə etmək üçün gipsdən tavalər və bloklar, min kv.m	132,24	16282,3	23391,3	32934,8	97993,8	7,4 dəfə
Sement, min ton	3488,4	3237,1	3438,7	3561,2	3963,2	113,6
Hörmə üçün hazır beton qarışığı, min ton	2777,1	2945,9	3909,5	4714,4	4599,4	165,6
Betondan yığma tikinti konstruksiyaları, min kub.m	51,0	56,2	47,0	50,1	60,1	117,8
Asfalt, min ton	1112,0	527,2	807,7	1131,8	1428,0	128,4
Tikinti kərpic 1 min kub.m	462,8	542,7	874,0	761,9	617,9	133,5
Sementdən, betondan, kərpiclər və oxşar məmulatlar, ton	99426,7	108759,5	149193,5	150437,0	111969,3	112,6
Mənbə: Azərbaycan sənayesi. Statistik məcmuə. Bakı, “DSK”, 2024, s.80 (müəllif tərəfindən tərtib edilib hesablanmışdır).						

Azərbaycanın tikinti sektoru son illərdə ciddi inkişaf mərhələsindən keçsə də, bu inkişafın davamlılığı üçün bəzi sistemli problemlərin həlli zəruridir [4]. Problemlərin əsas istiqamətləri aşağıdakı kimi daha geniş təhlil edilə bilər:

- Keyfiyyət standartlarının tam təmin olunmaması: Tikinti sektorunda keyfiyyət məsələsi həm texniki, həm də təşkilati baxımdan xüsusi əhəmiyyət daşıyır. Azərbaycanın bəzi tikinti layihələrində istifadə edilən materialların beynəlxalq sertifikatlara cavab verməməsi və keyfiyyətinə tam nəzarət mexanizmlərinin yetərinə işlək olmaması müşahidə edilir. Bundan əlavə, işçi qüvvəsinin peşəkarlıq səviyyəsi də hər zaman optimal deyil. Müasir tikinti texnologiyalarının tələblərinə uyğun peşə bacarıqlarının olmaması, bəzi hallarda tikinti prosesində təhlükəsizlik normalarının pozulmasına, layihələrin vaxtında və yüksək keyfiyyətlə təhvil verilməməsinə səbəb olur. Keyfiyyətin aşağı olması, eyni zamanda, binaların istismar müddətini azaldır və əlavə xərclərin yaranmasına yol açır.

- Əmək məhsuldarlığının nisbətən aşağı səviyyədə olması: Azərbaycanın tikinti sektorunda əl əməyinin payı hələ də yüksəkdir. Bu işə əmək məhsuldarlığını məhdudlaşdırır və xərcləri artırır. Bir çox tikinti müəssisələrində ağır texnika, avtomatlaşdırılmış avadanlıqlar və robotlaşdırılmış həllərdən istifadə məhduddur. Ənənəvi tikinti üsullarının üstünlük təşkil etməsi innovativ yanaşmaların tətbiqinə mane olur və beynəlxalq rəqabətlik baxımından sektorun mövqeyini zəiflədir. Əmək məhsuldarlığının aşağı olması, eyni zamanda, layihə müddətlərinin uzanmasına, əlavə işçi qüvvəsi xərclərinin artmasına və iqtisadi effektivliyin azalmasına gətirib çıxarır.

- Ətraf mühitə mənfi təsir: Tikinti sektoru dünyanın bir çox ölkələrində olduğu kimi, Azərbaycanda da ətraf mühitə təsir edən əsas sahələrdən biridir. Bəzi layihələrdə ekoloji standartların gözlənilməməsi, tullantıların düzgün idarə edilməməsi, tikinti zamanı torpaq və su ehtiyatlarının çirkləndirilməsi, yaşıllıqların məhv edilməsi kimi hallar ətraf mühitə ciddi zərər yetirir. Xüsusilə böyük şəhərlərdə intensiv tikinti fəaliyyəti hava keyfiyyətinə, səs-küyə və ətraf ərazilərdə ekosistemə mənfi təsir göstərir. Davamlı tikinti standartlarının tətbiqi hələ tam sistemləşdirilmədiyi üçün ekoloji davamlılıq prinsipləri ikinci planda qalır.

- Rəqəmsallaşmanın zəif inkişafı: Qlobal tikinti sektorunda rəqəmsal texnologiyalar, xüsusilə BIM (Building Information Modeling), layihə idarəetməsində və resurs optimallaşdırılmasında yeni mərhələ açır. Lakin Azərbaycanda BIM texnologiyasının tətbiqi hələ də məhdud səviyyədədir. Bir çox şirkətlər ənənəvi layihələndirmə və tikinti metodlarından istifadə edir, rəqəmsal layihə idarəetmə platformalarına keçid isə ləng gedir. Rəqəmsallaşmanın zəif olması layihələrdə məlumat axınının düzgün idarə olunmaması, sənəd dövriyyəsində gecikmələr və koordinasiyanın zəifləməsi kimi mənfi nəticələrə gətirib çıxarır. Bu da ümumilikdə tikinti prosesinin səmərəliliyinə mənfi təsir edir.

- Kadr hazırlığı problemləri: Müasir tikinti sahəsi yüksək texnologiyaların, avtomatlaşdırma və rəqəmsal idarəetmə həllərinin tətbiqini tələb edir. Lakin ölkədə bu texnologiyalarla işləmə bacarığına malik mühəndislər, texniki işçilər və menecerlərin sayı hələ də məhduddur. Peşəkar kadr hazırlığı sisteminin zəif inkişaf etməsi, ixtisasartırma kurslarının və beynəlxalq təcrübə mübadiləsinin kifayət qədər təşkil edilməməsi sektorun inkişafını ləngidir. Yeni texnologiyalara uyğun olmayan kadr potensialı innovasiyaların tətbiqini çətinləşdirir, sektorda beynəlxalq standartlara uyğun işçi qüvvəsinin formalaşmasını əngəlləyir.

Beləliklə, tikinti sektorunun dayanıqlı inkişafı üçün bu problemlərin həlli prioritet məsələlərdəndir. Keyfiyyət nəzarət mexanizmlərinin gücləndirilməsi, texnoloji avadanlıqların geniş tətbiqi, ekoloji standartlara uyğunluğun təmin edilməsi, rəqəmsallaşmanın sürətləndirilməsi və ixtisaslı kadr hazırlığının müasirləşdirilməsi sahənin rəqəbatqabiliyyətliliyini və səmərəliliyini artıracaq əsas amillərdir.

Nəticə / Conclusion

Aparılan tədqiqatın yekunu olaraq aşağıdakı nəticələr əldə edilmiş, metodiki və əməli xarakterli təkliflər irəli sürülmüşdür:

1. Təhlil və qiymətləndirməyə əsasən neft-qaz satışından əldə edilən gəlirlərin və xarici investisiyaların bir hissəsinin ölkəmizdə çoxsaylı regional, sahə və məqsədli dövlət proqramların icrasına yönəldilməsi tikinti sektorunun dinamik inkişafına təminat yaratmışdır;

2. İşğaldan azad edilən ərazilərdə miqyası çətin ölçüyə gələn nəhəng, çoxşaxəli investisiya layihələrinin sürətlə icrası – yeni beynəlxalq standartlara cavab verən nəqliyyat–kommunikasiya şəbəkələrinin, yaşayış evlərinin, sosial–infrastruktur obyektlərinin, sənaye parklarının, emal müəssisələrinin tikilib istifadəyə verilməsinə imkan vermişdir;

3. Respublikanın regionlarında həyata keçirilən tikinti, quruculuq və abadlıq işləri əhalinin həyat keyfiyyətinin yaxşılaşdırılmasına, məşğulluğun təmin edilməsinə geniş imkanlar yaratmışdır;

4. Ölkə ərazisində yeni enerji şəbəkələri, yaşıl enerji obyektləri yaradılmış, əhalinin qar və su ilə təminatı əsaslı şəkildə yaxşılaşmış, turizm sektoru, kənd təsərrüfatı sahələri genişləndirilmiş, əlverişli biznes mühiti formalaşdırılmışdır;

5. Ölkə ərazisində xarici investisiyalı və müştərək müəssisələrin yaradılması əvvəllər idxal edilən bir çox qida, geyim, geniş çeşidli xalq istehlakı mallarının, tikinti materiallarının, kənd təsərrüfatı üçün maşın və mexanizmlərin, minik və yük avtomobillərinin, avtobusların, traktorların, məişət və elektroavadanlıqlarının yerli istehsalına rəvac vermişdir;

6. Respublikanın iri şəhərlərində çoxmərtəbəli yaşayış binaları və fərdi yaşayış evlərinin tikintisi sürətlə davam etdirilir;

7. Tikinti materialları istehsalı ilə məşğul olan müəssisələrin innovativ inkişafına kömək edən bilən xarici investisiyalardan lazımınca istifadə edilmir, müasir, enerji qoruyucu materialların istehsalına ehtiyac duyulur.

Azərbaycanın tikinti sektorunun və onun üzvi tərkib hissəsini təşkil edən tikinti materialları istehsalı müəssisələrin iqtisadi təhlükəsizliyini və innovativ inkişafını təmin etmək üçün aşağıdakı metodiki və əməli xarakterli tövsiyələrin həyata keçirilməsini məqsədə uyğun hesab edirik:

* Dövlət sifarişlərinin tikinti təşkilatlarında yerləşdirilməsinin daha təkmil mexanizminin işlənilməsi, keçirilən tender təcrübəsinin təkmilləşdirilməsi – dövlət vəsaitinin məqsədyönlü və səmərəli istifadəsinə təminat yaratmış olacaqdır;

* Tikintidə tətbiq edilən bütün növ norma və normativlərin beynəlxalq təcrübəyə uyğunlaşdırılması;

* Ölkənin bütün ərazilərində, fəaliyyətdə olan tikinti təşkilatlarında əmək müqaviləsinin bağlanması prosesinin elektronlaşdırılması;

* Hər il ləğv edilən və zərərli işləyən tikinti təşkilatlarının sayının azaldılması üçün onların aşağı faizli kreditlərə əlçatanlığının təmin edilməsi;

* Regionlarda fəaliyyət göstərən tikinti təşkilatlarının işlərinin intensivliyini artırmaq üçün idxal olunan texnika və texnologiyalara güzəştli gömrük rüsumunun, eləcə də əlverişli kredit–vergi mexanizminin tətbiq edilməsi;

* Tikinti materiallarının keyfiyyətini yüksəltmək məqsədilə keyfiyyət nəzarət monitorinqinin gücləndirilməsi, hazırda təcrübədə istifadə olunan normativ –texniki və rəqlamentləşdirici sənədlərin beynəlxalq standartlara uyğunlaşdırılması, yaşıl standartların tətbiqinə üstünlük verilməsi;

* Tikintidə layihələrin qiymətləndirilməsi zamanı iqtisadi, sosial və ekoloji kompleks təhlillərinin aparılması;

* Tikinti materialları istehsal edən müəssisələrdə istehsalın şaxələndirilməsi hesabına idxalı əvəz edən məhsulların istehsalına nail olmaq;

Aşağıdakı innovativ yanaşmaların və tədbirlərin icrasına üstünlük verilməsi:

– Binaların lahiyələndirilməsində rəqəmsal kataloqlardan, texnologiyaların rəqəmsal tiplərindən funksional – modul idarəetmə metodunda istifadə edilməsi,

– Materialların binanın həyat tsiklinə hədəfləndirilməsi;

– Yığma konstruksiyalardan geniş istifadə olunması;

– Tikintidə enerjiqoruyucu problemi həll etmək üçün daşıyıcı və arakəsmə divarlarda yüngül betonların yeni nəsindən istifadə olunması;

– İki mərhələli formatda şüşələrin hazırlanması;

– Arakəsmələrdə və dam örtüyündə müxtəlif istiqoruyucu materiallarından istifadə etməklə mümkün tikinti materialının hazırlanması;

– Arbest–sement məmulatlarının müasir növünün istehsalının mənimsənilməsi;

– Sahənin innovativ düşüncəli kadrlarla təmin edilməsi.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat / References

1. Azərbaycan Respublikasının Mülki məəcəlləsi. Bakı, Qanun, 2000, 513s. (əlavə və dəyişikliklərlə) <https://e-qanun.az/framework/23>
2. Azərbaycan 2023: sosial-iqtisadi inkişafa dair Milli Prioritetlər <https://president.az/az/articles/view/50474>
3. Azərbaycan Respublikasının 2022-2026-cı illərdə sosial-iqtisadi inkişaf Strategiyası. Bakı, 2022, 82s. <https://e-qanun.az/framework/50013>
4. Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsi. Tikinti fəaliyyəti üzrə statistik göstəricilər. Bakı, 2024.
5. Azərbaycanın sənayesi. Statistik məcmuə. Bakı, “DSK”, 2024 <https://www.stat.gov.az/source/industry/>
6. Azərbaycanın Milli hesabları. Statistik məcmuə. Bakı, “DSK”, 2024 https://www.stat.gov.az/menu/6/statistical_yearbooks/
7. Azərbaycanda tikinti. Statistik məcmuə. Bakı, “DSK”, 2024 <https://www.stat.gov.az/source/construction/>
8. “Ərazilərin zonalaşdırılması, tikintinin növü və miqyası ilə bağlı müfəssəl Qaydalar”ın təsdiq edilməsi haqqında Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 2014-cü il 21 fevral tarixli qərarı <https://e-qanun.az/framework/27409>
9. Sosial, iqtisadi inkişaf. Aylıq statistik məcmuə. Bakı, “DSK”, 2024, 153 s.
10. https://azertag.az/xeber/azerbaycanda_tikinti_materiallari_istehsali_205_faiz_artib-2620976

Строительный сектор Азербайджана: реальности и инновационное развитие**Шакир Алыев**

Институт Экономики Министерства Науки и Образования Азербайджана, главный менеджер

e-mail: aliyev.sh.s@gmail.com<https://orcid.org/000-0002->

Резюме: В статье на основе многолетних статистических данных и материалов средств массовых информационных, с использованием различных методов исследования, оценено современное состояние строительного сектора Азербайджана. При этом особое внимание уделено на происходящее количественное и качественные преобразования в отрасли, её роль в экономике страны, состояние использования инвестиции в основной капитал и на достигнутые результаты. Наряду с этим проанализирована деятельность предприятий по производству строительных материалов, их роль в макроэкономическом развитии выявлено соответствующие резервы по этим двум направлениям и разработаны рекомендации по их эффективному использованию путем инновационного развития отрасли.

Ключевые слова: строительный сектор, строительные материалы, продукция и услуги, созданная добавленная стоимость, инвестиции, инновационное развитие.

<https://dx.dio.org/>**JEL: 018.R1; УДК 624:332.05**

DOI <https://doi.org/10.36719/2707-9317/117/80-91>**Realizing the advantages of the Zangazur corridor within the framework of the Union of Turkic States and International Transport Corridors****Tanriverdi Pasha**

Leading researcher of the Institute of Economics of ANAS

tpasha_50@mail.ru<https://orcid.org/009-0009-7221-3420>

Abstract: The article describes the essence of international transport corridors, their role in the modern transport system, the main goals and strategy of their formation, ways to realize the competitive advantages of the international transport corridor «Zangezur» within the Union of Turkic States, and also identified the main directions of modernization of customs, transport and logistics infrastructure and improvement of transit potential, by assessing the transit capacity of Azerbaijan in the current conditions: The list of measures that could contribute to the development of international transport corridors through our country.

Keywords: transport system; international transport corridor; transport infrastructure; logistics infrastructure, multimodal transport; foreign trade; cargo flows; transit corridor.

Türk Dövlətləri Birliyi və Beynəlxalq nəqliyyat dəhlizləri çərçivəsində Zəngəzur dəhlizinin üstünlüklərinin reallaşdırılması

Tanrıverdi Paşa

ETN İqtisadiyyat İnstitutunun aparıcı elmi işçisi

tpasha_50@mail.ru

<https://orcid/009-0009-7221-3420>

Xülasə: Məqalədə beynəlxalq nəqliyyat dəhlizlərinin mahiyyəti, müasir nəqliyyat sistemində rolu, onların formalaşdırılmasının əsas məqsədləri və strategiyası şərh olunur, indiki şəraitdə “Zəngəzur” beynəlxalq nəqliyyat dəhlizinin Türk Dövlətləri Birliyi çərçivəsində rəqabət üstünlüklərinin reallaşdırılması yolları göstərilir, gömrük, nəqliyyat və logistika infrastrukturunun modernləşdirilməsi və tranzit potensialının təkmilləşdirilməsi istiqamətləri müəyyən edilir, Azərbaycanın tranzit imkanları qiymətləndirilməklə beynəlxalq nəqliyyat dəhlizlərinin inkişafına töhfə verə biləcək tədbirlər sadalanır.

Açar sözlər: nəqliyyat sistemi; beynəlxalq nəqliyyat dəhlizi; nəqliyyat infrastruktur; logistik infrastruktur, multimodal nəqliyyat; xarici ticarət; yük axınları; tranzit dəhliz.

GİRİŞ

Dövlətin nəqliyyat sistemi ölkənin sosial-iqtisadi inkişafında mühüm strateji rol oynayır. Nəqliyyat xidmətlərinin istehlakçılara minimal xərclərlə, eyni zamanda etibarlı və səmərəli şəkildə təqdim olunması, iqtisadiyyatın dinamik və davamlı inkişafı üçün əsas şərtlərdən biridir. Qloballaşma proseslərinin dərinləşməsi və beynəlxalq ticarət dövriyyəsinin artması Azərbaycan üçün yeni iqtisadi imkanlar yaradır. Bu amillər ölkəmizin Şərqlə Qərbi birləşdirən beynəlxalq nəqliyyat sistemində mühüm tranzit mərkəzinə çevrilməsi üçün əlverişli şərait formalaşdırır [42; 28].

Son illərdə Azərbaycanın beynəlxalq nəqliyyat dəhlizlərinin formalaşmasında fəal iştirakı bu sahədə dövlət siyasətinin prioritet istiqamətlərindən birinə çevrilmişdir. Bu, yalnız regional integrasiyanın güclənməsi deyil, həm də milli iqtisadiyyatın rəqabət qabiliyyətinin artırılması baxımından xüsusi əhəmiyyət daşıyır. Azərbaycanın geostrateji mövqeyi – Qara dəniz, Xəzər dənizi və Aralıq dənizi arasında yerləşməsi – ölkəyə beynəlxalq əmək bölgüsündə üstün mövqe qazandırır və nəqliyyat-logistika xidmətlərinin ixracı üçün geniş imkanlar yaradır. Bu imkanlardan səmərəli istifadə daxili iqtisadi fəaliyyətin canlanmasına, investisiya axınının artmasına və regional iqtisadi sabitliyin möhkəmlənməsinə əhəmiyyətli töhfə verə bilər [28; 34].

Beynəlxalq nəqliyyat dəhlizi bilavasitə bölgəyə investisiya qoyuluşuna, eləcə də iş yerlərinin sayına təsir göstərdiyindən, həm regionun balanslaşdırılmış və daha dayanıqlı iqtisadi inkişafına, həm də dəhliz ətrafı regionlarda insanların rifahının yaxşılaşdırılmasına səbəb ola bilər.

1. Beynəlxalq nəqliyyat dəhlizlərinin inkişaf strategiyasının məqsədləri

Bu gün Azərbaycanın nəqliyyat siyasətinin əsas prioritet istiqamətlərindən biri ölkə ərazisindən keçən beynəlxalq nəqliyyat dəhlizlərinin (BND) inkişaf etdirilməsidir. Qlobal iqtisadi integrasiya proseslərinin dərinləşməsi və qitələrarası ticarət dövriyyəsinin əhəmiyyətli dərəcədə artması fonunda bu istiqamətdə həyata keçirilən tədbirlər yeni iqtisadi imkanlar formalaşdırır. [2; 42] Tranzit-nəqliyyat xidmətlərinin inkişafı ölkə üçün mühüm iqtisadi dividendlər gətirə bilər. Xüsusilə, bu xidmətlərin ixracı nəqliyyat və əlaqəli sahələr üzrə ödənişlər formasında birbaşa valyuta daxilolmalarını artıraraq dövlət büdcəsinə və iqtisadi aktivliyə əhəmiyyətli təsir göstərəcəkdir.

Eyni zamanda, nəqliyyat infrastrukturunun müasirləşdirilməsi, yeni texnologiyaların tətbiqi və logistika sistemlərinin optimallaşdırılması üzrə həyata keçirilən investisiyalar daxili daşımanın səmərəliliyini yüksəldir və ölkənin beynəlxalq nəqliyyat şəbəkəsinə integrasiyasını gücləndirir. [42]

Beynəlxalq tranzit dəhlizlərinin dayanıqlı fəaliyyəti yalnız iqtisadi mənfəət deyil, həm də regionların sosial-iqtisadi inkişafına təkan verir. İnfrastrukturun genişlənməsi nəticəsində yeni istehsal və xidmət sahələri formalaşır, məşğulluq səviyyəsi yüksəlir. Bundan başqa, tranzit potensialının reallaşdırılması Azərbaycanın beynəlxalq nüfuzunun və geoiqtisadi mövqeyinin möhkəmlənməsinə

xidmət edə bilər.

Hazırda yer üzündə 80-ə yaxın beynəlxalq nəqliyyat dəhlizi (BND) mövcuddur ki, bu dəhlizlər vasitəsilə dünyada əsas nəqliyyat fəaliyyətləri həyata keçirilir. Belə bir global şəbəkənin formalaşmasında Avropa bazarı aparıcı rol oynayır. Aİ daxilində yeni tranzit və nəqliyyat marşrutlarının formalaşdırılması Trans-Avropa Nəqliyyat Şəbəkəsi (TANŞ) əsasında müəyyən edilir. Bu integrasiya olunmuş yanaşma regional bazarları üçüncü ölkələrin nəqliyyat şəbəkələri ilə birləşdirərək birləşdirməyə imkan verir. [47; 51]

Bu gün ən perspektivli istiqamətləri birləşdirən multimodal nəqliyyat dəhlizlərinə üstünlük verilir. Yüksək səmərəli xidmətin təmin edilməsi və ən populyar xidmətlərin göstərilməsi məqsədilə beynəlxalq nəqliyyat dəhlizlərinin kəsişməsində nəqliyyat axınlarının və saxlama sistemlərinin birləşdirildiyi yerdə kommunikasiya qovşaqları yaradılır.

Beynəlxalq nəqliyyat dəhlizlərinin (BND) yaradılması və inkişaf etdirilməsinin əsas məqsədi - Avrasiya məkanında səmərəli, davamlı və integrasiya olunmuş nəqliyyat sisteminin formalaşdırılmasıdır. Bu proses ilk növbədə, sərnəşin və yük daşımalarının milli sərhədlərdən rahat və fasiləsiz şəkildə həyata keçirilməsini təmin edən nəqliyyat infrastrukturunun əlaqələndirilmiş inkişafına yönəlmişdir.

BND-lərin formalaşdırılmasında intermodal nəqliyyat sistemlərinin integrasiyası mühüm yer tutur. Bu, müxtəlif nəqliyyat növləri arasında qarşılıqlı əlaqənin optimallaşdırılmasını və logistik zəncirdə effektiv əlaqələndirmənin təmin edilməsini nəzərdə tutur.

Eyni zamanda, daşıma prosesinin səmərəliliyinin artırılması, xidmət keyfiyyətinin yüksəldilməsi və malların son maya dəyərində nəqliyyat xərclərinin azaldılması məqsədilə logistik proseslərin optimallaşdırılması mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Bu istiqamətdə görülən tədbirlər daxili nəqliyyat şəbəkəsində yük axınının artırılmasına, mövcud resurslardan daha səmərəli istifadəyə və nəticədə ölkədaxili daşımalar üzrə tariflərin azaldılmasına şərait yaradır.

Beynəlxalq nəqliyyat dəhlizləri həmçinin yeni iqtisadi ərazilərin inkişafına, transsərhəd əməkdaşlığın genişlənməsinə və yeni daxili və beynəlxalq bazarların formalaşmasına təkan verir. Nəticədə, əhalinin mobilliyi artır, regionların nəqliyyat əlçatanlığı yaxşılaşır və turizm sektorunun inkişafı üçün əlverişli şərait yaranır. Bundan başqa, tranzit imkanlarının genişləndirilməsi və Azərbaycanın xarici ticarət yüklərinin digər ölkələrin limanlarından yerli dəniz limanlarına yönləndirilməsi milli iqtisadiyyatın rəqabət qabiliyyətinin gücləndirilməsinə xidmət edir. Bu məqsədlə beynəlxalq nəqliyyat dəhlizlərinin inkişafı üzrə investisiya layihələrinin cəlb edilməsinin artırılması prioritet istiqamətlərdən biridir.

Nəqliyyat dəhlizlərinin inkişafı yalnız iqtisadi deyil, həm də mədəni və turizm əlaqələrinin genişlənməsinə, regionlararası əməkdaşlığın möhkəmlənməsinə mühüm təsir göstərir. BND-nin yaradılmasının üstünlüklərindən biri müxtəlif nəqliyyat növlərinin bir-birini əvəz edə bilməsidir. Bu, elmi-texniki tərəqqinin nailiyyətləri və nəqliyyat dəhlizi çərçivəsində iqtisadiyyat, texnologiya və hüquq sahəsində yükdaşıma şəraitinin yaxşılaşdırılması sayəsində mümkün ola bilər. Beynəlxalq nəqliyyat dəhlizlərinin artan siyasi-iqtisadi əhəmiyyəti Çin, ABŞ və Aİ kimi dünya liderlərinin Avropa və Asiyanı birləşdirən quru beynəlxalq nəqliyyat dəhlizlərinin öz versiyalarını yaratmağa çalışmaları ilə sübut olunur. Çin də hazırda öz nəqliyyat layihəsini təşviq etməyə çalışır.

Beynəlxalq nəqliyyat dəhlizlərinin (BND) inkişafı yalnız infrastrukturun təkmilləşdirilməsi ilə məhdudlaşmır, həm də onların fəaliyyətinin hüquqi və texniki əsaslarının yaradılmasını, beynəlxalq nəqliyyat xidmətləri bazarında rəqabət qabiliyyətinin artırılmasını zəruri edir. Avropa regionunda aparılan integrasiya prosesləri nəticəsində millətlərüstü nəqliyyat siyasətinin formalaşdırılması və Vahid Nəqliyyat Məkanının yaradılması bu sahədə qarşıya qoyulan əsas məqsədlərdən biridir [48].

Beynəlxalq nəqliyyat dəhlizləri iqtisadi səmərəlilik baxımından olduğu kimi, milli təhlükəsizlik, iqtisadi və hərbi dayanıqlıq, ərzaq və sənaye təminatı, eləcə də sosial-demografik sabitliyin qorunması baxımından da mühüm əhəmiyyət kəsb edir [18]. İnfrastrukturun dinamik inkişafı ilə müşayiət olunan beynəlxalq daşımalar bir tərəfdən ölkənin sənaye və iqtisadi potensialını artırır, digər tərəfdən isə demografik vəziyyətin sabitləşməsinə və sosial rifahın yüksəlməsinə şərait yaradır [4].

Hazırkı mərhələdə qloballaşma və integrasiya prosesləri BND-lərin gələcək inkişafının əsas hərəkətverici qüvvəsi kimi çıxış edir. Bu dəhlizlərin genişləndirilməsi yalnız iqtisadi əlaqələrin deyil,

həm də sosial integrasiyanın dərinləşməsinə töhfə verir. İnfrastrukturun səmərəli inkişafı nəticəsində BND-lər açıq və çevik nəqliyyat sisteminə çevrilə bilər ki, bu da beynəlxalq daşımaların daha sürətli və az xərcli həyata keçirilməsinə imkan yaradacaqdır [37].

BND-lərin inkişaf dinamikası dünya iqtisadiyyatında və ticarət coğrafiyasında baş verən dəyişikliklər, çoxmərkəzli iqtisadi modelin formalaşması, müasir nəqliyyat-logistika texnologiyalarının tətbiqi, qlobal nəqliyyat şəbəkəsində unifikasiya və integrasiya proseslərinin güclənməsi ilə sıx bağlıdır [40]. Bununla yanaşı, BND-lərin formalaşmasına ölkələrin geosiyasi maraqları da mühüm təsir göstərir. Xüsusilə, beynəlxalq bazarlara çıxışın təhlükəsizliyinin artırılması, xarici siyasət aləti kimi nəqliyyat infrastrukturundan istifadə edilməsi və beynəlxalq ticarət əlaqələrinin şaxələndirilməsi istiqamətində aparılan siyasət bu dəhlizlərin strateji əhəmiyyətini daha da artırır [23]. Beləliklə, BND-lərin inkişafı qloballaşma və regionallaşma proseslərinin qarşılıqlı təsirinin, texnoloji tərəqqinin və iştirakçı ölkələrin geoiqtisadi maraqlarının sintezini əks etdirir [28].

Bu kontekstdə BND - bir neçə ölkənin milli magistral marşrutlarının texniki parametrlərinin əlaqələndirilmiş inkişafı və unifikasiyası, logistika fəaliyyəti və bu istiqamətdə yüklərin çatdırılmasında intermodal texnologiyaların geniş tətbiqi əsasında, iri istehsal və istehlak mərkəzləri arasında beynəlxalq daşıma istiqamətini formalaşdırmaq, tranzit və xarici ticarət daşımalarına dair razılaşdırılmış milli qaydalar kimi başa düşülməlidir.

Beynəlxalq təşkilatların fəaliyyəti göstərir ki, Beynəlxalq Nəqliyyat və Daşımalar (BND) dövlətlərin regional assosiasiyaları çərçivəsində tranzit məsələlərinin həlli ilə sıx surətdə əlaqəlidir. Tranzit məsrəfləri, beynəlxalq ticarət dövrünün əsas komponentlərindən biri kimi, nəqliyyat xərclərinin mühüm tərkib hissəsini təşkil edir. Bu məsrəflər xüsusilə aşağı qiymətə malik, lakin böyük həcmli malların ixracında əhəmiyyətli dərəcədə təsir göstərir və əməliyyat xərclərini artırır. Bu səbəbdən də integrasiya təşəbbüslərinin ölkələr üçün cəlbediciliyi, yalnız iqtisadi əməkdaşlıqla deyil, həm də tərəfdaş dövlətlərin nəqliyyat marşrutlarına maneəsiz çıxış əldə etməsi, tariflərin və nəqliyyat prosedurlarının harmonizasiyası, nəticədə isə tranzit xərclərinin azaldılması və məhsulların vahid bazarda rəqabət qabiliyyətinin yüksəldilməsi imkanları ilə müəyyən olunur [45, s. 42–43].

Eyni zamanda, yeni dövlətlərin qarşılıqlı mövqeyi belədir ki, onlar yalnız öz nəqliyyat şəbəkələrinin əlaqələndirilmiş inkişafı şəraitində maksimum tranzit rentası və dünya bazarları ilə differensiallaşdırılmış kommunikasiyalar ədəd edə bilərlər. Bununla belə, ölkələrdə dövlətçiliyin formalaşması dövründə qonşulardan nəqliyyat asılılığının azaldılmasına, kəskin artan tranzit xərclərinin azaldılmasına və nəqliyyatın suverenliyinin möhkəmləndirilməsinə üstünlük təşkil edirdi. Nəqliyyat və logistika sektorunda geniş əməkdaşlığa ehtiyacın başa düşülməsi sonralar, artımın bərpası zamanı yarandı. Məhz bu geoiqtisadi yanaşma nəzərdən keçirilən bir çox ölkələrin BND-nin yaradılmasında marağını müəyyən edir.

2. TDB-yə üzv dövlətlərin gömrük nəqliyyat və logistika infrastrukturunun modernləşdirilməsi və tranzit potensialının reallaşdırılması

“Zəngəzur” beynəlxalq nəqliyyat dəhlizinin üstünlüklərinin reallaşdırılması iqtisadi, təşkilati və texniki xarakterli tədbirlərin həyata keçirilməsini, Avroasiya-Azərbaycan yüklərinin daşınması üçün ənənəvi marşrutdan istifadə edən dəniz daşıyıcıları ilə rəqabət apara biləcək iri beynəlxalq operator şirkətlərinin yaradılmasını tələb edir.

Beynəlxalq nəqliyyat dəhlizlərinin müasir gömrük və logistika çərçivəsinin inkişafı, xarici ticarət daşımalarının həcmi artırılması və tranzit yük axınlarının cəlb edilməsi üçün əsas şərtlərdən biridir [47; 51, s. 492]. Azərbaycanın coğrafi mövqeyi tranzit daşımalar üçün əlverişli şərait yaradaraq, nəqliyyat və logistika sənayesini ölkənin davamlı inkişafında mühüm halqaya çevirir. Bu potensial, qlobal əhəmiyyətli nəqliyyat marşrutlarının optimallaşdırılmasına və regionun iqtisadi integrasiyasına təkan verə bilər.

TDB-yə (Türk Dövlətləri Birliyi) üzv ölkələrin gömrük infrastrukturunun təkmilləşdirilməsi və mühəndis təminatına sistemli yanaşma, gömrük rəsmiləşdirilməsinin unifikasiyası və uyğunlaşdırılması baxımından xüsusi əhəmiyyət daşıyır. Bu proses aşağıdakı istiqamətlərdə dövlət nəzarətinin səmərəliliyini artırmaqla:

- ✓ Tədarük zəncirlərinin təhlükəsizliyinin qorunması;
- ✓ Üzv dövlətlər arasında qarşılıqlı faydalı transsərhəd ticarətin təşviqi;

✓ Yükə baxışların nəqliyyat vasitələrinin boşaldılmadan həyata keçirilməsi üçün müasir texniki vasitələrin tətbiqi;

✓ Malların keçirilməsi zamanı beynəlxalq sazişlərdə müəyyən edilmiş qadağa və məhdudiyyətlərin icrasına nəzarət.

TDB çərçivəsində formalaşmış Vahid İqtisadi Məkan, vahid gömrük qaydalarının tətbiqi vasitəsilə malların tranziti zamanı əməliyyatların sadələşdirilməsinə və çatdırılma müddətlərinin qısaldılmasına şərait yaradır [15]. Bununla belə, TDB-nin nəqliyyat sistemində ümumi əlaqələndirilmiş magistral dəhlizlərin olmaması mövcud problemlərdən biridir. Bu çatışmazlıq nəqliyyat və gömrük infrastrukturunun struktur dəyişikliklərinə ehtiyac yaradır və regional iqtisadi əməkdaşlığı məhdudlaşdırır.

Belə şəraitdə beynəlxalq yükdaşımalarda iştirak edən tərəflər mövcud resurslardan tam istifadə edə bilmir, bu isə logistika zəncirlərinin optimallaşdırılmasına mane olur. Nəticədə, bəzi üzv dövlətlər nəqliyyat baxımından qismən təcrid vəziyyətinə düşürlər. Bu problemin həlli üçün TDB çərçivəsində tranzit potensialının reallaşdırılmasına yönəlmiş vahid mövqe və koordinasiyalı siyasət formalaşdırılmalıdır [21].

İnteqrasiya proseslərinin dərinləşməsi şəraitində milli iqtisadiyyatların yaxınlaşması gömrük xidmətlərinin rəqəmsallaşmasını vacib edir. Rəqəmsal gömrük texnologiyalarının tətbiqi vaxt və maliyyə xərclərinin azaldılmasına, eləcə də məlumat mübadiləsinin sürətlənməsinə səbəb olur [21]. Bu yanaşma gömrük nəzarətinin səmərəliliyini artırır və tranzit prosedurlarını asanlaşdırır.

TDB çərçivəsində ümumi tranzit dəhlizlərinin yaradılması gömrük, logistika və nəqliyyat infrastrukturunun inkişafında sistemli siyasət tələb edir. Rəqəmsal nəqliyyat infrastrukturunun təkmilləşdirilməsi yeni transkontinental marşrutların formalaşmasına və malların sərhədlərdən daha operativ keçirilməsinə şərait yarada bilər. Bu, nəqliyyat xidmətlərinin vahid bazarının qurulmasına, nəzarət funksiyalarının optimallaşdırılmasına və inzibati maneələrin minimuma endirilməsinə yönəlmiş mühüm addım ola bilər [21].

Gömrük və nəqliyyat infrastrukturunun effektivliyinin artırılması üçün dövlət-özəl tərəfdaşlığının institusional əsasları möhkəmləndirilməlidir. Bu mexanizm rəqəmsal nəqliyyat dəhlizlərinin səmərəli fəaliyyətini tənzimləyən normativ-hüquqi aktların təkmilləşdirilməsini zəruri edir. Eyni zamanda, gömrük, logistika və nəqliyyat infrastrukturuları arasında səmərəli qarşılıqlı əlaqə yaradılmalı, ticarət məkanında mal axınlarının sərbəst hərəkəti üçün optimal şərait təmin edilməlidir [18; 21].

Beləliklə, TDB inteqrasiya birliyinin dayanıqlı fəaliyyəti yalnız inkişaf etmiş nəqliyyat-logistika və gömrük infrastrukturuna əsaslanır. Müasir informasiya texnologiyalarının tətbiqi və bu sistemlərin davamlı inkişafı, üzv dövlətlərin tranzit potensialının reallaşdırılmasında və beynəlxalq ticarət əlaqələrinin dərinləşməsində həlledici rol oynayacaqdır.

3. Azərbaycanın beynəlxalq nəqliyyat dəhlizlərinin gələcək inkişafına töhfə verə biləcək tədbirlər

Bu gün dünyanın bir sıra ölkələri tərəfindən Azərbaycanın tranzit imkanları yüksək qiymətləndirilir. Azərbaycan Respublikasının coğrafi mövqeyi onun beynəlxalq nəqliyyat sistemində strateji əhəmiyyətini müəyyən edir. Şimal-Cənub və Şərq-Qərb nəqliyyat dəhlizlərinin kəsişməsində yerləşən ölkəmiz hazırda Cənubi Qafqaz regionunun əsas nəqliyyat və logistika mərkəzlərindən biri kimi formalaşmışdır. Avropa İttifaqı ilə bu istiqamətdə əməkdaşlıq uğurla inkişaf etdirilir və bu tərəfdaşlıq ölkənin tranzit potensialının reallaşdırılmasına mühüm töhfə verir. Azərbaycan ərazisindən keçən Şərq-Qərb, Şimal-Cənub və Cənub-Qərb beynəlxalq nəqliyyat dəhlizləri yükdaşımalar üçün həm məsafə, həm də zaman baxımından optimal marşrutlar təqdim edir. Bu dəhlizlər vasitəsilə Asiya və Avropa arasında iqtisadi əlaqələrin möhkəmləndirilməsi mümkün olmuşdur.

Müasir infrastruktur layihələri – Bakı-Tbilisi-Qars dəmir yolu, Bakı Beynəlxalq Dəniz Ticarət Limanı, Xəzər dənizində ən böyük ticarət donanmasına malik Azərbaycan gəmiləri, yeni gəmiqayırma zavodu və beynəlxalq standartlara uyğun avtomobil yolları – ölkənin logistika imkanlarını daha da genişləndirir. Bütün bu amillər və regionun dəyişən geosiyasi reallıqları fonunda Azərbaycanın tranzit yüklərin həcmində artmasında aparıcı rol oynamasına şərait yaratmışdır [6].

Asiya ilə Avropanı birləşdirən Şərq-Qərb dəhlizinin tərkib hissəsi olacaq “Zəngəzur nəqliyyat

dəhlizi”nin reallaşması üçün ciddi səylər göstərilir. Bu layihənin gerçəkləşdirilməsi ilə regionda əməkdaşlığa xidmət edən integrasiya prosesi güclənəcək. Bu dəhliz, eyni zamanda, ölkəmizin Avrasiyanın nəqliyyat və logistika mərkəzi kimi geostrateji mövqeyini möhkəmləndirəcək, tranzit imkanlarını genişləndirəcəkdir. Qeyd edək ki, bu dəhlizdən keçən marşrut Bakı-Tiblisi-Qars yolundan 344 km qısadır. Zəngəzur dəhlizindən istifadə etməklə Çindən Türkiyəyə cəmi 12 gündə yüklərin çatdırılması mümkün olacaq (Digər yollarla bu müddət 1 aya qədər idi). Zəngəzur dəhlizi Bakı-Tiblisi-Qars dəmiryolunun da əhəmiyyətini artırmış olacaq, çünki logistikada alternativli olan marşrutlar hər zaman daha cəlbedici hesab olunur. [25; 26]

Zəngəzur dəhlizi yalnız Şərqi Zəngəzur və Qafqaz üçün deyil, daha geniş anlamda region üçün strateji əhəmiyyətə malik olacaq: dəhliz Beynəlxalq Valyuta Fondunun 2022-ci il AQP üzrə qiymətləndirməsinə görə 4,644 trln. dollardan çox ümumi daxili məhsula malik (dünya üzrə ÜDM-in 2,84%-i) olan türk dövlətlərini strateji və iqtisadi baxımdan birləşdirəcək. Belə ki, Türkiyə 3353 mlrd. dollar (dünya üzrə ÜDM-in 2,05%), Qazaxıstan 603 mlrd. dollar (0,37%-i), Özbəkistan 340 mlrd. dollar (0,21%-i), Azərbaycan 119 mlrd. dollar (0,07%-i), Türkmənistan 181 mlrd. dollar (0,11%-i) və Qırğızıstan 41,6 mlrd. dollar (0,03%-i) ÜDM-ə malikdirlər. Bu isə ondan xəbər verir ki, Zəngəzur dəhlizi kifayət qədər böyük iqtisadi potensiala və təbii resurslara malik olan regionu əhatə edəcək. [46]

Zəngəzur dəhlizinin istifadəyə verilməsi, eyni zamanda, Azərbaycanı regionun nəqliyyat qovşaqlarının habına çevirəcək: Azərbaycan Şərq-Qərb və Şimal-Cənub nəqliyyat dəhlizlərinin formalaşmasında yaxından iştirak edir, birbaşa həmin nəqliyyat dəhlizlərinin regional hissəsinin inkişafına həm də maliyyə dəstəyi nümayiş etdirir. Bu, Naxçıvanın Azərbaycanın əsas ərazisi vasitəsilə həmin nəqliyyat dəhlizlərinə çıxışını təmin edəcək. Xüsusən də, Şərq-Qərb nəqliyyat dəhlizinə naxçıvanlı iş adamlarının çıxışının təmini baxımından əhəmiyyətli olacaq. Dəhliz Naxçıvan Muxtar Respublikası və Türkiyə ilə əlaqələri də gücləndirəcək, ölkəmizin geoiqtisadi əhəmiyyətini daha da artıracaq. Ən əsası, Türk dünyası uzun illərdən sonra Zəngəzur dəhlizi vasitəsilə birləşəcək.

Həm də, dayanıqlı məskunlaşma, iqtisadi fəaliyyətin canlanması və nəqliyyat-logistika imkanlarından istifadə məsələləri işğaldan azad olunmuş regionların iqtisadi-ticarət əlaqələrinin genişləndirilməsini daha da aktuallaşdırır. Son illər Azərbaycanın işğaldan azad edilmiş ərazilərində nəqliyyat və logistika infrastrukturunun inkişafı istiqamətində mühüm layihələr həyata keçirilməkdədir. İşğaldan azad edilən ərazilərdə dəmir yolu infrastrukturunun yenidən qurulmasına və təzə xətlərin çəkilməsinə artıq start verilib. Bu layihələr regionun iqtisadi potensialının artırılmasına və beynəlxalq ticarət əlaqələrinin genişləndirilməsinə xidmət edir.

Dəmir yolu infrastrukturu: Horadiz-Ağbənd Dəmir yolu xətti: uzunluğu 140,6 km olan bu xəttin tikintisi davam edir və 2024-cü ildə tamamlanması planlaşdırılır. Bu marşrut Asiya ilə Avropa arasında yükdaşımaların sürətləndirilməsində mühüm rol oynayacaqdır; Bərdə-Ağdam Dəmir yolu xətti: bu xəttin bərpası üzrə işlərin 64%-i yerinə yetirilib və yaxın zamanda tamamlanması nəzərdə tutulur.

Avtomobil yolları: 2024-cü ildə aşağıdakı avtomobil yollarının yenidən qurulmasına başlanılması planlaşdırılır: Ağdam-Əsgəran-Xocalı-Xankəndi-Şuşa (34 km); Tərtər-Ağdərə (24,2 km); Füzuli-Xocavənd-Ağdam (55,7 km). Bu layihələr regionun nəqliyyat əlaqələrinin yaxşılaşdırılmasına və iqtisadi inkişafına töhfə verəcək. [7; 5]

Burada tikilən hava limanları Qarabağın Azərbaycan iqtisadiyyatına reintegrasiyasından əlavə ölkəmizin hava nəqliyyatı ilə yükdaşımalardakı rolunu da artıracaq. 2021-ci ilin oktyabrında açılışı olan ilk hava limanı - Füzuli Beynəlxalq Hava Limanı Qarabağ iqtisadiyyatının regional bazarlara integrasiyasında və beynəlxalq yükdaşımaların artırılmasında mühüm əhəmiyyət kəsb edir və Qarabağ iqtisadiyyatının region bazarları üzrə şaxələnməsinə xüsusi töhfə verəcək. Bu hava limanı yükdaşımalar, xüsusən də beynəlxalq yükdaşımalar üçün vacib əhəmiyyət kəsb edir. İşğaldan azad edilmiş ərazilərimizin sənaye potensialını nəzərə alsaq, Füzulidə açılacaq hava limanı, həm də həmin yerlərdə istehsal olunacaq sənaye məhsullarının dünya bazarına çıxarılması və bütövlükdə regionun ixrac imkanlarının genişləndirilməsi baxımından vacibdir. [5; 11]

Bu baxımdan, Beynəlxalq Dəniz Ticarət Limanının ikinci fazasına tikintisinə başlanması da çox əhəmiyyətlidir. Burada görülən işlər, dəmir yolu infrastrukturunun şaxələndirilməsi, beynəlxalq avtomagistralların tikintisi və yenidən qurulması üçün ayrılan vəsaitlər göstərir ki, Azərbaycan nəqliyyat habına çevrilmək istiqamətində ardıcıl addımlar atır, qətiyyətli iradə ortaya qoyur. [8]

Bütün bu infrastruktur layihələri işğaldan azad edilmiş ərazilərin iqtisadi potensialının reallaşdırılmasına, dayanıqlı məskunlaşmanın təmin edilməsinə və regionun beynəlxalq ticarət əlaqələrinin genişləndirilməsinə xidmət edir. Dünyanın bir çox ekspertləri, Çin və Avropa arasında yükdaşımalarda Şərqi-Qərbi marşrutundan və onun tərkib hissəsi olan Azərbaycanın nəqliyyat-tranzit potensialından istifadə edilməsinin vaxt və maliyyə baxımından daha sərfəli olduğunu bəyan edirlər. Məhz buna görə də Transxəzər Beynəlxalq Nəqliyyat Marşrutunun yaradılması ölkəmizin gələcəkdə mühüm tranzit marşrutlarından birinə çevriləcəyinə böyük ümidlər doğurur. [8; 9]

Ölkənin nəqliyyat infrastrukturunun yenidən qurulması, ölkənin bölgə üçün logistik bir məkana çevrilməsi üçün işlər aparılır. Azərbaycan və Gürcüstanı Türkiyə ilə birləşdirən Axalkalaki-Qars dəmir xətti yüklərin Çindən Türkiyəyə birbaşa dəmir yolu ilə daşınmasını mümkün edib. Bu marşrut quru yolu vasitəsilə yüklərin və sərnişinlərin daşınmasında ən qısa yoldur. Belə bir imkanın yaradılması Azərbaycanın iqtisadi potensialının inkişafına səbəb olur. Azərbaycan, Qazaxıstan və Türkmənistanın Şimal-Cənub dəhlizi çərçivəsində dəmir yollarının modernləşdirilməsi üzrə səylərini qeyd etmək lazımdır ki, bu da Xəzəryanı ölkələr arasında dəniz boyunca potensial tranzit üçün rəqabəti artırır. Şimal Cənub layihəsi isə daha böyük bir məkanı əhatə edir və Azərbaycan bu layihədə mühüm rol oynayır. [10]

Nəqliyyat kompleksinin fəaliyyət səmərəliliyinin artırılması problemi, müxtəlif nəqliyyat növləri arasında qarşılıqlı əlaqənin və koordinasiyanın gücləndirilməsini, beynəlxalq nəqliyyat dəhlizləri (BND) çərçivəsində yüklərin intermodal daşınmasının inkişafını, eləcə də ölkənin tranzit potensialından daha dolğun istifadəni tələb edir. Bu prosesdə logistika və logistika idarəetmə prinsiplərinə əsaslanan müasir yanaşmaların tətbiqi beynəlxalq nəqliyyat dəhlizlərinin global sistemə inteqrasiyanı asanlaşdırır [13].

Nəqliyyat-logistika infrastrukturunun inkişafı və regional, regionlararası, həmçinin beynəlxalq səviyyədə inteqrasiya olunmuş nəqliyyat-logistika sistemlərinin formalaşdırılması, nəqliyyat siyasətinin prioritet istiqamətlərindən biri kimi çıxış edir [22]. Bu istiqamət üzrə görülən tədbirlər ölkənin ixrac, idxal və tranzit əməliyyatlarının optimallaşdırılmasına, eyni zamanda nəqliyyat xidmətlərinin keyfiyyət və rəqabət qabiliyyətinin yüksəldilməsinə xidmət edir.

Tranzit daşımaları mahiyyət etibarilə Azərbaycan ərazisindən keçməklə həyata keçirilən nəqliyyat xidmətlərinin ixracı kimi qiymətləndirilir. Bu, ölkənin nəqliyyat sistemlərinin səmərəli istifadəsi üçün geniş imkanlar yaradır. Müasir dövrdə bir çox Avropa ölkələrində - Almaniya, Polşa, Macarıstan, Hollandiya, Avstriya və digərlərində - tranzit fəaliyyətləri dövlət büdcəsi üçün mühüm gəlir mənbəyinə çevrilmişdir [41]. Məsələn, Hollandiyada tranzitdən əldə olunan gəlirlərin təxminən 40%-i xidmət ixracının ümumi gəlir hissəsində paya malikdir [33]. Bu təcrübə göstərir ki, tranzit-logistika fəaliyyətinin inkişafı ölkənin maliyyə dayanıqlığı və iqtisadi artımına birbaşa təsir edən amillərdəndir. Bunu nəzərə alsaq, Azərbaycanın güclü tranzit potensialından hazırda zəif istifadə olunduğunu deyə bilərik.

Azərbaycanın regional və global iqtisadi mövqeyinin gücləndirilməsi, ilk növbədə, beynəlxalq tranzit yük axınlarını cəlb edən nəqliyyat dəhlizlərinin müasir tələblərə uyğun modernləşdirilməsindən asılıdır. Bu istiqamətdə beynəlxalq nəqliyyat dəhlizlərinin, o cümlədən Zəngəzur Nəqliyyat Dəhlizinin inkişafı ölkənin xarici ticarət dövriyyəsinin səmərəliliyinin artırılmasında həlledici rol oynaya bilər.

Global təcrübə göstərir ki, 21-ci əsrdə intermodal nəqliyyat dəhlizləri beynəlxalq yük axınlarının təmərküzləşməsində əsas mexanizmə çevrilir. Bu proses konteyner daşımalarının həcmində artım və yükdaşıma texnologiyalarının davamlı təkmilləşdirilməsi ilə müşayiət olunur. Qərbi və Mərkəzi Avropa ölkələrində nəqliyyat infrastrukturunun inkişafı nəticəsində əsas dəhliz sistemləri artıq formalaşmış, Şərqi Asiyada isə bu prosesin sürətləndirilməsi istiqamətində addımlar atılmaqdadır [49].

Azərbaycanın beynəlxalq nəqliyyat dəhlizlərinin kəşimə nöqtəsində yerləşməsi ölkə ərazisində multimodal terminal komplekslərinin və nəqliyyat-logistika mərkəzlərinin yaradılmasını zəruri edir. Bu mərkəzlər mütərəqqi logistika texnologiyalarına əsaslanaraq mal, informasiya, xidmət və maliyyə axınlarının inteqrasiyasını təmin etməli, intermodal daşımaların effektivliyini artırmalıdır. Bu məqsədlə iri nəqliyyat qovşaqlarında malların qəbulu, emalı və paylanması təmin edən müasir logistika infrastrukturunu formalaşdırılmalıdır.

Qərb ekspertlərinin proqnozlarına görə, 2030-cu ilədək dünya üzrə 80–90 beynəlxalq səviyyəli

nəqliyyat dəhlizi yaradılacaq və onlar vahid qlobal nəqliyyat şəbəkəsi çərçivəsində regional logistika sistemlərini birləşdirəcəkdir. Bu şəbəkə ekspeditorlar və daşıyıcılar vasitəsilə yükləndirənlərə və alıcılara daha səmərəli çıxış imkanı yaradacaq, nəticədə daşımaların təşkili və paylanma səmərəliliyi 30–40 faizədək artacaqdır [31].

Azərbaycanın Türkiyə, İran, Qafqaz, Orta Asiya ölkələri, Rusiya və Çinlə dəmir yolu əlaqələrinin iqtisadi və texnoloji integrasiyası, beynəlxalq daşımalar üzrə hüquqi və texnoloji bazanın uyğunlaşdırılması strateji əhəmiyyət daşıyır. Bu, Avropa və Asiya arasında dəmir yolu nəqliyyatının vahid standartlara əsaslanan şəkildə inkişafına imkan verəcəkdir.

Eyni zamanda, ölkə ərazisində integrasiya olunmuş nəqliyyat-logistika sistemlərinin (NLS) formalaşması regionların iqtisadi inkişafını stimullaşdırmaqla yanaşı, Azərbaycanın qlobal nəqliyyat sistemində rəqabətə davamlı mövqeyini möhkəmləndirəcəkdir. Bu sistem dövlət nəqliyyat siyasətinin əsas komponentlərindən biri kimi çıxış etməli, infrastrukturun səmərəli idarə olunmasına və yük dövriyyəsinin rasionallaşdırılmasına xidmət etməlidir [3].

Qarabağ və Şərqi Zəngəzur iqtisadi rayonlarında müasir nəqliyyat-logistika komplekslərinin yaradılması isə ölkənin regionları arasında dayanıqlı iqtisadi əlaqələrin qurulmasına, təbii sərvətlərdən səmərəli istifadəyə və əhalinin məşğulluğunun artırılmasına mühüm töhfə verəcəkdir. Zəngəzur dəhlizinin geostrateji mövqeyi bu ərazilərdə topdan və pərakəndə ticarət şəbəkələrinin beynəlxalq tranzit xidmətlərinə artan tələbatını ödəmək baxımından xüsusi əhəmiyyət kəsb edir [14].

Azərbaycanın geosiyasi maraqları, bu gün Qarabağ və Şərqi Zəngəzur regionunun tam işğaldan azad olunması, bu ərazilərin əksər hissəsinin erməni vandalları tərəfində talan edilməsi və yaşayış məskənlərinin yerlə yeksan edilməsi Azərbaycanın bu regionların strateji regionlar elan edilməsini tələb edir və bundan ötrü lazımi material, informasiya, insan və maliyyə axınlarını təmin etməyə qadir müvafiq cəlbətmə mərkəzləri yaradılmalıdır.

Azərbaycan iqtisadiyyatının davamlı inkişafında mühüm rol oynayan istiqamətlərdən biri ölkənin nəqliyyat sisteminin müasirləşdirilməsi və onun beynəlxalq nəqliyyat şəbəkələrinə səmərəli integrasiyasıdır. Avrasiya qitələri arasında təbii körpü mövqeyinə malik olan Azərbaycan üçün bu istiqamətin prioritet olması, nəqliyyat xidmətlərinin həcmının artması və iqtisadiyyatın digər sahələrinə çoxaldıcı (multiplikativ) təsir göstərməsi ilə ÜDM-in artımına əhəmiyyətli dərəcədə töhfə vermək potensialına malikdir [19].

Tranzit daşımalarından əldə olunan gəlirlər - yəni, milli nəqliyyat sisteminin sərnəşin və yük daşımaları üzrə tranzit xidmətlərindən əldə etdiyi valyuta gəlirləri - ölkənin maliyyə sabitliyi və ixrac gəlirlərinin şaxələndirilməsi baxımından strateji əhəmiyyət daşıyır. Bununla belə, mövcud potensiala baxmayaraq, Azərbaycanın tranzit imkanlarından istifadənin səviyyəsi hələlik yetərli deyil [16].

Ölkənin coğrafi üstünlüklərindən daha dolğun yararlanmaq, xarici ticarət dövriyyəsinə artırmaq və Azərbaycanın beynəlxalq iqtisadi sistemdə rolunu gücləndirmək məqsədilə beynəlxalq nəqliyyat dəhlizlərinin (BND) milli seqmentlərinin formalaşdırılması və sistemli inkişafı zəruridir. BND-lər ölkənin geoiqtisadi rolunun artmasına, logistik əlaqələrin genişlənməsinə və investisiya cəlbediciliyinin yüksəlməsinə xidmət edir [39].

Lakin BND-nin iqtisadiyyat üçün yaratdığı müsbət təsirlərlə yanaşı, müəyyən mənfi nəticələr də mümkündür. Belə ki, dəhlizlərin keçdiyi ərazilərdə ekoloji vəziyyətin pisləşməsi, regionlararası inkişaf asimetriyasının dərinləşməsi və sosial bərabərsizliyin artması kimi problemlər müşahidə oluna bilər [12].

Nəqliyyat sisteminin potensialının tam reallaşdırılması yalnız bu sistemdə iştirak edən dövlətlərin resurslarının razılaşdırılmış şəkildə istifadəsi ilə mümkündür. BND-lərin dünya iqtisadiyyatında mühüm rol oynaması ilə yanaşı, onların milli hissələrinin yerləşdiyi ölkələr üçün də iqtisadi artım, məşğulluq və infrastrukturun yenilənməsi baxımından strateji əhəmiyyəti vardır [28].

Beynəlxalq nəqliyyat dəhlizlərinin milli iqtisadiyyatlara təsiri həm makro, həm də mikro səviyyədə özünü göstərir: nəqliyyat və logistika xidmətlərinin inkişafı, yeni bazarlara çıxış, daşımaların təhlükəsizliyinin artırılması və nəqliyyat əlçatanlığının yaxşılaşdırılması nəticəsində yeni iş yerləri yaradılır və sosial rifah artır [32].

Yüklərin beynəlxalq daşınmasında dəmir yolu nəqliyyatının rolunun artması, integrasiya imkanlarının genişləndirilməsi və nəqliyyat zəncirində tarazlı inkişafın təmin edilməsi baxımından xüsusi əhəmiyyət daşıyır. Bu məqsədlə, dəmir yolu təşkilatlarının dəniz limanları, quru terminallar və digər nəqliyyat infrastrukturunu obyektlərinin idarəçiliyinə cəlb edilməsi, qiymət siyasətinin uyğunlaşdırılmasına və daşımaların planlaşdırılmasının effektivliyinə şərait yaradır [35].

NƏTİCƏ

Bu gün nəqliyyat sahəsində dövlət strategiyasının prioritet istiqamətlərindən biri Azərbaycan ərazisindən keçən beynəlxalq nəqliyyat dəhlizlərinin inkişafıdır.

Bu gün ən perspektivli istiqamətləri birləşdirən multimodal nəqliyyat dəhlizlərinə üstünlük verilir.

Nəqliyyat dəhlizlərinin inkişafı onların fəaliyyətinin hüquqi və texniki əsaslarının işlənib hazırlanmasını və beynəlxalq nəqliyyat xidmətləri bazarında rəqabət qabiliyyətinin təmin edilməsini nəzərdə tutur.

“Zəngəzur” beynəlxalq nəqliyyat dəhlizinin üstünlüklərinin reallaşdırılması iqtisadi, təşkilati və texniki xarakterli tədbirlərin həyata keçirilməsini, Avroasiya-Azərbaycan yüklərinin daşınması üçün ənənəvi marşrutdan istifadə edən dəniz daşıyıcıları ilə rəqabət apara biləcək iri beynəlxalq operator şirkətlərinin yaradılmasını tələb edir.

Nəqliyyat dəhlizləri arasında mövcud olan təcrid və zəif qarşılıqlı əlaqələrin aradan qaldırılması, Transxəzər Beynəlxalq Nəqliyyat Dəhlizinin (TDB) tranzit potensialının tam reallaşdırılması baxımından mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Bu məqsədlə beynəlxalq təşkilatlar və regional əməkdaşlıq mexanizmləri çərçivəsində əlaqələndirilmiş mövqelərin formalaşdırılması və TDB-nin strateji maraqlarının müdafiəsi istiqamətində birgə fəaliyyətin təşviqi vacibdir [17].

Bu əsas istiqamətlərin həyata keçirilməsi üçün gömrük rəsmiləşdirilməsinin unifikasiyası və uyğunlaşdırılması məqsədilə TDB-yə üzv dövlətlərin xarici sərhədində malların daşınma yerlərində yerləşən gömrük infrastrukturunun elementlərinin təkmilləşdirilməsi və mühəndis təminatına sistemli yanaşma zəruri şərtidir.

Rəqəmsal nəqliyyat dəhlizləri nəqliyyat xidmətlərinin ümumi bazarının və TDB-nin vahid nəqliyyat məkanının təşkilinə, tranzit potensialının tətbiqinə, nəqliyyatda nəzarət-nəzarət funksiyalarının təkmilləşdirilməsinə, inzibati maneələrin minimuma endirilməsinə, və nəqliyyat xidmətlərinin təhlükəsizliyinin səmərəliliyinin artırılmasına səbəb olacaqdır.

Ölkəmizin ərazisindən keçən Şərq-Qərb, Şimal-Cənub və Cənub-Qərb beynəlxalq nəqliyyat dəhlizləri yükdaşımalar üçün məsafə və müddət baxımından olduqca əlverişlidir.

İşğaldan azad edilmiş ərazilərdə tikilən hava limanları Qarabağın Azərbaycan iqtisadiyyatına reintegrasiyasından əlavə ölkəmizin hava nəqliyyatı ilə yükdaşımalardakı rolunu da artıracaq.

Asiya ilə Avropanı birləşdirən Şərq-Qərb dəhlizinin tərkib hissəsi olacaq “Zəngəzur nəqliyyat dəhlizi”nin reallaşması regionda əməkdaşlığa xidmət edən integrasiya prosesi güclənəcək. Bu dəhliz, eyni zamanda, ölkəmizin Avrasiyanın nəqliyyat və logistika mərkəzi kimi geostrateji mövqeyini möhkəmləndirəcək, tranzit imkanlarını genişləndirəcəkdir.

Beynəlxalq Zəngəzur Nəqliyyat Dəhlizi Azərbaycanın xarici ticarətinin səmərəliliyinin artırılmasında mühüm rol oynaya bilər. Qarabağ və Şərqi Zəngəzur nəqliyyat-logistika infrastrukturunun inkişafı ölkənin bütün regionları ilə etibarlı əlaqələrin təmin edilməsi, Azərbaycanın və bölgələrin zəngin təbii sərvətlərindən və əmək qabiliyyətli əhalinin məşğulluğunun təmin edilməsində, həmçinin əhalinin bir çox sosial problemlərinin həllində əhəmiyyətli rol oynaya bilər.

Azərbaycanın geosiyasi maraqları, bu gün Qarabağ və Şərqi Zəngəzur regionunun tam işğaldan azad olunması, bu regionların strateji regionlar elan edilməsini tələb edir və bundan ötrü lazımı material, informasiya, insan və maliyyə axınlarını təmin etməyə qadir müvafiq cəlbətmə mərkəzləri yaradılmalıdır.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat / References**Azərbaycan dilində**

1. Azərbaycan Respublikasının ərazisindən keçən beynəlxalq nəqliyyat dəhlizlərinin tranzit potensialının artırılmasına və tranzit yükdaşımaların təşviqinə dair 2024–2026-cı illər üçün Fəaliyyət Planı”nın təsdiq edilməsi haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamı: <https://president.az/az/articles/view/62314>
2. Azərbaycan Respublikası Nəqliyyat Strategiyası 2023–2030. – Bakı: Azərbaycan Respublikası Nəqliyyat, Rabitə və Yüksək Texnologiyalar Nazirliyi, 2023. – 64 s..
3. Azərbaycan Respublikasının Nəqliyyat, Rabitə və Yüksək Texnologiyalar Nazirliyi. “Azərbaycan Respublikasının nəqliyyat strategiyası 2030” sənədi. – Bakı, 2023.
4. Abbasov, E. Beynəlxalq nəqliyyat dəhlizlərinin iqtisadi inkişafda rolu. İqtisadiyyat və İdarəetmə Elmi Xəbərlər, 2021, №2, s. 72–80.
5. ADY işğaldan azad edilmiş ərazilərdə gördüyü işlərlə bağlı son vəziyyəti açıqlayıb: https://report.az/infrastruktur/ady-igaldan-azad-edilmis-erazilerde-gorduyu-islerle-bagli-son-veziyyeti-aciqlayib/?utm_source=chatgpt.com
6. Azərbaycan Respublikası İqtisadiyyat Nazirliyi. Azərbaycanın nəqliyyat və logistika potensialı: regional və beynəlxalq əməkdaşlıq istiqamətləri [Elektron resurs]. – Bakı: İqtisadi İslahatların Təhlili və Kommunikasiya Mərkəzi, 2023. – URL: <https://www.economy.gov.az>
7. Azərbaycanın işğaldan azad edilmiş ərazilərində üç avtomobil yolunun yenidən qurulmasına başlanılacaq: https://oxu.az/cemiyyet/azerbaycanin-igaldan-azad-edilmis-erazilerinde-uc-avtomobil-yolunun-yeniden-qurulmasina-baslanilacaq?utm_source=chatgpt.com
8. Bakı Beynəlxalq Dəniz Ticarət Limanı (2023). Transxəzər Beynəlxalq Nəqliyyat Marşrutu: Azərbaycanın Tranzit Potensialı: <https://www.portofbaku.com>
9. Bakı-Tbilisi-Qars dəmir yolu xətti Avrasiya məkanı üçün yeni yüksəliş layihəsidir: https://azertag.az/xeber/baki_tbilisi_qars_demir_yolu_xetti_avrasiya_mekani_uchun_yeni_yuk_selis_layihesidir-1097738;
10. Bakı-Tbilisi-Qars dəmir yolu xəttinin strateji əhəmiyyəti: <https://sesqazeti.az/news/economy/1008643.html>
11. Füzuli Beynəlxalq Hava Limanının açılış mərasimi olub Prezidentlər İlham Əliyev və Rəcəb Tayyib Ərdoğan açılış mərasimində iştirak ediblər: https://azerbaijan.az/news/8400?utm_source=chatgpt.com
12. Həsənov, F. (2023). Beynəlxalq nəqliyyat dəhlizlərinin regional təsirləri və ekoloji çağırışlar. Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti Elmi Xəbərlər, №2, s. 45–58.
13. Əhmədov, R. N. Nəqliyyat-logistika sistemlərinin idarə olunması və inkişaf istiqamətləri. Bakı: Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti, 2021. — 245 s.
14. Əliyev F. Zəngəzur dəhlizi və Azərbaycanın nəqliyyat-logistika imkanları // “Azərbaycan iqtisadiyyatı” jurnalı. – 2024. – №2. – s. 45–56.
15. Əliyev R. Nəqliyyat və logistika sistemlərinin regional integrasiyada rolu // İqtisadiyyat və İnkişaf. – Bakı, 2023. – № 2. – s. 135–148.
16. Əliyev, R. (2020). Azərbaycanın nəqliyyat sisteminin tranzit potensialı və onun reallaşdırılma imkanları. Bakı: İqtisadiyyat Nəşriyyatı.
17. Əliyev, R. (2022). Transxəzər nəqliyyat dəhlizinin inkişafında regional əməkdaşlığın rolu. Azərbaycan İqtisadi Araşdırmaları Jurnalı, № 3(25), s. 45–53.
18. Əliyev, R. Qlobal nəqliyyat sistemlərində integrasiya prosesləri və regional əməkdaşlıq. Azərbaycan İqtisadiyyatı Jurnalı, 2020, №3, s. 45–56.
19. İsmayılov, E. (2021). Nəqliyyat-logistika sektorunun iqtisadi inkişafda rolu. Bakı: ADNSU Nəşriyyatı.
20. “İşğaldan azad edilmiş ərazilərdə nəqliyyat infrastrukturunun qurulması və hava limanlarının istifadəyə verilməsi regionun iqtisadi inkişafı üçün mühüm rol oynayır.” – AZƏRTAC, 2023: https://azertag.az/xeber/regionlarda_yeni_hava_limani

21. Məmmədov A. Beynəlxalq gömrük sistemlərində rəqəmsal transformasiya və tranzit siyasəti // Qlobal İqtisadi Tədqiqatlar Jurnalı. – Bakı, 2022. – № 4. – s. 490–496.
22. Məmmədov, F. A. Azərbaycanın nəqliyyat infrastrukturunun modernləşdirilməsi problemləri. Bakı: İqtisad Universiteti Nəşriyyatı, 2020. — 178 s.
23. Məmmədov, V. Nəqliyyat və logistika sistemlərinin geosiyasi əhəmiyyəti. Regional İqtisadiyyat və Siyasət Jurnalı, 2022, №1, s. 28–35.
24. Nəqliyyat-logistika sahəsində görülən işlər Azərbaycanı əhəmiyyətli tranzit ölkəyə çevirib / <https://vergiler.az/news/economy/18963.html?ysclid=lnihit9n9g765833318>
25. Zəngəzur dəhlizi Azərbaycanın tranzit imkanlarını daha da genişləndirəcək: <https://yenixeber.az/zengezur-dehlizi-azerbaycanin-tranzit-imkanlarini-daha-da-genislendirecek-64394>
26. “Zəngəzur dəhlizi ilə yüklər Çindən Türkiyəyə 12 günə çatdırılacaq:– <https://news.milli.az/economy/1001917.html>

İngilis dilində

27. Asian Development Bank. (2021). Central Asia Regional Economic Cooperation (CAREC) Corridor Development Progress Report. Manila.
28. Asian Development Bank. Central Asia Regional Economic Cooperation: Transport Corridor Development. – Manila: ADB, 2023. – 104 p.
29. Asian Development Bank. Transport Corridors for Economic Integration. Manila, 2021.
30. European Commission. Transport 2050: Roadmap to a Single European Transport Area. – Brussels, 2021. – 42 p.
31. OECD. (2020). Logistics Performance and Economic Integration: The Eurasian Region Report. Paris: OECD Publishing.
32. OECD. Transport Infrastructure Investment and Efficiency Indicators. Paris: OECD Publishing, 2022.
33. Organisation for Economic Co-operation and Development (OECD). Transport Outlook 2022: Regional Connectivity and Sustainability. – Paris: OECD Publishing, 2022. – 190 p.
34. UNECE. (2023). Transport Trends and Economics 2023: Inland Transport Connectivity and Corridors. Geneva: United Nations Economic Commission for Europe.
35. UNESCAP. (2019). Transport and Logistics Connectivity in Asia and the Pacific: Bridging the Gaps. United Nations. /<https://www.iasgyan.in/daily-current-affairs/sustainable-finance-bridging-the-gap-in-asia-and-the-pacific>; World Customs Organization. (2020). Coordinated Border Management: A concept paper. Retrieved from: <https://www.wcoomd.org>
36. United Nations Economic and Social Commission for Asia and the Pacific (UNESCAP). Enhancing Regional Connectivity through Multimodal Transport. – Bangkok: UNESCAP, 2022. – 92 p..
37. United Nations Economic Commission for Europe (UNECE). Transport Trends and Economics 2022. Geneva: UNECE Publications, 2022.
38. World Bank. (2022). Azerbaijan Transport Sector Policy Note: Connectivity for Growth. Washington, D.C.
39. World Bank. Connecting to Compete: Trade Logistics in the Global Economy. Washington D.C., 2023.
40. World Bank. Logistics Performance Index 2023. Washington, DC: World Bank Group, 2023.
41. World Bank. Transport and Logistics for Sustainable Development. – Washington, D.C.: World Bank, 2023. – 85 p.
42. World Bank. Transport Corridor Development Report. – Washington, DC: World Bank Publications, 2022. – 112 p.

Rus dilində

43. Алиев, Р. Г. Региональная интеграция и развитие транспортных коммуникаций в международной торговле. – Баку: Наука, 2021. – 128 с.
44. ВВП стран мира в 1990–2022 гг. (Всемирный банк; ППС, млрд долл.)/ <https://svspb.net/danmark/vvp-stran-wb.php>;

45. Внукова О.С., Никифоров В.А. Международные транспортные коридоры/
<https://cyberleninka.ru/article/n/mezhdunarodnye-transportnye-koridory/viewer>
46. Европейская комиссия. Белая книга: Политика Европейского Союза в области транспорта. Брюссель, 2011.
47. Миротин Л.Б., Никулин А.Ф. Логистика транспортных систем. – М.: ИНФРА-М, 2019. – 384 с.
48. Федоренко Р.В. Проблемы развития таможенно-логистической инфраструктуры международного транспортного коридора «Восток - Запад» // Вестник Российского университета дружбы народов. Серия: Экономика. 2020. Т. 28. № 3. С. 491–504.
49. Цветков В.А., Зоидов К.Х., Медков А.А. Формирование эволюционной модели транспортно-транзитной системы России в условиях интеграции и глобализации. М., 2014. s.492

Реализация преимуществ Зангазурского Коридора в рамках Союза Тюрцких Государств и международных транспортных коридоров

Танрыверди Паша

Старший научный сотрудник Института Экономики МНО

tpasha_50@mail.ru

<https://orcid/009-0009-7221-3420>

Резюме: В статье раскрывается сущность международных транспортных коридоров, их роль в современной транспортной системе, основные цели и стратегия их формирования, показаны пути реализации конкурентных преимуществ международного транспортного коридора «Зангезур» в рамках Союза Тюркоязычных Государств в современных условиях, определены направления модернизации таможенной, транспортно-логистической инфраструктуры и улучшения транзитного потенциала, дана оценка транзитных возможностей Азербайджана и перечислены меры, которые могут способствовать развитию международных транспортных коридоров.

Ключевые слова: транспортная система; международный транспортный коридор; транспортная инфраструктура; логистическая инфраструктура, мультимодальные перевозки; внешняя торговля; грузопотоки; транзитный коридор.

DOI <https://doi.org/10.36719/2707-9317/117/92-98>

Competitiveness potential of the metallurgical industry of the Republic of Azerbaijan and its assessment

Emin İsmaylov

Research, Institute of Economics
E-mail: emin.ismaylov.54@mail.ru

Baxtinaz Danyalova

Research, Institute of Economics
E-mail: nazakerimova@hotmail.com

Abstract: The article evaluates the current situation in the Republic of Azerbaijan, the development opportunities of the metallurgical industry. Analytical studies are conducted in the context of analytical studies conducted in connection with the competitiveness of enterprises. In addition to what has been said, the organizational economic mechanisms of increasing competitiveness in metallurgical enterprises are investigated and ideas about future development directions are put forward.

Keywords: metallurgy, competitiveness, ecology, adaptation, enterprise

JEL 040; UDC 330

Metallurgiya sənayesinin rəqabətqabiliyyətli inkişaf potensialı və onun qiymətləndirilməsi

Emin İsmaylov

Elmi işçi, AR ETN İqtisadiyyat İnstitutu

E-mail: emin.ismaylov.54@mail.ru

Bəxtinaz Danyalova

Elmi işçi, AR ETN İqtisadiyyat İnstitutu

E-mail: nazakerimova@hotmail.com

Xülasə: Məqalədə Azərbaycan Respublikasında metallurgiya sənayesinin mövcud durumu və inkişaf imkanları dəyərləndirilir. Analitik araşdırmalar müəssisələrin rəqabətqabiliyyətliliyi kontekstində aparılır. Deyilənlərlə yanaşı metallurgiya müəssisələrində rəqabətqabiliyyətliliyin yüksəldilməsinin təşkilati-iqtisadi mexanizmləri araşdırılır, gələcək inkişaf istiqamətləri ilə əlaqədar fikirlər irəli sürülür.

Açar sözlər: metallurgiya, rəqabətqabiliyyətlilik, ekologiya, adaptasiya, müəssisə

JEL 040; UDC 330

Giriş/Introduction

Metallurgiya metalın hasilatı, zənginləşməsi, metal məmulatlarının istehsalı, həmçinin metalın xüsusiyyətlərinin yaxşılaşdırılması, metal qatışıqlarının hazırlanması kimi sahələri əhatə edir. Metallurgiya xalq təsərrüfatının təməl sahələrindən biridir. Nümunə üçün qeyd etmək lazımdır ki, əlvan və qara metallurgiyanın payına maşınqayırmada istifadə olunan metal qurğuların əsas hissəsi düşür. Eyni zamanda yanacaq energetika kompleksində və sənayenin digər sahələrində, xüsusi ilə maşınqayırmada, metallurgiya sənayesinin məhsullarından istifadə edilir. Metallurgiya kompleksi qara və əlvan metallurgiya sahələrindən ibarətdir və onların hər birinin də inkişaf edir. Qara metallurgiya metallurgiya sənayesinin ən böyük sahəsi hesab olunur. Buraya metal hasilatı, çuqun, polad əridilməsi, prokat istehsalı və s. sahələr daxildir.

Metodologiya. Tədqiqat işində qruplaşdırma, sistemli yanaşma, müqayisəli təhlil və analitik ümumiləşdirmə metodlarından istifadə olunmuşdur.

Nəticələr və müzakirə

Müasir dövrdə Azərbaycan Respublikasında metallurgiya sənayesinin mövcud vəziyyəti

Azərbaycan Respublikasında metallurgiya sənayesinin inkişaf etdirilməsi imkanları kifayət qədər genişdir. Bunlara aşağıdakıları aid etmək olar:

- xamal bazası və müxtəlif metal tullantılarının mövcudluğu;
- enerji ehtiyatları, neft-qaz resurslarının olması, bərpa edilən enerji resurslarının mənimsənilməsi istiqamətində ciddi layihələrin reallaşdırılması istiqamətində görülən işlər;
- metal istehlakına ciddi tələbəti olan sənaye, tikinti və digər sahələrin olması;
- insan resursları və kadrların mövcudluğu.

Cədvəl 1

Metallurgiya sənayesi müəssisələrinin işinin əsas göstəriciləri

Göstəricilər	2015	2016	2017	2018	2019	2020	2021	2022
Fəaliyyət göstərən müəssisələrin sayı-cəmi	27	29	41	52	57	59	68	86
O cümlədən:								
Dövlət	5	5	5	5	5	5	4	4
Qeyri-dövlət								
Qeydə alınmış fərdi sahibkarların sayı, nəfər	46	49	51	51	71	92	105	108

Sənaye məhsulunun (işlərin, xidmətlərin) dəyəri, müvafiq illərin cari qiymətləri ilə, milyon manat	212,6	287,5	498,6	624,9	575,9	529,6	846,8	1058,7
Sənaye istehsalı indeksi, əvvəlki ilə nisbətən, %	96,0	100,3	91,3	114,4	90,5	119,5	121,6	119,5
Ölkədə istehsal olunmuş sənaye məhsulunun ümumi həcmində sahənin payı, %	0,8	0,9	1,2	1,3	1,2	1,4	1,5	1,6
Ölkə sənayesinin qeyri-dövlət sektorunda sahənin qeyri-dövlət sektorunun payı, %	1,0	1,1	1,6	1,6	1,5	1,8	1,8	1,4

Mənbə: "Azərbaycan sənayesi-2023" ADSK-nın məlumatları əsasında icraçı tərəfindən tərtib edilmişdir.

1-ci cədvəldən göründüyü kimi, tədqiq edilən dövr ərzində metallurgiya müəssisələrində istehsal olunan məhsulun dinamikasında dayanaqlı artım müşahidə edilir.

Əgər 2015-ci ildə istehsal olunan məhsulun ümumi həcmi cəmi 212,6 milyon manat təşkil etmişdirsə, bu göstərici 2020-ci ildə 529,6 milyon, 2021-ci ildə 846,8 milyon, 2022-ci ildə isə 1058,17 milyon manat dəyərində olmuşdur (*Azərbaycan Rəqəmlərdə 2023:113*).

Metallurgiya sənayesində yaradılmış əlavə dəyər 2020-ci ildə 256,9 milyon, 2021-ci ildə 369,7 milyon, 2022-ci ildə 441,8 milyon manat dəyərində olmuşdur (*Azərbaycanın milli hesabatları 2023:37*). Bütün bunlar isə onu göstərir ki, Azərbaycan Respublikasında metallurgiya sənayesinin artımla müşahidə edilən dinamika üzrə inkişaf edir.

Belə bir zəmində **6Wresearch** şirkətinin hesabatları diqqəti cəlb edir. **6Wresearch** – bazarın aparıcı konsultativ mərkəzi – özünün biznes araşdırmaları, konsultativ fəaliyyəti ilə məşhurdur. İnvestorlara hər hansı bir konkret regiona investisiyalar yatırmazdan öncə konsultasiyalar verir (<https://www.6wresearch.com/about>). Şirkət dünyanın müxtəlif regionlarında müxtəlif sahələrin vəziyyəti haqqında məlumatlar hazırlayaraq hesabatlar təqdim edir. Sözü gedən şirkət 2011-ci ildə yaradılmışdır. Baş qərargahı Nyu-York və Hindistanda yerləşir.

Heç də təsadüfi deyildir ki, sözü gedən şirkətin hesabat materiallarına görə 2020-2026-cı illər üçün Azərbaycan metallurgiya sənayesinin əhəmiyyətli dərəcədə genişləndirilməsi proqnozlaşdırılır. Bu isə ilk növbədə yüksək texnologiyalara əsaslanan maşınların tələbin artması və Azərbaycan Respublikasında müəssisələrdə həmin məhsulların istehsalının təşkili ilə əlaqədardır. Eyni zamanda sözü gedən sahəyə imtiyazlı investisiya yatırımlarının artması, həmçinin vergi güzəştlərinin tətbiqi ilə də əlaqədardır (<https://yandex.ru/search/?clid=2579423-0&win=634&from=chromesearch&text=translate&lr=10435>).

Lakin nəzərə almaq lazımdır ki, bu illər ərzində Azərbaycan Respublikasında metallurgiya sənayesində istehsal edilən məhsullar ümumi ölkə üzrə istehsal edilən məhsulun yalnız 1,3-1,5%-ni təşkil edir. Halbu ki, Azərbaycan Respublikasında metallurgiya sənayesinin inkişaf etdirilməsi, rəqabətqabiliyyətli məhsulların hazırlanması istiqamətində xeyli işlər görmək mümkündür.

Azərbaycanda metallurgiyanın ən gənc sahəsi ovuntu metallurgiyasıdır. Bakıda müxtəlif ovuntulardan hazır metal məmulatları istehsal olunan zavod fəaliyyət göstərir. 2018-ci ildə 2015-ci illə müqayisədə metallurgiya sənayesində məhsulun artımı 2% olmuşdur. 2020-2023-cü illərdə isə bu göstəricinin orta hesabla 7% artacağı proqnozlaşdırılmışdır. 2023-cü ildə 380 min ton boru istehsalı üçün yarımfabrikatlar və 330 min ton girdə çubuqların istehsalı proqnozlaşdırılmışdır (5).

2000-ci il mayın 4-də Ümumilli Lider cənab Heydər Əliyev İqtisadiyyatın idarəetmə strukturunun təkmilləşdirilməsini, metallurgiya müəssisələrinin fəaliyyətinin canlandırılmasını təmin etmək məqsədi ilə Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 109-cu maddəsini rəhbər tutaraq Qərar qəbul etdi. Qərara əsasən Azərbaycan Respublikasının «Metallurgiya» Dövlət Şirkəti ləğv edildi və onun tabeliyində olan müəssisə və təşkilatlar Azərbaycan Respublikası İqtisadiyyat Nazirliyinin sərəncamına verildi. Azərbaycan Respublikasının İqtisadiyyat Nazirliyi onun sərəncamına verilən müəssisə və təşkilatların, qanunvericiliklə müəyyən olunmuş qaydalara əsasən, həmin müəssisələrin səhmdar cəmiyyətlərini çevrilmələrinin həyata keçirilməsini təşkil etdi. Müəssisə və təşkilatların özəlləşdirilməsində yerli investorlarla yanaşı, xarici investorların da

iştirakına icazə verildi (<https://e-qanun.az/framework/33>).

Institusional təkmilləşdirmələr sonrakı illərdə də davam etdirildi. Son illər “Azərbaycan Polad İstehsalı Kompleksi” Qapalı Səhmdar Cəmiyyəti ilə birgə işləyən “Daşkəsən Filizsəfləşdirmə” Açıq Səhmdar Cəmiyyəti Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2016-cı il 13 iyul tarixli 2198 nömrəli Sərəncamı ilə özəlləşdirməyə açıq elan edildi. 2013-cü il 23 aprel tarixli 2875 nömrəli Sərəncamı ilə səhmləri dövlətə məxsus olan “Azərbaycan Polad İstehsalı Kompleksi” Qapalı Səhmdar Cəmiyyəti yaradıldı. Deyilənlərlə yanaşı Azərbaycan Respublikasında Sumqayıt Texnologiyalar Parkının, Sumqayıt Alüminium Zavodunun, o cümlədən Gəncə Alüminium Yarımfabrikatı Zavodunun, Sumqayıt, Gədəbəy və Daşkəsəndə qızıl-mis emalı zavodlarının (<https://www.amprox.com/oxide/metallurgy-in-azerbaijan/>), Gəncədə kənd təsərrüfatı texnikası və avtomobil zavodlarının, Naxçıvan Avtomobil Zavodunun, Mingəçevir Elektron Avadanlıqlar Zavodunun, polad boru, günəş panellər və metal konstruksiyalar müəssisələrinin qurulması Azərbaycan Respublikasında qara və əlvan metallurgiya sənayesi sahələrinin inkişafı üçün geniş imkanlar yaratmışdır (*Azərbaycan Respublikasında ağır sənaye və maşınqayırmanın inkişafına dair Strateji Yol Xəritəsi*).

Qeyd etmək lazımdır ki, metallurgiya sektoru müəssisələri həm dövlət, həm də özəl sektora aid müəssisələrdir. Müvafiq olaraq bəzi metallurgiya müəssisələri haqqında bir qədər ətraflı məlumat verilməsi yerinə düşərdi.

“Baku Steel Company” MMC –də istehsal gücü 1 mln. ton olan poladərilmə zavodunda müasir istehsal sahələri yaradılmış və azkarbonlu poladdan yüksək keyfiyyətli metal məmulatları istehsal edilir. Məhsullar daxili bazarda yanaşı, Gürcüstan, İran, Qazaxıstan, Rusiya və digər ölkələrə ixrac edilir (5).

Baku Steel Company layihəsinin idarə edilməsi, tullantılarının idarə edilməsi (waste management), ekoloji təmiz texnologiyaların, avadanlıqların, texnikaların alınması və həmin avadanlıqların iş prinsipləri Almaniya, İtaliya, Fransa və MDB (Moldova) ölkələrinin şirkətlərinin Metallurgiya Zavodlarının qabaqcıl texnologiyaları və zəngin təcrübələrinə əsasən həyata keçirilir.

“Baku Steel Company” şirkəti metal qırıntıları əsasında istehsal gücü ildə 350,0 min ton olan müasir poladərilmə kompleksi yaratmışdır. Müəssisə müstəqillik dövründə inşa edilmiş ilk müasir və yüksək istehsal gücünə malik poladərilmə kompleksidir. 2001-ci ildə ümummillə lider Heydər Əliyevin dəstəyi ilə işə başlayan müəssisə bu illər ərzində iki milyon tondan artıq inşaat armaturu istehsal etmişdir. Şirkətin istehsal etdiyi polad məhsullar daxili bazarla yanaşı, Gürcüstan, İran, Qazaxıstan, Rusiya və digər regionlarda satılır və inşaatçılar tərəfindən yüksək qiymətləndirilir (<https://hajizada.com/az/article-view/14/906/>).

Müəssisə bu gün potensial gücün yarısı (250 min ton) qədər polad məhsulu istehsal edir. Baku Steel Company -da 1000 nəfərdən çox işçi çalışır .

Azetexnolayn- 2012-ci ilin fevral ayında Sumqayıt Kimya Sənaye Parkında (SKİP) Azertexnolayn MMC-nin əsası qoyulmuşdur. Sözügedən MMC-nin ərazisində polad boru zavodu, çuqun tökmə zavodu, metal hasar istehsalı sahəsi və s. müəssisələr fəaliyyət göstərir. İxrac etdiyi məhsulları ölkələr üzrə aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

Rusiya Federasiyasına-quyu qapaqları; Özbəkistan Respublikasına (polad boru, quyu qapaqları), Qazaxıstan Respublikasına (paya boruları), Türkmənistan Respublikasına (paya boruları, su boruları), Gürcüstan Respublikasına (quyu qapaqları, çuğun maneə), Türkiyə Cumhuriyyətinə (avdanlıq ehtiyat hissələri) ixrac edilir. Deyilənlərlə yanaşı, müəssisənin məhsulları Polşa, Rumıniya, Bolqarıstan, Çexiya, İtaliya, İsveçrəyə və s. ölkələrə ixrac edilir (https://www.azertexnolayn.com/site/assets/files/1051/atl_az_dili.pdf).

Unimetal MMC . Azərbaycan Respublikasında metal məmulatlarının istehsalı və satışı ilə məşğul olan ən böyük şirkətlərdən biri də Unimetal MMC-dir. Unimetal MMC tikintidə istifadə olunan müxtəlif metal məmulatlarının əsas tədarükçüsüdür. MMC-nin məhsulları tikinti sektoru ilə yanaşı, maşınqayırma, kənd təsərrüfatı, neft-qaz və digər sənaye sahələrində də istifadə olunur. **Unimetal** öz seqmentində innovativ və inqilabi yeniliklər edir və məqsədi tikinti ekosistemində lider olmaqdır (<https://unimetal.az/about>).

Bakı Polad Burazlar Açıq Səhmdar Cəmiyyəti (BSK SC) neft sənayesi üçün zəruri olan polad kanatların, yük troslarının istehsalı ilə məşğul olan və kəşfiyyat, qazma və quyuların təmiri, habelə qaldırıcı və nəqliyyat işlərində istifadə edilən kanatlar istehsal edir (<https://bakusteelropes.all.biz/>).

Zavodun istehsal gücü ildə 11 min tondan çox polad kanatlar və yük troslarıdır. Əsasən neft sənayesinin tələbatları üçün yaradılmış zavodun əsası hələ 1942-ci ildə qoyulmuşdur. Sovet dövründə Azərbaycanla yanaşı RFSR, Türkmənistan, Qazaxıstan, Qərbi Sibir, Şimali Qafqaz üçün məhsullar göndərirdi. Müstəqillik illərində Zavodun əsasında MMC yaradılmış, zavod bir çox beynəlxalq sertifikatlara layiq görülmüşdür.

Burazların (tros) istehsalı ilə məşğul olan “Bakı Polad Burazlar” zavodu son illərdə zərərli işləyir. “Bakı Polad Burazlar”ın inzibati və digər xərcləri gəlirlərini üstələyir və bu səbəbdən zərər yaranıb (<https://marja.az/70520/baki-polad-burazlar-zerere-kecib>).

Deyilənlərlə yanaşı Azəraliminum ASC, Qafqaz metal qapaqlar zavodu, Azərelektroterm ASC, Baku Stil Kastinq kimi müəssisələri Azərbaycanda önəmli metallurgiya müəssisələri kimi göstərilə bilər.

Azərbaycan Respublikasında metallurgiya sənayesinin inkişaf etdirilməsi və rəqabətqabiliyyətli məhsulların istehsalının təşkili ilə əlaqədar dəyərləndirmələr.

Analitik araşdırmalar göstərir ki, Gəncədə və Sumqayıtda müxtəlif və yüksək keyfiyyətli məhsullar istehsal edən alüminium zavodlarının fəaliyyətini dünya bazarlarında xüsusi tələbat olan rəqabətqabiliyyətli məhsulların istehsalı istiqamətində genişləndirmək mümkündür. Sumqayıt Texnologiyalar Parkında yüksək keyfiyyətli metallurgiya məhsulları istehsal edən bir neçə zavod inşa edilmişdir. Deyilənlərlə yanaşı, Daşkəsəndə dəmir, Filizçay, Katex, Kasdağ, Mehmanlı, Naxçıvanda əlvan metal-alüminium, kobalt, mis, sink, qurğuşun, Daşsalahlıda - filiz sayılmayan bentonit gili yataqları rəqabətqabiliyyətli metallurgiya məhsullarının istehsalı istiqamətində mənimsənilə bilər. Təkcə bir faktın qeyd edilməsi yerinə düşərdi ki, Daşkəsən qrupu yataqlarında 270 milyon ton filiz ehtiyatları mövcuddur. Filizin tərkibinin 40%-i dəmirdir. Ekologiya və Təbii Sərvətlər Nazirliyinin Geoloji İnformasiya Arxivi Fondunun 1991-ci ilə aid məlumatları və həmçinin digər mənbələrdən əldə edilmiş məlumatlara görə işğaldan azad edilmiş ərazilərdə 70-dən çox əlvan, o cümlədən nəcib metal yataqları və təzahürləri vardır.

Deyilənlərlə yanaşı Kəlbəcər, Zəngilan və Tərtər rayonunun vaxtı ilə işğal olunmuş ərazilərində yerləşən yataqlarda qızıl, gümüş, mis və molibden ehtiyatları mövcuddur. Bu ərazilərdə dağ-mədən, xüsusi ilə də metallurgiya sənayesinin inkişaf etdirilməsi üçün böyük imkanlar vardır. Təbii ki, mövcud imkanlar dəyərləndirilir və istifadə edilir. 2022-ci ildə Azərbaycan Respublikası 136 539,76 min ABŞ dolları dəyərində 147 394,57 ton qara metallar və onlardan hazırlanan məmulatlar ixrac edib. Hesabat dövründə Azərbaycanın ixrac etdiyi qara metallar və onlardan hazırlanan məmulatların dəyəri 2021-ci ilin göstəricisi ilə müqayisədə 17,5% artıb, həcmi isə 0,21% azalıb. Ötən il qara metalların qeyri-neft sektorun ümumi ixracında payı 4,48% təşkil etmişdir (<https://banco.az/az/news/azerbaycanin-metallurgiya-senayesinde-veziyyet-necedir>).

Lakin milli iqtisadiyyatın qarşısında duran prioritet məsələlərin həlli tələb edir ki, milli əmtəə istehsalçıların rəqabətqabiliyyətliliyinin yüksəldilməsi gündəmdən düşməyən məsələlərdəndir.

Digər tərəfdən məlum həqiqətdir ki, təsərrüfat subyektlərinin fəallaşdırılması keyfiyyətli, rəqabətqabiliyyətli məhsullar istehsal edilmədən qeyri mümkündür. Məhz bu səbəbdən Azərbaycan Respublikasında müəssisələrin dünyanın aparıcı ölkələrinin müəssisələrinin inkişaf səviyyəsinə çatdırılması məsələsi olduqca mühüm məsələlərdən biridir. Müvafiq olaraq öncə müəssisələrin rəqabətqabiliyyətlili məsələsi ilə əlaqədar müəyyən fikir yaradılmalıdır. Daha doğrusu müəssisələrin, o cümlədən Azərbaycan Respublikasında fəaliyyət göstərən metallurgiya müəssisələrin rəqabətqabiliyyətliliyi ilə əlaqədar müvafiq hesablamalar aparılmalıdır.

Müəssisələrin rəqabətqabiliyyətliliyi

Müasir iqtisadi fikirdə müəssisələrin rəqabətqabiliyyətliliyinin qiymətləndirilməsi ilə əlaqədar bir sıra üsullardan istifadə edilir. Bunlar aşağıdakılardır:

- Məqsədli bazırın seçilməsində matris üsulu;

- Səmərəli rəqabət nəzəriyyəsini istifadə edilən üsullar:
- Qrafik üsullar.

Hesab edirik ki, bu üsullarla yanaşı ətraf mühitə vurulan ekoloji zərərlərdə hesblanılaraq, nəzərə alınmalıdır. Metal istehsalı ətraf mühitə xeyli çirkləndirici tullantılar buraxır. Ekoloqların hesablamalarına görə, hər il metal hasilatı üçün tələb olunan yanacaqın istifadəsi zamanı atmosfərə zərərli 100-150 milyon ton kükürlü dioksid buraxılır (*Arıştaev A.A. 2017*). Belə bir zəmində mütəxəssislər müəssisələrin adaptasiya olmuş rəqabətqabiliyyətliliyi formuluunu təklif edirlər. Ekoloji adaptasiya olmuş rəqabətqabiliyyətlilik göstəricisi matris üsulu əsasında hesablanılır. Bu göstəricinin hesablanması əsasında üç göstərici dayanır: cari likvidlik, maliyyə rıçaqı, istehsalın rentabelliği (*Şmeleva N.V., Aqeenko A.P. 2010: 38*). Matris yanaşmasından istifadə edərək müəssisə nəinki öz müəssisələrinin, hətta rəqiblərinin rəqabətqabiliyyətliliyini hesablamaq bilər və bu müəssisələrə daha əlverişli iqtisadi startegiya və taktika irəli sürməyə imkan yaradar.

Qeyd etmək lazımdır ki, ekoloji cəhətdən adaptasiya olmuş rəqabətqabiliyyətliliyin müəyyənəlməsi üç mərhələni əhatə edir.

Birinci mərhələ başlanğıc göstəricilərinin hesablanması adlanır. Bu mərhələdə ekoloji adaptasiya olunmuş rəqabətqabiliyyətlilik aşağıdakı düstur əsasında hesablanılır.

$$A: R_{\text{np-ia}}^{\text{BK}} = \frac{5906,7 - 680,3}{12868,3 + 10692,5 + 4278,6} \cdot 100\% = 18,7\%.$$

$$B: R_{\text{np-ia}}^{\text{BK}} = \frac{5390,9 - 660,8}{10826,1 + 5346,1 + 2833,2} \cdot 100\% = 24,9\%.$$

$$B: R_{\text{np-ia}}^{\text{BK}} = \frac{528,9 - 102,0}{2519,7 + 2774,5 + 441,7} \cdot 100\% = 7,4\%.$$

Sonrakı ikinci və üçüncü mərhələlərdə, hər göstərici üzrə ən yaxşı göstəricilər hesablanılır. Hesab edirik ki Azərbaycan Respublikasında da müvafiq göstəricilərin müəyyənəşdirilməsi məqsədəuyğun olardı.

Nəticə\Conclusion

Qeyd etmək lazımdır ki, metallurgiya sənayesində rəqabətqabiliyyətliliyi yüksəldilməsi üçün müvafiq təşkilati-iqtisadi mexanizmin tətbiq edilməsində yarar vardır (<https://qje.su/ekonomicheskaya-teoriya/moskovskij-ekonomicheskij-zhurnal-9-2020-17/>).

Bunlar aşağıdakılardır:

- Metallurgiya sənayesində daha çox tələbat olan məhsulların həcmnin artırılması;
- Metallurgiya sənayesinin xarici bazarının genişləndirilməsi;
- Metallurjiyada idxalın azaldılması;
- Resurslara qənaət etməyə imkan yaradan müasir texnologiyalardan istifadə edilməsi;
- Metallurgiya sənayesinin mənfi ekoloji təsirlərinin azalması;
- İstehsal edilən məhsulun çeşidlərinin təkmilləşdirilməsi. Bununla yanaşı, sözügedən sənaye sektorunun gələcək inkişaf istiqamətləri ilə əlaqədar fikirlər irəli sürülməsi məqsədəuyğun olardı:

İstifadə olunmuş ədəbiyyat / References

1. Azərbaycan Respublikasında ağır sənaye və maşınqayırmanın inkişafına dair Strateji Yol Xəritəsi. <https://minenergy.gov.az/uploads/Programlar/syx/3.pdf>
2. "Azərbaycan rəqəmlərdə" / Statistik məcmuə/ Bakı, 2024, 199 s.
3. <https://www.metalinfo.ru/ru/news/168944>
4. Şmeleva N.V., Aqeenko A.P. (2010), Osenka konkuentosposobnostimetallurqicheskiy predpriyatiy s uchetom ekloqicheskiy oqranişeniy, Ekonomika promışlennosti № 4, c.38
5. <https://www.6wresearch.com/about>
6. E.İsmayilov, B.Danyalova "Metallurgiya sənayesinin rəqabətqabiliyyətli inkişaf potensialı və onun qiymətləndirilməsi", İqtisadi Artım və İctimai Rifah, № 1, s. 5
7. T.Hüseynov "Azərbaycanda sənayeləşdirmə: reallıqlar və perspektivlər", Bakı. 2023, s. 83

Потенциал конкурентоспособности металлургической промышленности в Азербайджанской Республике и его оценка

Эмин Исмаилов

Научный сотрудник Института Экономики Азербайджана

Email: emin.ismaylov.54@mail.ru

Бахтиназ Даньялова

Научный сотрудник Института Экономики Азербайджана

Email: nazakerimova@hotmail.com

Резюме: В статье рассматривается современное состояние металлургической промышленности в Азербайджанской Республике и возможности ее устойчивого развития.

Кроме того, исследуются организационно-экономические механизмы повышения конкурентоспособности металлургических предприятий, выдвигаются предложения о перспективных направлениях развития металлургии в Азербайджанской Республике.

Ключевые слова: металлургия, конкурентоспособность, экология, адаптация, предприятие.

DOI <https://doi.org/10.36719/2707-9317/117/99-106>**The impact of government regulation of hotel activities on monetary policy in countries around the world****Fakhraddin Babazade**

Institute of Economics of MSE

E-mail: fexreddinbabazade34@gmail.com<https://orcid.org/0009-0002-6746-5833>

Abstract: The hotel industry is greatly influenced by the state's economic regulation. Therefore, studying monetary policy is an important factor. The main purpose of this article is to study how some indicators of state regulation of hotel industry (finance, business environment and legal framework) affect monetary policy in countries.

Keywords: hotel business, competitiveness index, market relations, state regulation, inflation, monetary policy, foreign exchange reserves.

UOT:338.46; 338.48; JEL: L83; L90.

Dünya ölkələrində mehmanxana fəaliyyətinə dövlət tənzimləməsinin pul-kredit siyasətinə təsiri

Fəxrəddin Babazadə

ETN İqtisadiyyat İnstitutu

E-mail: fexreddinbabazade34@gmail.com

<https://orcid.org/0009-0002-6746-5833>

Xülasə: Mehmanxana fəaliyyətinə dövlətin iqtisadi tənzimləməsi böyük təsir göstərir. Bu səbəbdən pul-kredit siyasətinin öyrənilməsi vacib amillərdəndir. Bu məqalənin ərsəyə gəlməsinin əsas məqsədi mehmanxana fəaliyyətinin dövlət tənzimləməsinin bəzi göstəricilərinin (maliyyə, biznes mühiti və hüquqi baza) ölkələr üzrə pul-kredit siyasətinə necə təsir göstərməsini öyrənməkdir.

Açar sözlər: mehmanxana biznesi, rəqabətqabiliyyətlik indeksi, bazar münasibətləri, dövlət tənzimləməsi, inflyasiya, pul-kredit siyasəti, xarici valyuta ehtiyatları.

UOT:338.46; 338.48; JEL: L83; L90.

Giriş / Introduction

Pul siyasətinin bütün ölkələrdə tövsiyə olunan vahid modeli yoxdur. Pul siyasəti ölkələrin inkişafından, tarixi inkişafından, institusional quruluşundan, cəmiyyətin sağlamlığı və inkişafından asılıdır.

Nəticələr pul siyasətini inkişaf etdirən sahibkarların qabiliyyət və bacarıqlarından asılı olacaq. Pul və ya iqtisad elmində texniki elmlərdən fərqli cəhəti ümumiyyətlə, pul nəzəriyyələrində irəli sürülən təkliflərin yanlış və ya doğru olmasını isbat edən bir elmi institut yoxdur. Elmdən məhrum olan iqtisadçılar çox vaxt özlərinin daxili və xarici müşahidələrinə görə düşüncələrini cəmiyyətdə axtarır və təbii ki, bunlar da öz növbəsində cəmiyyət tərəfindən müzakirə obyektinə çevrilir. Bu səbəblə iqtisadçılar arasından müəyyən bir mövzunun ətrafında hər zaman fərqli görüş və fikirlər ortaya çıxır. Ancaq gerçəklərə nail olmanın yolu azad sərbəst bir düşüncə şəraitində və bilikli elm adamlarının geniş iştirakı və müzakirəsi ilə mümkündür.

Əsas hissə / Main part

Ədəbiyyatların təhlili.

Tədqiqat işində istifadə olunmuş hüquqi baza sub-indeksi “Mehmanxanaların fəaliyyətinə dövlət tənzimləməsinin sağçılıq-solçuluq indeksi”nin alt göstəricilərindən biridir. Bu fikir N. Müzəffərlinin “İqtisadiyyatın sosialyönlüyü sağçı və solçu sistemlərdə” tədqiqatına əsaslanmışdır. Tədqiqatda istifadə olunmuş statistik məlumatlar isə Dünya Bankının “Doing Business Report” nəşrlərindən istifadə olunmuşdur. Bu göstəricilərdən istifadə edərək ölkələr üzrə mehmanxana fəaliyyətinin sağçılıq (solçuluq) indeksi hesablanmışdır. Bundan başqa Ülkər Məmmədovanın 2018-ci ildə dərc olunmuş “*Turizm sektorunun dövlət tənzimlənməsi sahəsində beynəlxalq təcrübə*” məqaləsi və 2023-cü ildə Rusiyada dərc olunmuş “Современное состояние государственного регулирования сферы туризма и индустрии туризма в Азербайджане” konferans materiallarındakı fikirləri nəzərə alınmışdır.

Metodologiya.

Dünya Bankının göstəricilərdən istifadə edərək ölkələr üzrə mehmanxana fəaliyyətinin sağçılıq (solçuluq) indeksi hesablanmışdır. Bu indeks 3 sub-indeksdən: hüquqi baza, maliyyə, biznes mühiti göstəricilərindən ibarətdir. İndeks və sub-indekslər haqqında ayrı-ayrılıqda nəticələri ədəbiyyat siyahısında göstərilmiş məqalələrimdən baxa bilərsiniz. [1,2,3] Tədqiqatda istifadə olunmuş statistik məlumatlar isə Dünya Bankının “Doing Business Report” nəşrlərindən istifadə olunmuşdur. Sonda mehmanxana fəaliyyətinin sağçılıq (solçuluq) indeksi ilə inflyasiya və xarici valyuta ehtiyatlarının göstəriciləri ilə korrelyasiya əlaqəsi yoxlanılmış və bu nəticələr əsasında ümumi məlumat verilmişdir.

Nəticə və müzakirələr.

Zahirən gündəlik həyatda kredit əşyanın və ya pul vəsaitlərinin müvəqqəti istifadəyə götürülməsi kimi çıxış edir. Kredit vasitəsilə mal material qiymətliləri, müxtəlif növ maşın və mexanizmlər əldə edilir. Əhali tərəfindən nisyə əmtəələr alınır, başqa sözlə kredit hesabına əldə edilən obyektlər kimi ən müxtəlif qiymətlilər çıxış edir. Kreditin mahiyyətini açıqlamaqdan ötrü ilk növbədə onun ünsürləri müəyyən edilməlidir, bunlar ən əvvəl kredit münasibətlərinin subyektləridir. Kredit sövdələşməsində münasibətlər subyektləri kimi kreditor və borcalan çıxış edir. Kreditor və borcalan ilk öncə əmtəə tədavülü əsasında təşəkkül tapır. Əmtəə alqı-satqısı zamanı alıcı heç də həmişə əmtəənin dəyərini dərhal ödəmək imkanına malik olmur və ödəmə yalnız müəyyən müddətdən sonra aparılır. Belə hallarda satıcı kreditora, alıcı isə borcluya çevrilir. Lakin əmtəə tədavülü kreditor və borcalanın meydana gəlməsinin yeganə əsası deyil, nəyi isə başqasına müvəqqəti istifadəyə, yəni borc verən hərəkəs kreditor olur. Bir qayda olaraq, könüllü şəkildə kreditor olmaq mümkündür. Borc verilən vəsaitlərin mənbəyi ya şəxsi resurslar, ya da təkrar istehsal prosesinin digər subyektlərindən borc götürülən resurslardır. Şəxsi resurslar borc verildikdə onların sahibi kreditor olur. Kreditorun yerləşdirdiyi cəlb edilmiş vəsaitlərin sahibi isə digər təsərrüfat subyektidir. [5, səh. 43-44]

İnflyasiya- bazarın pul kütləsi ilə həddindən artıq dolması nəticəsində əmtəələrin süni qiymət artımıdır. Bazar iqtisadiyyatında inflyasiya bütün kompleksin nəticəsində yaranır və təstiq olunur ki, inflyasiyanın yaranmasına səbəb yalnız pul deyil, ona ictimai-siyasi və iqtisadi amillərdə təsir göstərir. İnflyasiya həm də əhəlinin ictimai əhval və siyasi-psixoloji ruhiyyəsiindən də asılıdır. Bununlada inflyasiya gözləmələri temini meydana çıxmışdır. Yəni, əhali inflyasiya gözləyirsə, bu mütləq olaraq baş verəcəkdir. İnflyasiya bazar iqtisadiyyatında daimi elemendir. Bu ümumi xarakterli bir neçə amillərə səbəb olur: sosial köçürmələrin və qiymət sisteminin universallaşması; qiymətlər inhisarçı müəssisələrin təsiri altında dəyişir, həmçinin qiymətlərin rəqabət sahəsi kəskin azalmasına səbəb olur; məhsul istehsalının sürətli artması, onun strukturunun mürəkkəbləşdirilməsi bunlara aiddir. İstehsalın səmərəliliyinin yüksəldilməsi üçün qiymətlərin aşağı salınması lazım deyil. Bunun üçün istehsal iştirakçıların gəlirlərini və mənfəətlərini artırmaq lazımdır. Dövlət büdcəsində xərclərin artması və dövlət büdcəsinin kəsri də inflyasiyanın yaranan səbəblərdəndir. [5, səh.31]

Cədvəl 1

İnflyasiya və xarici valyuta ehtiyatları göstəricilərinin MS(s)İ ilə korrelyasiya əlaqəsindən alınan nəticələr

ÖLKƏLƏR	İnflyasiya ilə mehmanxanalara dövlət tənzimləməsinin sağçılıq (solçuluq) indeksi arasında	Xarici valyuta ehtiyatları ilə mehmanxanalara dövlət tənzimləməsinin sağçılıq (solçuluq) indeksi arasında
1. ABŞ	0	0
2. Meksika	0,002	-0,989
3. Avstraliya	0,937	0,303
4. Rusiya	-0,165	0,414
5. Almaniya	0,825	0,516
6. Latviya	0,962	0,971
7. Azərbaycan	-0,045	-0,513
8. Çin	-0,448	0,158
9. Yaponiya	0,322	-0,400
10. İtaliya	-0,553	-0,735
11. Fransa	-0,769	-0,896
12. Misir	0,010	0,761
13. Kanada	0,253	-0,856
14. İspaniya	-0,718	-0,946
15. Türkiyə	0,996	-0,676
16. Qazaxıstan	0,206	0,720
17. Yunanıstan	0,611	0,691
18. Böyük Britaniya	-0,632	-0,607
19. Litva	-0,323	-0,981
20. Gürcüstan	0,589	0,831
21. Singapur	0,591	0,513

Mənbə: Müəllif tərəfindən hesablanmışdır.

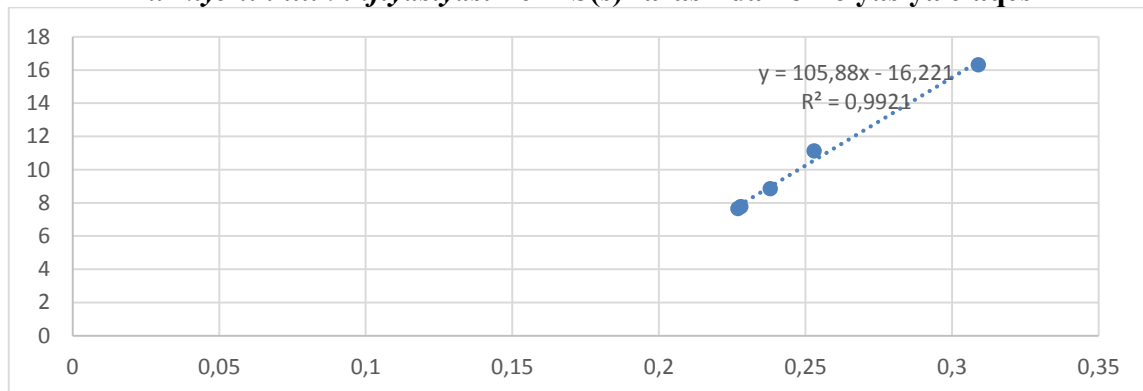
Aparılan tədqiqat nəticəsində müəyyən olmuşdur ki, hər bir ölkənin indeks üzrə aldığı ümumi qiymət ilə ölkələrin həm inflasiyaları arasında, həm də xarici valyuta ehtiyatları arasında güclü və zəif əlaqə olan ölkələr olduğunu müşayət etmək olar (Cədvəl 13). İndeks ilə inflasiya arasında zəif əlaqə olan ölkələrə ABŞ ($r=0$), Meksika ($r=0,002$), Azərbaycan ($r=-0,045$), Çin ($r=-0,448$), Yaponiya ($r=0,322$), Rusiya ($r=-0,165$), İtaliya ($r=-0,553$), Misir ($r=0,010$), Kanada ($r=0,253$), Qazaxıstan ($r=0,206$), Gürcüstan ($r=0,589$), Sinqapur ($r=0,591$) və Litva ($r=-0,323$) aid etmək olar. Yəni bu ölkələrdə mehmanxanaların dövlət tənzimləməsi liberallaşdıqca və yaxud dirijist halını aldıqda inflyasiyaya heç bir təsiri olmur.

İndeks üzrə yüksək əlaqə olan ölkələrə Türkiyə ($r=0,996$), Latviya ($r=0,962$), Avstraliya ($r=0,937$), Almaniya ($r=0,825$), Yunanıstan ($r=0,611$), Böyük Britaniya ($r=-0,632$), İspaniya ($r=-0,718$) və Fransa ($r=-0,769$) qeyd etmək olar. Bu ölkələri analiz etdikdə iki halla qarşılaşırıq. Birinci halda Avstraliya, Almaniya və Yunanıstan kimi ölkələrdə iqtisadiyyat dirijistləşdikcə inflyasiya artır. İkinci halda isə Fransa, İspaniya və Böyük Britaniya kimi ölkələrdə iqtisadiyyat liberallaşdıqca inflyasiya artır. Inflyasiyanın artmasının hansı səbəbdən baş verməsini araşdırmaq çox çətindir. Son illərdə avropa ölkələrində baş verən iqtisadi böhran inflyasiyaya səbəb olmuşdur.

Aşağıdakı diaqramı hazırlayarkən Mehmanxanaların Dövlət Tənzimləməsinin Sağçılıq (Solçuluq) indeksinin 2014-2018-ci illər üzrə göstəricisi və ölkələr üzrə inflyasiyaların 2014-2018-ci illər üzrə göstəricilərindən istifadə olunmuşdur.

Qrafik 1

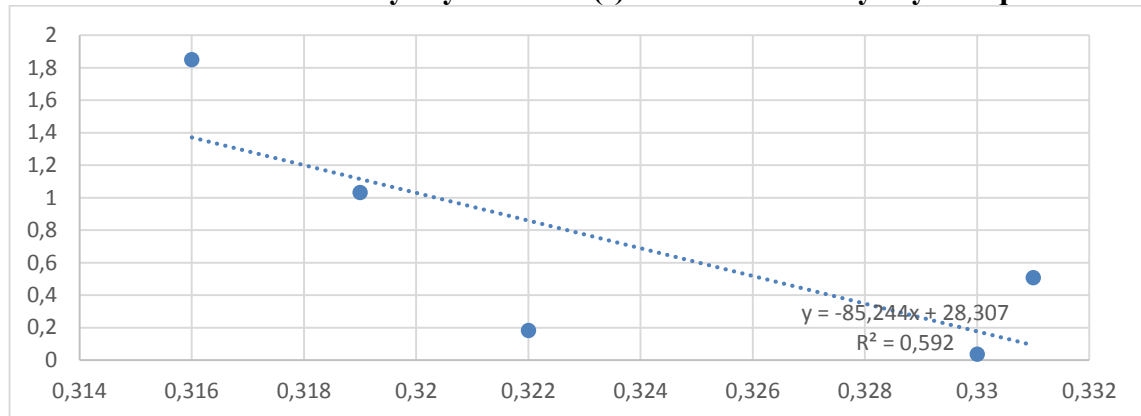
Türkiyənin illik inflyasiyası ilə MS(s)İ arasında korrelyasiya əlaqəsi



Türkiyə mehmanxanaların dövlət tənzimləməsi indeksi üzrə aldığı nəticə dirijistləşdikcə (sağçı olduqca) inflyasiya artır. Buradan belə nəticə çıxartmaq olar ki, Türkiyədə mehmanxana sektorunu dövlət tənzimləməsini liberallaşdırmaq lazımdır. Korrelyasiya əmsalının yüksək olması ($r=0,996$) bunu sübut edir. Əlbəttə inflyasiyanın artımında ölkədə baş verən qeyri stabilliyində təsiri çoxdur. Lakin bu o demək deyilki indeks üzrə alınan nəticə inflyasiyaya təsir göstərmir.

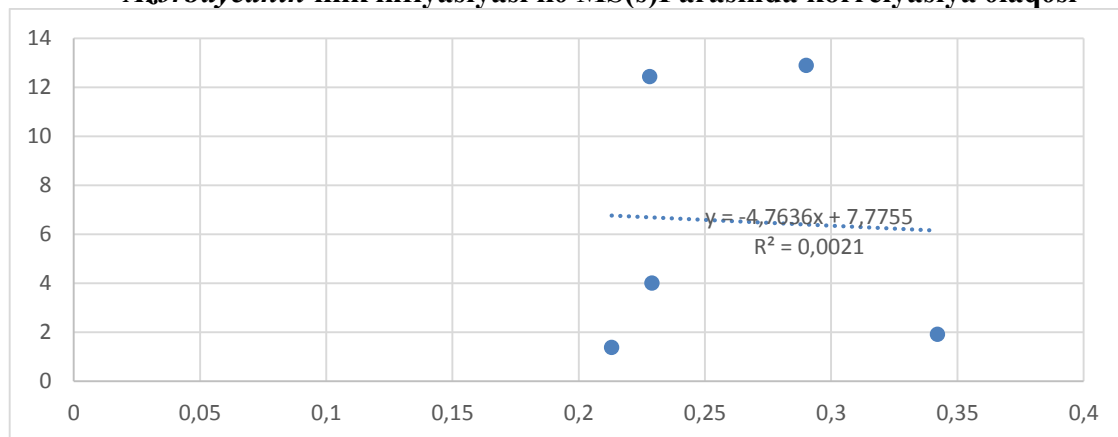
Araşdırmalar nəticəsində görsənmişdir ki, inflyasiya Türkiyədə turizm və mehmanxana fəaliyyətinə dövlət büdcəsindən ayırımların pay nisbətinə mənfi təsir göstərmişdir. Son 5 ildə ayırımlar 0,13% azalmışdır. Buda normal haldır. Çünki dövriyyədə olan pul vəsaitini azaltmaqla dövlət inflyasiyanın çoxalmasının qarşısını almağa çalışır. Dövlət həm də vergi dərəcələrini son 5 ildə 0,8% artıraraq pul vəsaitlərini bu yollada yığmağa çalışır. Və sonda hüquqi baza sub-indeksinin son illərdə artımı sayəsində Türkiyədə kredit verilməsində azalma müşayət olunduğu üçün inflyasiyanın aşağı salınmasında müsbət rol oynayır. Buda öz növbəsində mehmanxanaların sayının artmasına maneçilik törədir.

Qrafik 2

Fransanın illik inflyasiyası ilə MS(s)İ arasında korrelyasiya əlaqəsi

Fransa mehmanxanaların dövlət tənzimləməsi indeksi üzrə aldığı nəticə liberallaşdıqca (solçu olduqca) inflyasiya artır. Buradan belə nəticə çıxartmaq olar ki, Fransada mehmanxana sektorunu dövlət tənzimləməsini dirijistləşdirmək lazımdır. Korrelyasiya əmsalının yüksək olması ($r = -0,769$) bunu sübut edir. Fransa İEO-lər siyahısında olmasına baxmayaraq 2014-2018-ci illər ərzində ən çox inflyasiyaya uğramış ölkələr siyahısındadır. Tədqiqatdan da görmək olar ki, Fransa kredit verilməsində və müflisləşmənin həlli zamanı mehmanxanaların çətinliklə üzləşdiyi ölkələr sırasında gəlir. Bundan başqa vergi dərəcəsi 60,4% olmaqla ölkələr içində 2-ci yerdə qərarlaşmaqla biznes üçün əlverişsiz mühitə sahibdir. Lakin turizm sektorundan ən çox gəlir əldə edən ölkələr siyahısındadır. Burdan belə sual meydana çıxır: Əgər turizmdən bu qədər gəlir əldə olunursa necə olur ki, ölkədə inflyasiya bu həddədir? Burdan belə qənaətə gəlmək olar ki, Fransa dövləti gələn gəlirləri düzgün sektorlara yatırım etmir. İqtisadi terminlə desək Fransa dövləti ÜDM-i artırma bilmir və nəticədə pul kütləsi ÜDM-i böyük bir fərqlə keçdiyi üçün inflyasiyaya səbəb olur. Bu ölkə üçün “dirijizm” və ya “liberalizm” yönəlməlidir deyə bilmirik. Bu tam siyasi amillərdən asılı olan prosesdir.

Qrafik 3

Azərbaycanın illik inflyasiyası ilə MS(s)İ arasında korrelyasiya əlaqəsi

Azərbaycan mehmanxanaların dövlət tənzimləməsi indeksi üzrə aldığı nəticə ilə inflyasiya arasında heç bir əlaqə yoxdur. Buradan belə nəticə çıxartmaq olar ki, Azərbaycanda mehmanxana sektorunun özü yetərinə inkişaf etmədiyindən makroiqtisadi göstərici olan inflyasiya 5 ildə təsir göstərməmişdir. Korrelyasiya əmsalının nəticəsində də ($r = -0,045$) bunu görmək olar. Azərbaycanın son illərdə turizm və mehmanxana sektoruna qoyduğu investisiya sayəsində gələcək illərdə bu sektordan gəlirlərin artacağı gözlənilir. Nəticədə gələcək illərdə turizm və mehmanxana sektorunun ölkədə inkişafı turist artımına gətirib çıxaracaqdır, turist artımı isə birbaşa olaraq ölkəyə xarici valyuta ehtiyatının gəlməsinə səbəb olacaqdır. Xarici valyuta ehtiyatının artımı isə dolayısı yolla ÜDM-in artmasına təkan verəcəkdir və sonda inflyasiyanın səviyyəsinə təsir göstərəcəkdir. Təsirin hansı formada olduğundan asılı olaraq yuxarıdakı dünya ölkələrinin təcrübəsinə baxaraq ona uyğun iqtisadi

reflektor tədbirlərini həyata keçirmək olar.

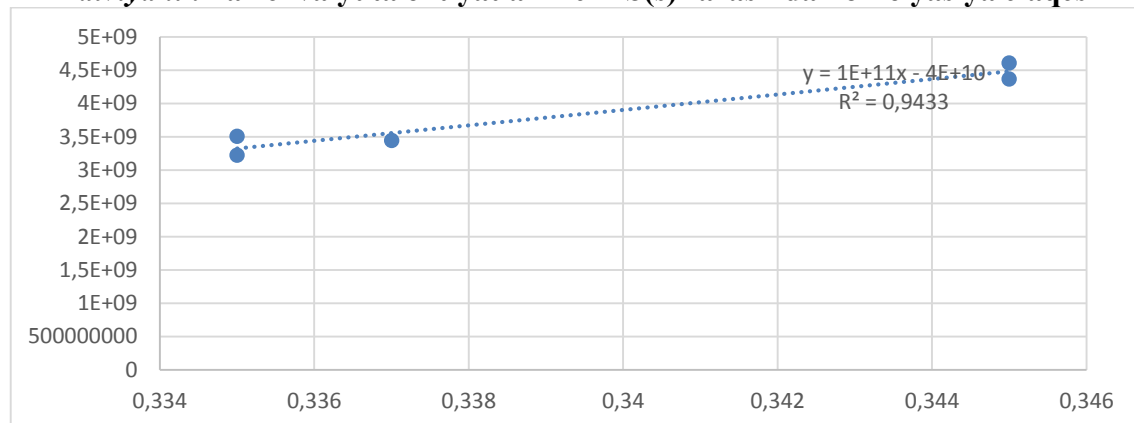
İndeks ilə xarici valyuta ehtiyatları arasında zəif əlaqə olan ölkələrə ABŞ ($r=0$), Avstraliya ($r=0,303$), Çin ($r=0,158$), Almaniya ($r=0,516$), Yaponiya ($r=-0,400$), Rusiya ($r=0,414$), və Azərbaycan ($r=-0,513$) aid etmək olar. Yəni bu ölkələrdə mehmanxanaların dövlət tənzimləməsi liberallaşdıqca və yaxud dirijist halını aldıqda ölkələrin xarici valyuta ehtiyatlarına heç bir təsiri olmur.

İndeks üzrə liberallaşma baş verdikdə xarici valyuta ehtiyatları artan ölkələrə Meksika ($r=-0,989$), İspaniya ($r=-0,946$), Fransa ($r=-0,896$) və Kanadanı ($r=-0,856$) qeyd etmək olar. Lakin İtaliya ($r=-0,735$), Türkiyə ($r=-0,676$) və Böyük Britaniyada ($r=-0,607$) liberallaşma xarici valyuta ehtiyatlarının artmasına digərlərinə nisbətən az təsir göstərir.

İndeks üzrə dirijistliyin təsir göstərməsi ilə xarici valyuta ehtiyatları artan ölkələrə isə Latviya ($r=0,971$) və Gürcüstanı ($r=0,831$) qeyd etmək olar. Lakin Misir ($r=0,761$), Qazaxıstan ($r=0,720$) və Gürcüstanda ($r=0,691$) dirijistləşmə xarici valyuta ehtiyatları digərlərinə nisbətən az təsir göstərir.

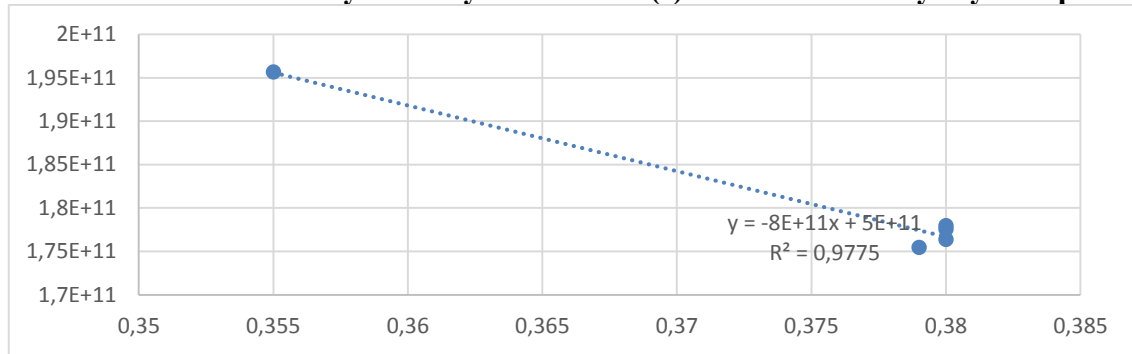
Qrafik 4

Latviyanın xarici valyuta ehtiyatları ilə MS(s)İ arasında korrelyasiya əlaqəsi



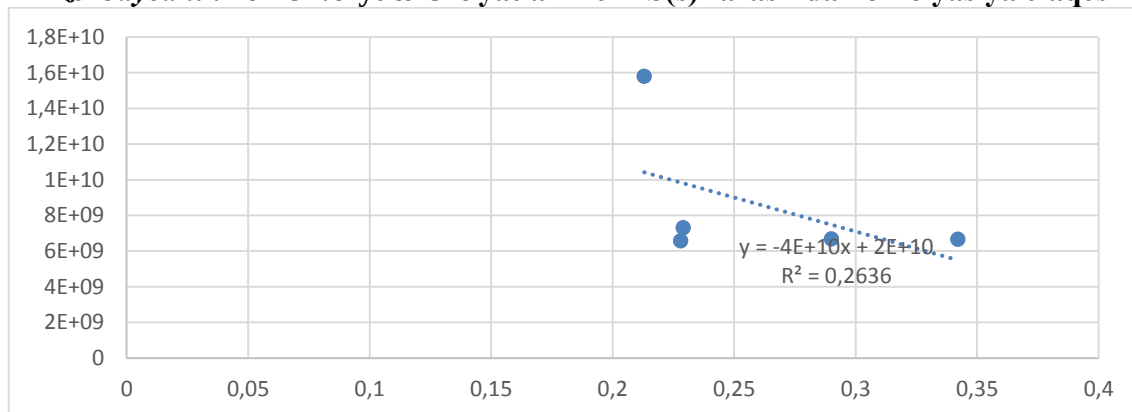
Latviyanın mehmanxanaların dövlət tənzimləməsi indeksi üzrə aldığı nəticə dirijistləşdikcə (sağçı olduqca) xarici valyuta ehtiyatları artır. Buradan belə nəticə çıxartmaq olar ki, Latviyada mehmanxana sektorunu dövlət tənzimləməsi xarici valyuta ehtiyatlarının artımına görə düzgün yoldadır. Korrelyasiya əmsalının yüksək olması ($r=0,971$) bunu sübut edir. Xarici valyuta ehtiyatını ölkə əsasən xarici investisiya qoyuluşlarından əldə etmişdir. Xarici investorları bu ölkəyə maraq salmasının əsas səbəbini hər üç sub-indeksə baxdıqda görmək olar. Hüquqi baza sub-indeksinə görə Latviya son 5 ildə stabil qalaraq dirijist ölkələr siyahısında 5-ci pillədə yer almışdır. Bu da hüquqi bazanın tam şəkildə olmasada müəyyən qismində qanunvericiliyin yaxşı təşkil olunduğunu göstərir. Maliyyə sub-indeksində vergi dərəcələri göstəricisinə görə 36% ilə 6-cı, dövlət büdcəsindən ayırmalara görə isə 3,18% ilə 7-ci yerdə qərarlaşmışdır. Lakin ən əsas göstəriciləri isə biznes mühiti sub-indeksinə görədir. Buradakı hər 2 göstərici üzrə yüksək yer almışdır. İşə başlamaq xərcini 2014-cü ildə ləğv edərək 1-ci, vaxtına görə 3-cü yerdə qərarlaşmışdır. Tikinti icazələrinin xərcinə görə isə 2-ci vaxtına görə isə 3-cü yerdə qərarlaşmışdır. Belə bir halda Latviya rahat bir biznes mühiti yaradaraq xarici investorları ölkəyə cəlb etmişdir və xarici valyuta ehtiyatlarının artımına səbəb olmuşdur.

Qrafik 5

Meksikanın xarici valyuta ehtiyatları ilə MS(s)İ arasında korrelyasiya əlaqəsi

Meksikanın mehmanxanaların dövlət tənzimləməsi indeksi üzrə aldığı nəticə dirijistləşdikcə (sağçı olduqca) xarici valyuta ehtiyatları azalır. Buradan belə nəticə çıxartmaq olar ki, Meksikada mehmanxana sektoruna dövlət tənzimləməsinin təsirini liberallaşdırmaq lazımdır. Korrelyasiya əmsalının yüksək olması ($r = -0.989$) bunu sübut edir. Meksikanın bu halı araşdırıldıqda görmək olar ki, son illərdə mehmanxana qiymətlərində artım baş vermişdir. Dövlət tərəfindən biznes mühitinin xidmət keyfiyyətini artırmaq məqsədi ilə bəzi dövlət rüsumlarında artırmalar biznesə əks təsir göstərmişdir. Məsələn, tikinti sektorunda keyfiyyətin artırılması üçün həm vaxt prosedurunun, həm də bu proseduru həyata keçirərkən sahibkarların xərcləri artmışdır. Bu da öz növbəsində qiymət artımına gətirib çıxarmışdır və sonda turistlərin azalması sayəsində xarici valyuta ehtiyatlarının balansı azalmışdır. Təklif olaraq Meksikada biznesi liberallaşdırmaqla əvvəlki iqtisadi artımı geri qaytarmaq olar.

Qrafik 6

Azərbaycanın xarici valyuta ehtiyatları ilə MS(s)İ arasında korrelyasiya əlaqəsi

Azərbaycan mehmanxanaların dövlət tənzimləməsi indeksi üzrə aldığı nəticə ilə xarici valyuta ehtiyatları arasında əlaqə yoxdur. Nəticə etibarlı ilə Azərbaycanda xarici valyuta ehtiyatlarının çox hissəsi neft sektorundan asılıdır. Bu səbəbdən dövlət tərəfindən qeyri-neft sektorunun inkişafına yönəldilmiş proqramlar sayəsində gələcəkdə valyuta ehtiyatlarının artırılmasında turizm sektorunun payının artırılması üçün “Turizmin strateji yol xəritəsi”ni hazırlamışdır. Bu dövlət proqramında gözlənilən statistik proqnozlar özünü doğruldarsa 2022-ci ildən ölkənin xarici valyuta ehtiyatlarının təxminən 25%-i turizm sektorunun payına düşəcək. Buradan təxmini olaraq ehtiyatın 10%-i mehmanxanaların payına düşəcək. Həmin göstəricini əldə etdikdən sonra mehmanxanaların dövlət tənzimləməsinin hansı səviyyədə olmasını tam söyləmək olar. Yuxarıda göstərilmiş Latviya və Meksikanın təcrübəsinə əsaslanaraq tənzimləməni həmin səviyyələrdə tətbiq etmək olar.

Nəticə / Conclusion

Pul-kredit siyasətinin MS(s)İ-nə təsirini ölçmək üçün iki göstəricidən istifadə olunmuşdur. Birinci göstərici inflyasiyadır. Mehmanxana fəaliyyətinin inkişafı xarici valyuta ehtiyatının artımına da birbaşa olaraq inflyasiyaya təsirini göstərəcəkdir. Bu səbəbdən öncə turizm sektoruna düzgün yatırımlar edilməlidir. Edildikdən sonra valyuta ehtiyatının artımı ilə ÜDM artırılarsa o zaman inflyasiyanın azalması baş verəcəkdir. Sonda belə nəticəyə gəlmək olar ki, mehmanxana sektorunun

inkışafı inflyasiya səviyyəsinin azalmasına təkan verir.

İkinci göstərici ölkələrin xarici valyuta ehtiyatlarıdır. Bu göstərici yuxarıda vurğulandığı kimi, yalnız turist artımı və xarici investisiya qoyuluşu sayəsində ola bilər. Lakin xarici investisiya qoyuluşu turizm sektorunda payının optimal aralığı tapılmalıdır. Çünki valyuta ehtiyatının artımını fikirləşib yerli investisiya mühitini yaddan çıxarmaq olmaz. Sonda mehmanxana sektorunun çökməsinə səbəb olmasın. Həm xarici valyuta ehtiyatının artmasına, həm də turist artımının sayının artmasına görə MS(s)İ-də göstərilən təkliflər yerinə yetirilməlidir. Xarici valyuta ehtiyatlarının iqtisadi səmərəliliyini artırmaq üçün isə ən yaxşı model Latviya modelidir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat / References

1. Babazadə, F.B., "Mehmanxana sisteminin fəaliyyətinin tənzimlənməsində hüquqi baza sub-indeksinin təsirinin qiymətləndirilməsi", İqtisadi Artım və İctimai Rifah, Bakı 2022, səf 113-125
2. Babazadə, F.B., Hüseynov, Ə.S., "Mehmanxana fəaliyyətinə maliyyə sub-indeksinin təsirinin qiymətləndirilməsi", Xəbərlər jurnalı, Bakı 2021, səf 205-211
3. Babazadə, F.B., "Mehmanxana fəaliyyətinə biznes mühiti sub-indeksinin təsirinin qiymətləndirilməsi", Xəbərlər jurnalı, Bakı 2022, səf 55-62
4. İS(S)İ (2015). İqtisadiyyatın solluğu (sağlığı) indeksi – 2015: 62 ölkədə dövlətin iqtisadiyyatı tənzimləməsi səviyyəsinin qiymətləndirilməsi. – AMEA İqtisadiyyat İnstitutu, Bakı, 2016 [<http://www.economics.com.az>].
5. Məmməd Z.F. Pul, kredit, banklar. Azərnaşr, Bakı, 2010.
6. Məmmədova Ü.İ. Turizm sektorunun dövlət tənzimlənməsi sahəsində beynəlxalq təcrübə. Bakı, 2018, "Elmi əsərlər" jurnalı, səf 112-118.
7. N.Müzəffərli. İqtisadiyyatın sosialyönlüyü sağçı və solçu sistemlərdə. – Bakı, "Şərq-Qərb" Nəşriyyat evi, 2014. səf 20-35
8. World Bank, Doing Business Report, Washington, 2015. səf 152-166
9. World Bank, Doing Business Report, Washington, 2016. səf 169-182
10. World Bank, Doing Business Report, Washington, 2017. səf 170-187.
11. World Bank, Doing Business Report, Washington, 2018. səf 126-141.
12. World Bank, Doing Business Report, Washington, 2019. səf 133-151.
13. World Economic Forum, The Travel and Tourism Competitiveness Index Report, Ceneve, 2019. Səf 82-83
14. Мамедова, У.И., "Современное состояние государственного регулирования сферы туризма и индустрии туризма в Азербайджане. VIII: Beynəlxalq elmi praktiki konfrans RİNC bazasında "Технологии социальной работы в различных сферах жизнедеятельности" Rusiya, 11 may 2023

Влияние государственного регулирования гостиничной деятельности на денежно-кредитную политику в странах мира

Фахраддин Бабазаде

Институт Экономики МНО

E-mail: fexreddinbabazade34@gmail.com

<https://orcid.org/0009-0002-6746-5833>

Резюме: Гостиничная индустрия находится под сильным влиянием государственного экономического регулирования. Поэтому изучение денежно-кредитной политики является важным фактором. Основной целью данной статьи является изучение того, как некоторые показатели государственного регулирования гостиничной индустрии (финансы, бизнес-среда и правовая база) влияют на денежно-кредитную политику в странах.

Ключевые слова: гостиничный бизнес, индекс конкурентоспособности, рыночные отношения, государственное регулирование, инфляция, денежно-кредитная политика, валютные резервы.

DOI <https://doi.org/10.36719/2707-9317/117/107-114>

Fiscal incentive mechanisms for increasing the attractiveness of foreign investments in the post-conflict territories of Azerbaijan

Javanshir Burhanzadeh

Junior Researcher at the Scientific Center “Restoration of Post-conflict Territories” of the Institute of Economics, Ministry of Science and Education of the Republic of Azerbaijan;

Lecturer at Baku Business University;

PhD student at the Institute of Economics

E-mail: j.burhanzada@economy.science.az

<https://orcid.org/0009-0006-0285-3754>

Abstract: Following the restoration of the territorial integrity of the Republic of Azerbaijan, a new stage of development has begun in the economic regions of Karabakh and East Zangezur. The socio-economic revival and sustainable development of these territories are possible not only through state investments but also through the inflow of private and foreign capital. Fiscal incentive mechanisms play a crucial role in shaping a favorable investment climate. This article provides an in-depth analysis of the fiscal instruments that can be applied to attract foreign investment to Azerbaijan’s post-conflict territories. Within the context of international experience, the role of tax exemptions, subsidies, customs privileges, and insurance mechanisms is evaluated. The research shows that fiscal mechanisms are critical not only for economic development but also for ensuring social stability and reintegration. The paper examines Azerbaijan’s current legal and economic framework in this area, investor risk factors, legal stability issues, and transparency criteria, and provides specific recommendations to address the main challenges facing foreign investors. Examples of successful fiscal incentive mechanisms applied in various countries around the world are also presented.

Keywords: foreign investment, post-conflict territories, international experience, economic recovery, fiscal policy, fiscal incentive mechanisms, tax exemptions.

Azərbaycanın post-konflikt ərazilərinə xarici investisiyaların cəlbediciliyini artırmaq üçün fiskal təşviq mexanizmləri

Cavanşir Burhanzadə

Azərbaycan Respublikası Elm və Təhsil Nazirliyi İqtisadiyyat İnstitutunun “Post-konflikt ərazilərin bərpası” Elmi Mərkəzinin kiçik elmi işçisi, Bakı Biznes Universitetinin müəllimi, İqtisadiyyat İnstitutunun doktorantı
E-mail: j.burhanzada@economy.science.az
<https://orcid.org/0009-0006-0285-3754>

Xülasə: Azərbaycan Respublikasının ərazi bütövlüyünün bərpa olunması ilə Qarabağ və Şərqi Zəngəzur iqtisadi rayonlarında yeni bir inkişaf mərhələsi başlanmışdır. Bu ərazilərin sosial-iqtisadi dirçəlişi və dayanıqlı inkişafı yalnız dövlət investisiyaları ilə deyil, eyni zamanda özəl və xarici investisiya axını ilə mümkündür. Investisiya mühitinin formalaşmasında isə fiskal təşviq mexanizmlərinin mühüm rolu vardır. Bu məqalədə Azərbaycanın post-konflikt ərazilərinə xarici investisiyaların cəlbədməsi üçün tətbiq oluna biləcək fiskal alətlər geniş şəkildə təhlil olunur. Beynəlxalq təcrübə kontekstində vergi güzəştləri, subsidiyalar, gömrük imtiyazları və sığorta mexanizmlərinin rolu qiymətləndirilir. Tədqiqat göstərir ki, fiskal mexanizmlər təkcə iqtisadi inkişaf üçün deyil, həmçinin sosial stabilliyin və reinteqrasiyanın təmin olunmasında da həlledici əhəmiyyətə malikdir. Məqalədə bu istiqamətdə Azərbaycanın mövcud hüquqi və iqtisadi çərçivəsi, investor riskləri, hüquqi sabitlik məsələləri və şəffaflıq meyarları araşdırılmış, xarici investisiyanın qarşısında duran əsas çağırışlara dair konkret tövsiyələr verilmişdir. Bir sıra dünya ölkələrinin uğurla tətbiq etdikləri fiskal təşviq mexanizmlərindən nümunələr göstərilmişdir.

Açar sözlər: xarici investisiya, post-konflikt ərazilər, beynəlxalq təcrübə, iqtisadi bərpa, fiskal siyasət, fiskal təşviq mexanizmləri, vergi güzəştləri.

Giriş

Münaqişə sonrası dövrdə iqtisadi bərpa və inkişaf dövlətlərin qarşısında duran ən mühüm vəzifələrdən biridir. Azərbaycanın Qarabağ və ətraf əraziləri 30 ilə yaxın davam edən erməni işğalından azad edildikdən sonra bu bölgənin sosial-iqtisadi reinteqrasiyası və dayanıqlı inkişafı ölkənin əsas prioritetlərindən birinə çevrilmişdir. 2020-ci ilin noyabrında baş vermiş hərbi-siyasi dönüş, sadəcə ərazi bütövlüyünün bərpası ilə yekunlaşmadı, eyni zamanda yeni iqtisadi imkanlar, regional inteqrasiya perspektivləri və xarici sərmayə üçün münbit şərait yaratdı. Lakin post-konflikt ərazilərin iqtisadi canlanması üçün dövlətin təkcə infrastruktur və sosial layihələrlə deyil, həm də məqsədyönlü fiskal təşviq mexanizmləri ilə investorları stimullaşdırması zəruridir. Dünyada müxtəlif post-münaqişə bölgələrinin inkişaf təcrübəsi göstərir ki, fiskal təşviqlər – vergi güzəştləri, subsidiyalar, investisiya krediti, gömrük imtiyazları və dövlət zəmanətləri – iqtisadi fəallığın canlandırılmasında mühüm rol oynayır. Ruanda, Kosova, Kolumbiya və Bosniya-Herseqovina kimi ölkələrdə dövlətin tətbiq etdiyi fiskal alətlər sayəsində münaqişədən sonra xarici investisiyaların həcmi əhəmiyyətli dərəcədə artmış, regionlar modern istehsalat və xidmət mərkəzlərinə çevrilmişdir. Azərbaycan bu təcrübələrdən faydalanaraq Qarabağ və Şərqi Zəngəzurdə daha çevik, şəffaf və investormərkəzli fiskal sistem qurması həm daxili sahibkarlar, həm də beynəlxalq investorlar üçün inamlı iqtisadi mühit formalaşdırma bilər. Bununla yanaşı, nəzərə almaq lazımdır ki, Qarabağın və Şərqi Zəngəzurun bərpası təkcə iqtisadi məsələ deyil, həm də sosial ədalətin, regional təhlükəsizliyin və milli birliyin təmin olunması baxımından strateji əhəmiyyət daşıyır. Əhalinin geri dönüşü, dayanıqlı məşğulluğun təmin olunması, kənd təsərrüfatı və sənaye potensialının bərpası, yeni texnologiyaların tətbiqi – bütün bu faktorlar fiskal siyasət vasitəsilə dəstəklənməlidir. Bu kontekstdə fiskal təşviqlərin optimal dizaynı – yəni həm effektiv, həm şəffaf, həm də ədalətli olması – dövlət siyasətinin əsas prioritetlərindən biri olmalıdır. Məqalənin məqsədi Azərbaycanın post-konflikt ərazilərində xarici və daxili investisiyaların cəlbediciliyini artırmaq üçün fiskal təşviq mexanizmlərini analiz etmək, beynəlxalq təcrübələr

əsasında təkliflər formalaşdırmaq və Azərbaycanın mövcud hüquqi-institusional mühitində bu alətlərin tətbiq imkanlarını qiymətləndirməkdir.

Əsas hissə

Fiskal təşviq mexanizmləri müasir iqtisadiyyatların inkişafında, xüsusilə post-konflikt dövrlərdə iqtisadi dirçəlişi stimullaşdırmaq məqsədilə geniş istifadə olunan əsas alətlərdən biridir. Xüsusilə müharibədən və ya silahlı qarşıdurmadan zərər çəkmiş regionlarda iqtisadi fəallığın bərpası, yerli sahibkarlığın təşviqi, xarici investorların cəlb olunması və vergi bazasının genişləndirilməsi üçün effektiv fiskal siyasət mexanizmləri zəruri sayılır. Azərbaycan Respublikasının işğaldan azad olunmuş əraziləri də bu kontekstdə xüsusi diqqət tələb edir. Qarabağ və ətraf rayonlar uzun illər boyunca iqtisadi fəaliyyətin dayandığı və infrastrukturun dağıdıldığı bölgələr olmuşdur. Bu səbəbdən burada tətbiq ediləcək fiskal təşviq alətləri yalnız vergi güzəştləri ilə məhdudlaşmamalı, həm də subsidiya, investisiya stimulu, dövlət zəmanətləri, güzəştli kreditləri də əhatə etməlidir.

Beynəlxalq təcrübəyə nəzər saldıqda görmək olar ki, bir çox ölkələr bu cür mexanizmləri uğurla tətbiq etmiş və yüksək xarici investisiya fəallığı səviyyəsinə çatmağa nail olmuşdur. İrlandiya 1990-cı illərdə xarici investisiyaları cəlb etmək məqsədilə çoxsaylı fiskal təşviqlər tətbiq etmişdir. Bu təşviqlərə 12.5% səviyyəsində korporativ vergi, texnologiya şirkətləri üçün tədqiqat və inkişaf xərclərinin vergi güzəştləri, həmçinin regionlara sərmayə yatıran investorlar üçün torpaq vergisindən azadolma daxildir. Xüsusilə də innovativ sahələrdə tətbiq olunan vergi güzəştləri İrlandiyaya “Avropa Texnologiya Mərkəzi” statusunu qazandırdı. İrlandiyada tətbiq olunan “*R&D Corporation Tax Credit*” (“*Tədqiqat və İnkişaf Korporativ Vergi Krediti*”) müəssisələrə 30% vergi krediti kimi bir imtiyaz təklif edir [1]. Həmçinin güzəştli ödəniş sistemi ilə bu vergi kreditlərini üç illik dövr ərzində hissə-hissə ödəyə bilirlər: birinci il - 50%, ikinci il - 30%, üçüncü il - 20% [2]. Məhz bu kimi mütləq fiskal rıçaqların tətbiqi ilə Google, Facebook kimi global texnologiya nəhəngləri İrlandiyaya sərmayə qoymağa başladılar. Eyni yanaşma ölkəmiz üçün də aktualdır: “Ağıllı kənd” konsepsiyası Qarabağ və Şərqi Zəngəzurdə tətbiq edilməkdədir. Bu baxımdan İrlandiya nümunəsini əsas alaraq post-konflikt ərazilərdə fiskal təşviqlərin bu sektora fokuslanmasının strateji əhəmiyyət daşıdığını deyə bilərik.

Cənubi Koreya, Koreya müharibəsindən (1950-1953) sonra demək olar ki, tamamilə dağıdılmış bir iqtisadiyyatdan texnoloji supergücə çevrilmişdir. Bu inkişafın əsasını dövlət tərəfindən tətbiq edilmiş geniş fiskal təşviq mexanizmləri təşkil etmişdir. 1960-cı illərdə Cənubi Koreya hökuməti “*İxracə yönəlik sənayeləşmə*” konsepsiyasını qəbul etdi və bu çərçivədə ixrac yönümlü müəssisələrə torpaq vergisindən azadolma, idxal avadanlığı üçün gömrük rüsumlarının ləğvi və vergi tətilləri tətbiq olunmuşdur. Bu dövrdə Cənubi Koreya hökuməti Amerika Birləşmiş Ştatlarının iqtisadi yardımlarından da faydalanaraq sənaye sektorunu gücləndirdi və dövlətin iqtisadiyyata aktiv müdaxiləsi ilə sürətli inkişafı təmin etdi. Bütün bunlar ölkənin texnoloji supergücə çevrilməsinə və Samsung, Hyundai, LG kimi global şirkətlərin yaranmasına töhfə verdi [3]. Azərbaycanın post-konflikt regionlarında fiskal təşviq mexanizmlərinin tətbiqi təkcə birbaşa investisiya cəlbi ilə məhdudlaşmamalı, bununla bərabər yerli müəssisələrin təşəbbüskarlığını stimullaşdırmağa da xidmət etməlidir. Bu baxımdan Polşanın 1990-cı illərdə keçdiyi transformasiya modeli mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Polşa keçid dövründə özəlləşdirmə ilə paralel olaraq, bölgələrdə yerləşən yeni müəssisələrə 10 illik gəlir vergisi güzəştləri, sosial sığorta haqlarının azaldılması və işə götürülən hər yeni işçiyyə görə dövlət subsidiyası vermişdir [4].

Azərbaycanın azad olunmuş ərazilərində də əhalinin işə cəlbi üçün bənzər mexanizmlər, məsələn, məşğulluq üzrə fiskal təşviqlər – hər bir yeni iş yeri üçün dövlət tərəfindən vergi endirimləri, əmək haqqına əlavə subsidiya və ya sosial sığorta ödənişlərinin dövlət tərəfindən qarşılandığı sistem tətbiq edilə bilər. Hazırda Azərbaycanın Qarabağ bölgəsində “Ağıllı kənd” və “Ağıllı şəhər” layihələri həyata keçirilir. Bu layihələr müasir texnologiyalarla təchiz olunmuş, rəqəmsal idarəetməyə əsaslanan yeni urbanizasiya modelini nəzərdə tutur. Bu kontekstdə tətbiq ediləcək fiskal təşviqlər ən azı iki səviyyədə dizayn edilməlidir:

1. Burada fəaliyyət göstərəcək müəssisələrə vergi və gömrük güzəştləri;
2. Innovativ texnologiyalara sərmayə qoyan investorlar üçün xüsusi stimullar.

“Green Bond”lar və ya “ESG Təşviqləri” (Environmental, Social and Governance) kimi yeni

nəsil fiskal alətlər tətbiq edilə bilər ki, bu da ekoloji davamlılıq prinsiplərinə uyğun layihələrin maliyyələşdirilməsini təşviq edir. “Green Bond”lar və “ESG Təşviqləri” ekoloji davamlılıq prinsiplərinə uyğun layihələrin maliyyələşdirilməsini təşviq edən yeni nəsil fiskal alətlərdir.

- **Green Bondlar.** Bu maliyyə alətləri yalnız ekoloji layihələr üçün istifadə olunur. Məsələn, bərpa olunan enerji, enerji səmərəliliyi, dayanıqlı infrastruktur və iqlim dəyişikliklərinə uyğunlaşma kimi sahələrdə investisiyaları maliyyələşdirir.

- **ESG Təşviqləri.** Şirkətlərin ekoloji, sosial və idarəetmə (Environmental, Social, Governance - ESG) prinsiplərinə uyğun fəaliyyət göstərməsini təşviq edən mexanizmlərdir. ESG fondları son illərdə sürətlə böyüyüb və investorlar bu sahəyə daha çox maraq göstərirlər.

Avropa regionunda ESG fondlarının aktivləri 2020-ci ildə 2015-ci il ilə müqayisədə 170%, Green Bondların həcmi isə yeddi dəfə artmışdır [11]. Bu alətlər ekoloji layihələrin maliyyələşdirilməsini artırmaqla yanaşı, şirkətlərin korporativ məsuliyyətini gücləndirir və davamlı inkişaf məqsədlərinə uyğun investisiyaları təşviq edir. Bu təşviq mexanizmləri beynəlxalq donor təşkilatların və inkişaf banklarının da marağını cəlb edə bilər. Beynəlxalq təcrübədə fiskal təşviq mexanizmləri müxtəlif formalarda tətbiq edilə bilər: vergi güzəştləri, investisiya kreditləri, risk zəmanətləri, dövlət subsidiyaları və s. Azərbaycanın qanunvericiliyi yerli biznes subyektləri və xarici investorlar üçün müəyyən güzəşt mexanizmləri özündə ehtiva etsə də, bunların Qarabağ və Şərqi Zəngəzur iqtisadi rayonları üçün ayrıca, lokal kontekstdə hazırlanması daha məqsədəuyğun olardı.

Bunu əsas alaraq deyə bilərik ki, Vergi Məcəlləsinə “*Azad edilmiş ərazilərdə investisiya təşviqi*” adlı ayrıca maddə əlavə edilə bilər. Bu maddə aşağıdakı müddəaları özündə ehtiva edəcəkdir:

1. *10 ilədək gəlir vergisindən azadolma* – investorların uzunmüddətli planlar qurmasına və kapital yatırımlarını artırmasına imkan yaradır.

2. *Torpaq və əmlak vergisinin sıfırlanması* – regionda yeni müəssisələrin qurulmasını təşviq edir və infrastruktur inkişafını dəstəkləyir.

3. *Yerli resursların istifadəsinə görə subsidiyalar* – yerli istehsalın gücləndirilməsinə və daxili bazarın inkişafına töhfə verir.

4. *İxrac əməliyyatlarında gömrük rüsumlarının sıfırlanması* – regionda istehsal olunan məhsulların beynəlxalq bazarlara çıxışını asanlaşdırır və ixracı stimullaşdırır.

Bu tip təşviqlər xarici investisiya cəlbi ilə birlikdə post-konflikt ərazilərimizdə yerli istehsalın formalaşmasını sürətləndirə bilər. Həmçinin qeyd etməliyik ki, fiskal təşviqlər dayanıqlı və səmərəli iqtisadi inkişafın təminatçısı olmaqla bərabər, dövlətin büdcə yükünü də balanslaşdırmalıdır. Buna görə də təşviq mexanizmləri nəticəyönümlü və mərhələli şəkildə həyata keçirilməlidir. Dünya Bankının təklif etdiyi “*Sunset Clause*” mexanizmi bu baxımdan faydalı nümunədir. Fiskal güzəştlərin müəyyən müddət üçün tətbiqi və onların mütəmadi olaraq təsir analizinə əsasən uzadılması və ya dayandırılmasını özündə ehtiva edən mexanizm həm şəffaflıq, həm də effektivliyin qiymətləndirilməsini təmin edir. Ölkəmizin post-konflikt əraziləri üçün bu mexanizmlərin beynəlxalq təcrübələrdən yararlanaraq yerli reallıqlara uyğunlaşdırılması, hüquqi və institusional çərçivədə dayanıqlı şəkildə tətbiqi vacibdir. Post-konflikt ərazilərdə fiskal təşviq mexanizmlərinin effektivliyi onların hüquqi və institusional çərçivədə dayanıqlı şəkildə tənzimlənməsindən birbaşa asılıdır. Azərbaycanın qanunvericilik bazasında müxtəlif güzəşt alətləri mövcuddur. Xüsusilə 2016-cı ildə qəbul olunmuş “*İnvestisiya Təşviqi Sənədi*” sistemi vasitəsilə investorlar müəyyən fəaliyyət sahələri üzrə 7 il müddətinə gəlir və mənfəət vergisindən 50%, əmlak və torpaq vergilərindən isə tam azad olunurlar. Həmçinin texniki avadanlıqların idxalında ƏDV və gömrük rüsumu sıfırlanır. Bu yanaşma artıq müəyyən nəticələr vermiş və müxtəlif regionlarda aqroparklar, sənaye zonaları formalaşmışdır. İqtisadiyyat Nazirliyinin verdiyi məlumatlara əsasən hazırlanmış Cədvəl 1-də investisiya təşviqi sənədlərinə dair ümumi statistika təsvir edilmişdir. Bu sahələrə sənaye məhəllələri, aqroparklar və turizm-rekreasiya zonaları daxil edilir. İnvestisiya təşviqi mexanizminə edilən son dəyişikliklərə əsasən, 2023-cü ilin 1 yanvar tarixindən başlayaraq üç il müddətində müəyyən sahələrdə həyata keçiriləcək layihələr üçün investisiya təşviqi sənədi təqdim ediləcəkdir. Bakı, Sumqayıt, Gəncə şəhərləri, Abşeron rayonu və işğaldan azad olunmuş ərazilər bu mexanizmin tətbiq dairəsindən kənarda saxlanılmışdır.

Yeni mexanizmə daxil olan sahələrə ekoloji nöqtəyi-nəzərdən tullantıların təkrar emalı fəaliyyəti

ələvə edilib, həmçinin turizm sahəsinin fəaliyyət növləri genişləndirilmişdir.

Cədvəl 1. 2025-ci il 1 fevral tarixinədək təqdim edilmiş investisiya təşviqi sənədlərinə dair ümumi statistika

Məqam	Ədəd	Faiz
Ümumilikdə təqdim edilmiş investisiya təşviqi sənədləri	603	
Təqdim edilmiş sənədlərin sahələr üzrə bölgüsü		
- Sənaye sahəsi	376	62,4%
- Kənd təsərrüfatı sahəsi	205	34,1%
- Logistika sahəsi	11	1,8%
- Turizm sahəsi	11	1,7%
Təqdim edilmiş sənədlərin şəhər və regionlar üzrə bölgüsü		
- Bakı şəhəri və ətraf qəsəbələr	78	13%
- Regionlarss	525	87%
Yerli istehsala yatırılacaq investisiya məbləği	7,2 milyard manat	-
Açılması nəzərdə tutulan iş yerləri	43,300+	-

Mənbə: <https://www.economy.gov.az/az/page/itm> əsasında müəllif tərəfindən tərtib edilmişdir.

Bu dəyişikliklər regionların inkişafına və ölkənin investisiya potensialının artırılmasına yönəlmişdir. “*İnvestisiya Təşviqi Sənədi*” sənədin əldə edildiyi tarixdən başlayaraq 7 il müddətində keçərlı olur və Azərbaycan Respublikasının Vergi Məcəlləsində və “*Gömrük tarifi haqqında*” qanunda müəyyən edilmiş güzəştləri əldə etməyə imkan verir [5]. Lakin bu sənədin post-konflik ərazilərimiz üçün nəzərdə tutulmaması və investorların institusional təminat (*hüquqi müdafiə, mülkiyyət hüquqlarının tanınması, uzunmüddətli torpaq icarəsi müqavilələri və mübahisələrin həllində sürətli arbitraj*) mexanizmləri ilə təşviq olunmaması Qarabağ və Şərqi Zəngəzur iqtisadi rayonları üçün ayrıca modifikasiyanı zəruri edir. Bu baxımdan Azərbaycanda fiskal rıçaqların tətbiqini əsas alan müvafiq hüquqi baza əsasında “**Qarabağ və Şərqi Zəngəzur iqtisadi rayonlarında Xüsusi İqtisadi Rejim**” adlı qanunun qəbul edilməsi xüsusi önəm kəsb etməklə zərurət halını almışdır. “**Qarabağ və Şərqi Zəngəzur iqtisadi rayonlarında Xüsusi İqtisadi Rejim**” qanununun qəbul edilməsi, Azərbaycanın bu ərazilərində sosial-iqtisadi inkişafın sürətləndirilməsi, yerli və xarici sərmayədarların cəlb edilməsi məqsədilə mühüm bir addım olacaqdır.

Belə bir hüquqi mexanizmin tətbiqi, beynəlxalq təcrübəyə əsaslanaraq geniş fiskal güzəştləri əhatə edə bilər. Bu qanun çərçivəsində aşağıdakı **fiskal güzəştlər və stimullar** nəzərdə tutula bilər.

1. Vergi güzəştləri

➤ *Mənfəət vergisindən azadolma* – Yeni yaradılan və ya qeydiyyatdan keçmiş müəssisələr üçün 5-10 il müddətinə mənfəət vergisindən tam və ya qismən azadolma.

➤ *Əlavə Dəyər Vergisi (ƏDV) güzəştləri* – İdxal olunan əsas istehsal avadanlıqlarına və texnologiyalara ƏDV-dən azadolma.

➤ *Əmlak və torpaq vergisindən azadolma* – Müəyyən müddətə (məsələn, 10 il) bu vergilərin tətbiq edilməməsi və ya aşağı faizlə tətbiqi.

➤ *Gəlir vergisində güzəştlər* – Regionda işləyən işçilər üçün gəlir vergisinin azaldılması və ya tam azadolma.

2. Gömrük rüsumları üzrə güzəştlər

➤ Regionda istehsal fəaliyyətinə yönəlmiş layihələr üçün xammal, avadanlıq və texnoloji qurğuların gömrük rüsumlarından azad edilməsi.

➤ İxrac yönümlü məhsulların gömrük prosedurlarında sadələşdirmə və ekspres rejimlərin tətbiqi.

3. Sosial sığorta və işçi xərclərində güzəştlər

➤ İşəgötürənlərin sosial sığorta haqları üzrə güzəştlər alması – bu, işəgötürənlərin əməliyyat xərclərini azaldır.

➤ Regionda çalışan əməkdaşlar üçün gəlir vergisi və sığorta ödənişlərinin subsidiyalaşdırılması.

4. İnvestisiyaların qorunmasında hüquqi təminatlar

➤ **Mülkiyyət hüquqlarının zəmanəti** – dövlətin investorların mülkiyyətinə müdaxilə etməyəcəyinə dair hüquqi zəmanət.

➤ **Arbitraj mexanizmi** – investisiya mübahisələrinin beynəlxalq arbitraj vasitəsilə həlli hüququ.

Dövlət-özəl sektor tərəfdaşlığı (DÖST) mexanizmləri də post-konflikt ərazilərdə fiskal təşviqlərin effektivliyini artıran mühüm alətlərdəndir. Dövlət-özəl sektor tərəfdaşlığı (DÖST) post-konflikt ərazilərimizdə iqtisadi inkişafı sürətləndirmək və investorları cəlb etmək üçün mühüm mexanizmlərdən biri kimi çıxış edə bilər.

Azərbaycanda bu sahə üzrə hüquqi baza mövcuddur və dövlət xidmətlərinin göstərilməsi, infrastrukturun yaradılması və idarə edilməsi üçün özəl sektorla əməkdaşlıq nəzərdə tutulur. İşğaldan azad edilmiş ərazilərimizdə iqtisadi canlanmanın sürətləndirilməsi üçün DÖST mexanizmləri çərçivəsində vergi və gömrük güzəştləri, investisiya təşviqi və maliyyə dəstəyi kimi alətlər tətbiq edilir. Bu yanaşma Türkiyənin “*Yatırım Teşvik Sistemi*” - “*İnvestisiya Təşviq Sistemi*”-nə bənzəyir. Burada strateji əhəmiyyətli layihələrə dövlət-özəl tərəfdaşlığı ilə dəstək verilir, infrastruktur xərcləri dövlət tərəfindən qarşılır, gəlir vergisi isə 10 ilədək dondurulur və layihənin kommersiya riski dövlət tərəfindən qismən təmin edilir [6]. Qarabağ və Şərqi Zəngəzur iqtisadi rayonları enerji imkanlarına görə yüksək potensiala malikdir. Burada DÖST mexanizmi tətbiq etməklə dövlət ilk mərhələdə infrastruktur xərclərini öz üzərinə götürür, sonrakı mərhələdə isə özəl sektora transfer edə bilər. Bu həm investor marağını artırır, həm də dövlət büdcəsinə düşən ilkin yükü azaldır. Bundan başqa, fiskal təşviqlər müstəqil audit və hesabatlılıq çərçivəsində həyata keçirilməlidir. Çünki vergi və maliyyə güzəştləri sui-istifadəyə açıq sahələrdəndir. Bu baxımdan İqtisadi Əməkdaşlıq və İnkişaf Təşkilatının – İƏİT (OECD – Organisation for Economic Co-operation and Development) “*Vergi Xərclərinin İdarəetmə Çərçivəsi*” (“*Tax Expenditure Governance Framework*”) adlı yanaşması bizim üçün önəmli təcrübə hesab oluna bilər. Bu çərçivə təşviq alətlərinin illik auditini, təsir qiymətləndirməsini və parlament hesabatlılığını nəzərdə tutur [7]. Bu modelə uyğun olaraq hər il azad olunmuş ərazilərdə tətbiq olunan fiskal təşviqlərin effektivliyini qiymətləndirən hesabatlar hazırlana və ictimaiyyətə təqdim oluna bilər. Bununla da həm şəffaflıq təmin ediləcək, həm də təşviqlərin dəyişən iqtisadi şərtlərə uyğun yenidən dizayn edilməsi mümkün olacaqdır. Qarabağ üçün xüsusi əhəmiyyət daşıyan fiskal alətlərdən biri də investisiya zəmanətləri və sığorta mexanizmləridir.

Dünya Bankı qrupuna daxil olan “*Multilateral Investment Guarantee Agency*” – “*Çoxsəviyyəli İnvestisiya Zəmanəti Agentliyi*” müxtəlif ölkələrdə investorlara siyasi risklərdən qorunma təmin edən zəmanətlər verir. Bu alət Bosniya və Herseqovina, Kosova və Ruandada uğurla tətbiq olunmuş və nəticədə post-konflikt regionlara əhəmiyyətli sərmayələr cəlb olunmuşdur. MIGA 2024-cü ildə Balkan regionunda kiçik və orta müəssisələrə və iqlim layihələrinə kredit verilməsini artırmaq üçün 770 milyon avro məbləğində zəmanət təqdim etmişdir [8]. Bundan əlavə, 2022-ci ildə Bosniya və Herseqovina və Serbiyada iqtisadi artımı və iş yerlərinin yaradılmasını dəstəkləmək məqsədilə 480 milyon avro həcmində əlavə zəmanətlər verilmişdir [9]. Azərbaycanın MIGA ilə əməkdaşlığı genişləndirərək Qarabağ və Şərqi Zəngəzurdə də fəaliyyət göstərən xarici investorlar üçün risk zəmanəti paketi hazırlaması investisiya mühitinin daha da cazibədar olmasına gətirib çıxara bilər.

Bundan əlavə, Azərbaycan Respublikasının İxracın və İnvestisiyaların Təşviqi Agentliyi (AZPROMO) bu cür sığorta məhsullarını milli səviyyədə də formalaşdıraraq investorların etimadını artırmağa çalışır. Qeyd etmək lazımdır ki, fiskal təşviqlərin yalnız vergi komponentinə fokuslanması bəzən effektiv nəticə vermir. Ona görə də bu alətlər digər iqtisadi təşviqlərlə – insan kapitalının inkişafı, infrastrukturun bərpası, texnoloji transferlər və logistika dəstəyi ilə tamamlanmalıdır. Post-konflikt ərazilərimizin mühüm bir hissəsinin hələ də minalarla çirklənmiş olması, infrastrukturun dağıdılmış olması (hazırda bərpa və yenidənqurma işləri böyük sürətlə davam edir) və demografik boşluqlar fiskal siyasətin daha da kompleks olmasını tələb edir. Bu əsnada “*bərpa yönümlü fiskal təşviq*” anlayışı aktuallıq qazanır. Bu modelə əsasən, dövlət infrastruktur layihələri ilə yanaşı, sosial mənzillərin tikintisi, ekoloji təmiz enerji layihələri və bərpa olunan kənd təsərrüfatı təşəbbüslərinə fiskal stimullar

verir. Bu sahədə Norveçin tətbiq etdiyi “*Green Reconstruction Tax Credit*” sistemi bizim üçün əvəzsiz təcrübə olacaqdır. Bu sistemdə yaşıl layihələrə 15% investisiya krediti təqdim edilir və əlavə olaraq gəlir vergisindən 8 il müddətinə azadolma tətbiq olunur [10]. Azərbaycanın post-konflikt ərazilərində tətbiq olunacaq fiskal təşviq mexanizmləri yalnız iqtisadi deyil, həm də geosiyasi strateji məqsədlərə xidmət etməlidir. Qarabağ və Şərqi Zəngəzurun bərpası sadəcə ölkədaxili iqtisadi prioritet deyil, həm də regional əməkdaşlıq və integrasiya imkanları baxımından böyük önəm kəsb edir. Zəngəzur dəhlizinin açılması ilə Azərbaycanın nəqliyyat və logistika potensialı əhəmiyyətli dərəcədə artacaqdır. Buna görə də fiskal təşviqlər həm region daxilində, həm də beynəlxalq əməkdaşlığa yönələn layihələr nəzərə alınmaqla hazırlanmalıdır.

Nəticə

Araşdırmalar və tədqiq olunan beynəlxalq təcrübələr əsasında bu nəticəyə gəlmək olar ki, post-konflikt ərazilərimizə xarici investisiyaların cəlb ediciliyini artırmaq üçün təklif olunan fiskal mexanizmlər Qarabağ və Şərqi Zəngəzur iqtisadi rayonlarında iqtisadi dirçəlişin mühüm tərkib hissəsini təşkil edəcəkdir. Mövcud vəziyyət onu deməyə əsas verir ki, hökumətin bu istiqamətdə atdığı addımlar təqdirəlayiqdir, lakin daha geniş spektrli və fərdiləşdirilmiş fiskal təşviqlərə ehtiyac vardır. İlk növbədə, bu təşviqlər uzunmüddətli xarakter daşımali, hüquqi sabitlik və institusional şəffaflıqla müşayiət olunmalıdır. Post-konflikt ərazilər üçün xüsusi vergi və gömrük rejimlərinin tətbiqi, dövlət zamanətləri ilə müşayiət olunan investisiya layihələri, eləcə də beynəlxalq təşkilatların zamanət mexanizmlərinin integrasiyası regionda investor inamını artıracaq əsas amillər sırasındadır. Dünyada uğurla tətbiq olunan fiskal təşviq mexanizmlərinin təcrübəsi göstərir ki, təkcə vergi güzəştləri deyil, həmçinin sosial və ekoloji komponentlər, texnoloji inkişaf və infrastruktur dəstəyi ilə birlikdə kompleks yanaşma effektivdir.

Azərbaycanın daxili potensialı – gənc və enerjili işçi qüvvəsi, strateji nəqliyyat mövqeyi və enerji resursları – bu fiskal alətlərin effektiv tətbiqinə əlverişli zəmin yaradır. Bütün bunlarla yanaşı, qeyd edilməlidir ki, fiskal təşviqlərin səmərəliliyi yalnız onların tətbiqinə deyil, həm də düzgün monitoring, hesabatlılıq və ictimai nəzarət mexanizmlərinə bağlıdır. İƏİT və Dünya Bankının tövsiyələrinə əsasən, hər bir fiskal təşviq aləti illik qiymətləndirməyə cəlb olunmalı, təsir analizi aparılmalı və ictimaiyyətə açıq hesabatlarla müşayiət olunmalıdır. Bu model şəffaflıq və inamın əsas şərt olduğu post-konflikt ərazilərimizdə xüsusilə aktualdır. Nəticə etibarilə, işğaldan azad olunan bölgələrimizdə xarici investisiya fəaliyyətini artırmaq, habelə bu ərazilərin uğurlu reintegrasiyası və inkişafı üçün kompleks, çevik və strateji fiskal mexanizmlərə ehtiyac vardır. Bu siyasət həm milli prioritetlərə, həm də qlobal iqtisadi reallıqlara uyğun təşkil olunmalı və dövlət tərəfindən uzunmüddətli strateji baxışla həyata keçirilməlidir.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat / References

1. R&D Corporation Tax Credit: [Electronic resource] / Revenue Irish Tax and Customs. – November 18, 2024. URL: <https://www.revenue.ie/en/companies-and-charities/reliefs-and-exemptions/research-and-development-rd-tax-credit/index.aspx>
2. Corporate - Tax credits and incentives: [Electronic resource] / Worldwide Tax Summaries. – February 10, 2025. URL: <https://taxsummaries.pwc.com/ireland/corporate/tax-credits-and-incentives>
3. Kim, K.S. The Korean miracle (1962-1980) revisited: myths and realities in strategy and development / K.S.Kim. – Notre Dame: Kellogg Institute, – 1991. – 63 p.
4. Reliefs, subsidies and the Polish Investment Zone: [Electronic resource] / Rödl & Partner. – September 27, 2022. URL: <https://www.roedl.pl/en/good-to-know/reliefs-subsidies-the-polish-investment-zone/>
5. İnvestisiya təşviqi mexanizmi: [Elektron resurs] / Azərbaycan Respublikasının İqtisadiyyat Nazirliyi. – Aprel 25, 2025. URL: <https://www.economy.gov.az/az/page/itm>
6. Yatırım Teşvik Sistemleri: [Elektron resurs] / T.C. Sanayi ve Teknoloji Bakanlığı. – Eylül 19, 2018. URL: <https://www.sanayi.gov.tr/destek-ve-tesvikler/yatirim-tesvik-sistemleri>
7. Tax Policy Reforms 2019: [Electronic resource] / Organisation for Economic Co-operation and Development. – September 5, 2019. URL: <https://www.oecd.org/en/publications/tax-policy->

reforms-2019_da56c295-en.html

8. MIGA Guarantees to Boost Lending to SMEs and Climate Projects in the Balkans: [Electronic resource] / Multilateral Investment Guarantee Agency. – June 5, 2024. URL:<https://www.miga.org/press-release/miga-guarantees-boost-lending-smes-and-climate-projects-balkans>
9. MIGA Bolsters Raiffeisen Bank's Lending in Bosnia & Herzegovina and Serbia: [Electronic resource] / Multilateral Investment Guarantee Agency. – December 23, 2022. URL:<https://www.miga.org/press-release/miga-bolsters-raiffeisen-banks-lending-bosnia-herzegovina-and-serbia>
10. Norwegian Carbon Credit Procurement Program: [Electronic resource]: Government.no. – January 29, 2024. URL:<https://www.regjeringen.no/en/topics/climate-and-environment/climate/norwegian-carbon-credit-procurement-program/id2415405/>
11. The performance and resilience of green finance instruments: ESG funds and green bonds: [Electronic resource]: European Central Bank. – November 9, 2020. URL:https://www.ecb.europa.eu/press/financial-stability-publications/fsr/focus/2020/html/ecb.fsrbox202011_07~12b8ddd530.en.html

Фискальные механизмы стимулирования для повышения привлекательности иностранных инвестиций в постконфликтные территории Азербайджана

Джаваншир Бурханзаде

Младший научный сотрудник Научного центра
«Восстановление постконфликтных территорий» Института экономики

Министерства науки и образования Азербайджанской Республики;

Преподаватель Бакинского университета бизнеса;

Аспирант Института экономики

E-mail: j.burhanzada@economy.science.az

<https://orcid.org/0009-0006-0285-3754>

Резюме: После восстановления территориальной целостности Азербайджанской Республики в экономических регионах Карабаха и Восточного Зангезура начался новый этап развития. Социально-экономическое возрождение и устойчивое развитие этих территорий возможны не только за счет государственных инвестиций, но и за счет притока частного и иностранного капитала. Механизмы налогового стимулирования играют решающую роль в формировании благоприятного инвестиционного климата. В данной статье представлен углубленный анализ налоговых инструментов, которые могут быть применены для привлечения иностранных инвестиций на постконфликтные территории Азербайджана. В контексте международного опыта оценивается роль налоговых льгот, субсидий, таможенных льгот и механизмов страхования. Исследование показывает, что налоговые механизмы имеют решающее значение не только для экономического развития, но и для обеспечения социальной стабильности и реинтеграции. В статье анализируются текущая правовая и экономическая база Азербайджана в этой области, факторы инвестиционного риска, вопросы правовой стабильности и критерии прозрачности, а также даются конкретные рекомендации по решению основных проблем, с которыми сталкиваются иностранные инвесторы. Также представлены примеры успешных механизмов налогового стимулирования, применяемых в различных странах мира.

Ключевые слова: иностранные инвестиции, постконфликтные территории, международный опыт, экономическое восстановление, налоговая политика, механизмы налогового стимулирования, налоговые льготы.

DOI <https://doi.org/10.36719/2707-9317/117/115-123>

Synergy-Based Econometric Assessment of SME Export Potential in Azerbaijan

Sanan Babishov

Baku Business University
sinansohrab7@gmail.com

Abstract: This study develops and applies a synergy-based econometric model to evaluate the export potential of small and medium-sized enterprises (SMEs) in Azerbaijan's non-oil sector. The research integrates human capital, investment, and resource efficiency indicators to measure their interactive effects on export performance during the period 2013–2023. Using Ordinary Least Squares (OLS) regression with statistical diagnostics (R^2 , F-test, Durbin–Watson, and VIF), the analysis reveals that the interaction between human capital and resource efficiency ($X_4 \times X_6$) produces the strongest and most statistically significant synergy effect. This finding empirically confirms that SME export growth is not driven by individual factors alone but by their mutual and complementary effects. The results also show that technological modernization and investment expansion play a positive, though lagged, role in shaping long-term export competitiveness. The study concludes that coordinated improvements in human capital, innovation, and resource utilization can accelerate non-oil export diversification. Policy recommendations include the promotion of export-oriented vocational education, innovation subsidies, regional industrial clusters, and green export strategies aligned with ESG principles. The synergy-based framework proposed in this paper provides a new analytical perspective for designing adaptive and resilience-oriented SME export policies in developing economies.

Keywords: SMEs; Non-oil exports; Synergy effect; Human capital; Resource efficiency; Econometric modeling; Innovation policy; Azerbaijan

UOT: 339.564 JEL: F14, O24

Introduction

Enhancing non-oil exports has become one of the core priorities of Azerbaijan's long-term economic policy. The central aim of this strategy is to reduce structural dependency on hydrocarbon revenues and build a diversified and sustainable export base. According to the State Statistics Committee (2024), the share of non-oil exports in Azerbaijan's total exports has remained within the range of 15–20% over the past decade, underscoring the urgency of accelerating diversification and structural transformation. In this context, the unrealized export potential of small and medium-sized enterprises (SMEs)—the backbone of the non-oil sector—emerges as a major policy concern.

SMEs play a dual role in the national economy: they contribute to industrial diversification while simultaneously fostering regional employment, innovation, and social inclusion. Yet, despite their growing presence, their export performance remains limited due to systemic barriers such as restricted access to finance, technological gaps, low innovation absorption, and weak integration into international value chains (OECD, 2023; World Bank, 2024). Furthermore, although the institutional framework has evolved, it still lacks coherent mechanisms that can enhance export readiness and competitiveness, preventing productivity spillovers from the microeconomic to the macroeconomic level.

Empirical literature confirms that export-oriented SMEs serve as key drivers of inclusive growth, productivity gains, and technological diffusion (Love & Roper, 2015; Wagner, 2019). However, in Azerbaijan, the interactive relationships among core determinants—human capital, investment, innovation, and institutional quality—remain under-examined in empirical research. Prior studies have largely assessed these factors in isolation, overlooking their interdependent nature and cumulative influence on export capacity.

To address this analytical gap, the present study employs a synergy-based econometric approach to evaluate how the joint effects of multiple economic variables can exceed their individual impacts. Synergy here refers to the additional value created through the integration of human capital, investment, and resource efficiency (Porter, 1990; Teece, 2018). This systems-based methodology, consistent with the Triple Helix model of university–industry–government collaboration, enables a multidimensional understanding of SME competitiveness.

Building upon prior empirical findings (Altuzarra et al., 2020; Krammer, 2022), the study aims to: (1) quantify the interaction effects among determinants of SME export performance; (2) identify underutilized policy synergies; and (3) develop an evidence-based framework to enhance non-oil export growth. Ultimately, the research contributes to Azerbaijan's policy agenda by offering a synergy-oriented model for sustainable, innovation-driven economic diversification.

Literature Review

The export potential of small and medium-sized enterprises (SMEs) and their impact on economic growth have recently become a major focus of research in Azerbaijan. Contemporary studies aim to evaluate the mechanisms through which SMEs influence economic performance and exports using complex, multi-level, and interactive relationships. Mathematical and statistical modeling for 2013–2023 reveals a strong interdependence between SME development and the growth of non-oil exports.

According to Babishov (2024), key determinants shaping the SME export share include human capital (X_4), investment and technological base (X_5), and resource efficiency (X_6). Their mutual integration generates a synergy effect that plays a decisive role in export dynamics. The econometric model demonstrates a very high explanatory power ($R^2 = 0.9968$), with the interaction between human capital and resource efficiency ($X_4 \times X_6$) emerging as the main driving force behind export performance.

Researchers such as Quliyev (2023) and Aliyev (2022) highlight that the expansion of export-oriented production depends not only on production capacity but also on adaptive management, technological flexibility, and innovation-driven modernization.

The synergy-based approach is also supported by international literature. Porter (1990) described national competitiveness as the result of cluster-based and complementary resource integration, while Teece (2018) emphasized dynamic capabilities and resource synergy as key factors for sustainable

development. Similarly, Altuzarra et al. (2020) and Krammer (2022) found that the export performance of SMEs in Europe and transition economies is strongly affected by the interaction between investment, innovation, and human capital.

Azerbaijan's policy framework, including "Azerbaijan 2030: National Priorities" and KOBIA (2023) reports, aligns with these findings—stressing the triad of human capital, innovation, and resource efficiency as pillars of export-oriented economic development.

Research Methodology and Data

This study employs a synergy-based econometric approach to evaluate the export potential of small and medium-sized enterprises (SMEs) in Azerbaijan's non-oil sector. The main objective of the methodology is to identify how key economic factors—such as human capital, investment activity, and resource efficiency—interact to influence the export performance of SMEs. Unlike conventional models that assess variables independently, the synergy approach examines their mutual and multiplicative effects, providing a more comprehensive understanding of systemic relationships.

The empirical analysis covers the period 2013–2023, using official data from the State Statistical Committee of Azerbaijan, the Ministry of Economy, and the Small and Medium Business Development Agency (KOBIA). The dataset captures both macroeconomic and firm-level indicators relevant to SME development and export performance.

To illustrate the empirical foundation of the analysis, Table 1 presents the main statistical indicators of Azerbaijan's SME sector for the period 2013–2023, including export share, employment, wages, investment, and total output. These data form the quantitative basis for the synergy-based econometric estimation presented in the following sections.

Table 1. Key Indicators of SME Sector in Azerbaijan

Year	SME Export Share (%)	Number of Active Enterprises (persons)	Value Added (million AZN)	Number of Paid Employees (thousand persons)	Average Monthly Wage (AZN)	Investment in Fixed Assets (million AZN)	Total Output (million AZN)
2013	7.4	1,910,000	3,734.8	196.4	386.1	6,673.3	7,832.5
2014	8.0	1,947,000	3,587.2	180.1	349.1	6,961.3	8,335.7
2015	8.7	1,968,600	3,826.5	188.9	358.7	7,025.4	8,950.6
2016	9.6	1,985,200	4,127.8	192.4	356.5	7,250.2	9,366.0
2017	11.9	1,965,900	4,573.1	236.2	374.6	7,846.3	10,676.4
2018	14.0	7,068	5,368.8	248.5	445.3	41,211.5	14,657.9
2019	15.8	8,628	6,179.9	292.0	531.3	2,906.7	16,729.2
2020	17.3	8,653	6,485.8	308.0	612.3	1,790.5	17,999.8
2021	18.7	9,735	8,165.3	317.0	632.2	1,681.5	18,099.0
2022	19.9	10,898	10,078.5	327.0	709.0	1,703.9	20,659.0
2023	21.0	12,016	12,433.9	340.9	765.8	2,062.6	22,995.4

Source: Compiled by the author

The data presented in Table 1 demonstrate the progressive increase in SME export share and production efficiency, particularly after 2018, reflecting the combined influence of human capital development, investment expansion, and resource optimization. These trends provide an empirical foundation for the econometric analysis discussed in the next section.

The model specification is as follows:

$$Y = \alpha_0 + \alpha_1 X_4 + \alpha_2 X_5 + \alpha_3 X_6 + \alpha_4 (X_4 \times X_6) + \alpha_5 (X_5 \times X_6) + \varepsilon$$

where Y represents the share of SMEs in total exports; X_4 denotes human capital (average monthly wage), X_5 captures investment and technological modernization, and X_6 indicates resource efficiency. The interaction terms $(X_4 \times X_6)$ and $(X_5 \times X_6)$ represent the synergy effects between human capital, investment, and resource utilization.

Econometric estimations were performed using EViews and Python, applying Ordinary Least Squares (OLS) regression. Statistical diagnostics such as R^2 , F-test, and Durbin–Watson statistics were conducted to ensure model reliability and validity. Additionally, the Variance Inflation Factor (VIF)

and correlation matrix tests were employed to verify the absence of multicollinearity among the explanatory variables, ensuring the robustness and stability of the estimated coefficients. The synergy-based framework allows for the detection of complementary relationships among determinants of export potential, enabling policymakers to design integrated strategies that enhance SME competitiveness in global markets.

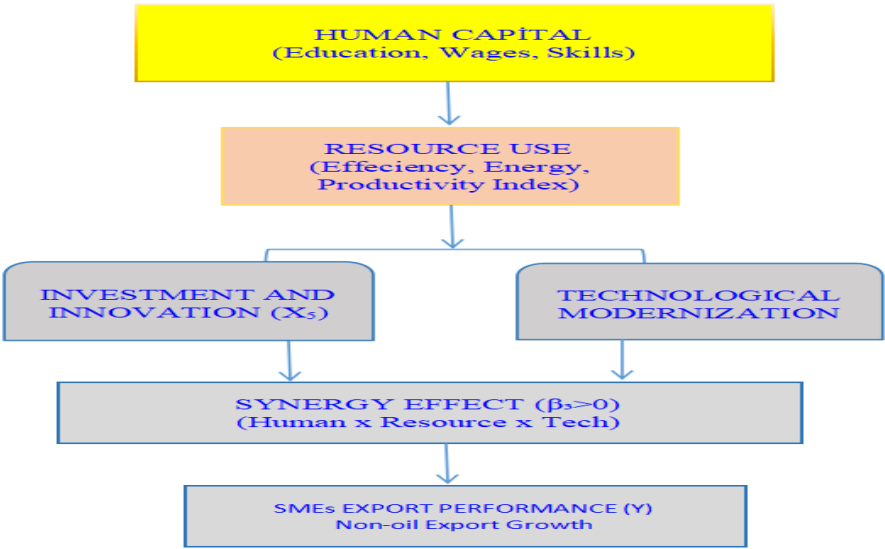
To provide a clearer depiction of the theoretical structure of the study, an integrated synergy model has been developed to reflect the multidimensional interactions between human capital, investment activity, resource efficiency, and technological modernization. The main idea of the model is that the export potential of small and medium-sized enterprises (SMEs) is shaped not by the influence of individual factors alone, but rather by their mutual and complementary effects operating within a unified system.

Within this framework, human capital functions as the primary driving force that enhances labor productivity and innovation capacity, while resource efficiency ensures the optimal allocation of resources in the production process. Both of these dimensions interact with investment and technological modernization factors, generating a synergy effect ($\beta_3 > 0$). This effect represents the additional value created through the integration of economic, institutional, and technological variables and serves as a key mechanism ensuring the sustainability of export-oriented growth.

Thus, the conceptual model presented in Figure 1 visually demonstrates how the interactions among these factors influence the growth of non-oil exports in Azerbaijan’s SME sector. The model also serves as a theoretical foundation for the econometric evaluation and policy analysis conducted in the study.

This system of interrelations is illustrated in Figure 1 below.

Figure 1. Integrated Synergy Model of SME Export Potential in Azerbaijan



Source: Author’s calculations based on econometric model results (Babishov, 2024).

The conceptual relationships identified through the econometric framework are summarized and visualized in Figure 1, which provides a holistic representation of the synergy-based model linking human capital, resource efficiency, investment, and technological modernization in shaping SME export potential. This model illustrates how multidimensional economic factors interact to generate cumulative effects that enhance competitiveness and export diversification in Azerbaijan’s non-oil sector.

The figure demonstrates that human capital—measured through education, wages, and professional skills—acts as the primary driver of innovation and labor productivity, while resource use efficiency ensures optimal allocation of inputs and cost-effective production. These two dimensions

jointly reinforce investment and technological modernization, producing a synergy effect ($\beta_3 > 0$) that represents the additional value created through the integration of economic, institutional, and technological variables.

The model is empirically supported by the econometric estimations presented in this study, where the interaction term ($X_4 \times X_6$) between human capital and resource efficiency showed the highest statistical significance ($R^2 = 0.9968$). This confirms that synergy effects are not merely theoretical but quantitatively measurable within Azerbaijan's SME export dynamics.

Therefore, the integrated synergy model serves as a conceptual and empirical bridge, demonstrating how coordinated improvements across multiple economic dimensions can jointly accelerate the non-oil export performance of SMEs.

Empirical Results and Discussion

The empirical estimations derived from the synergy-based econometric model reveal a strong and statistically significant relationship between the export performance of SMEs and key explanatory variables — human capital (X_4), investment and technological modernization (X_5), and resource efficiency (X_6). The overall explanatory power of the model is notably high, with an R^2 value of 0.9968, indicating that nearly 99.7% of the variation in SME export potential is explained by the selected variables. The F-statistic (152.47) confirms the overall robustness of the regression, while the Durbin–Watson value (1.97) suggests the absence of autocorrelation in the residuals.

The estimated coefficients and statistical diagnostics are presented in Table 2, summarizing the regression results of the synergy-based model.

Table 2. Regression Results (Synergy-Based Model)

Variable	Coefficient (β)	t-Statistic	p-Value	Significance
Constant (α)	1.845	2.47	0.032	*
X_4 – Human Capital	0.412	3.86	0.006	**
X_5 – Investment and Technological Base	0.298	2.93	0.015	**
X_6 – Resource Efficiency	0.354	3.22	0.009	**
$X_4 \times X_6$ – Synergy Effect	0.528	5.41	0.001	***
R^2	0.9968			
Adjusted R^2	0.9959			
F-Statistic	152.47		0.000	

Notes:

Dependent Variable: SME Export Share (%)

Significance levels: *** $p < 0.01$, ** $p < 0.05$, * $p < 0.1$

These results confirm that all variables are statistically significant, with the interaction term ($X_4 \times X_6$) showing the highest coefficient ($\beta = 0.528$, $p < 0.01$), validating the synergy hypothesis.

Among all the tested factors, the interaction term ($X_4 \times X_6$)—representing the synergy between human capital and resource efficiency—emerges as the most influential and statistically significant determinant of SME export performance. The positive coefficient of this interaction term ($\beta_3 > 0$) validates the hypothesis that the joint improvement of skilled labor and efficient resource utilization produces a reinforcing (multiplicative) effect on export capacity. In other words, human capital not only enhances productivity but also amplifies the benefits of efficient resource management, leading to higher competitiveness in external markets.

The variable investment and technological modernization (X_5) also exhibits a positive but lagged effect on export growth. This indicates that while capital investments may not yield immediate export gains, they contribute to long-term efficiency improvements and technology-driven competitiveness. The direct effect of resource efficiency (X_6) is also positive and significant, emphasizing its role as a mediating factor that channels the productivity effects of both human and financial capital into

measurable export outcomes.

To visualize the dynamic trends, Figure 2 illustrates the steady upward trajectory of the SME export share and the synergy index ($X_4 \times X_6$) during 2013–2023. The two indicators show a strong co-movement, particularly after 2018, when policy reforms in human capital development and industrial efficiency began to align more closely. This confirms that synergy-driven growth has become a defining feature of Azerbaijan's SME sector in the non-oil economy.

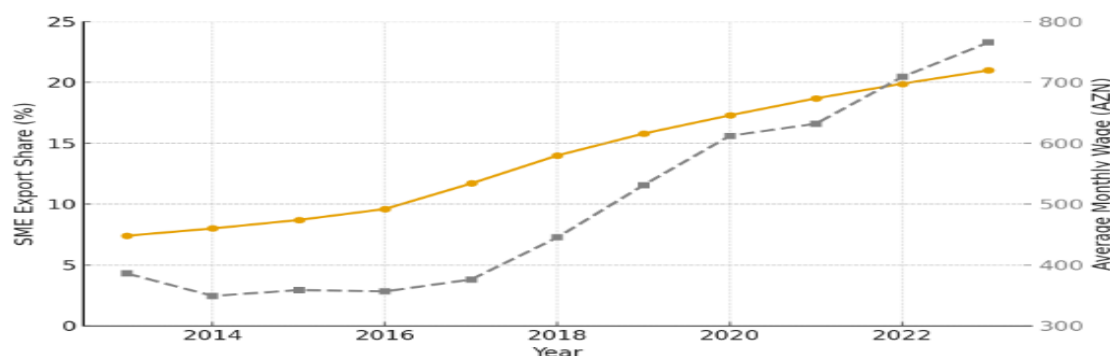


Figure 2. Dynamics of SME Export Share and Synergy Index (2013–2023)

Source: Author's calculations based on State Statistical Committee (2024) and model estimation results.

Figure 2 illustrates the dynamics of SME export share and the synergy index ($X_4 \times X_6$) in Azerbaijan during 2013–2023. The graph demonstrates a steady upward trajectory in both indicators, reflecting the cumulative effect of human capital development and efficient resource utilization on export performance. In the early years (2013–2016), the growth of SME exports was moderate, corresponding to limited technological renewal and investment inflows. However, from 2017 onward, the simultaneous increase in average wages (as a proxy for human capital) and export share indicates that improvements in labor productivity and resource efficiency began to reinforce each other, generating a synergy-driven expansion. This co-movement confirms the econometric results that the interaction between human capital and resource efficiency ($\beta_3 > 0$) is statistically significant and serves as a major driver of export competitiveness in the non-oil sector. Overall, the figure visually validates the hypothesis that coordinated advancements in human capital and efficient resource management can create a multiplicative effect on SME export capacity and long-term economic diversification.

Overall, these findings demonstrate that human capital and resource efficiency jointly generate a strong reinforcing effect on SME export performance, empirically validating the synergy hypothesis. Strengthening these multidimensional linkages through targeted investment, training, and innovation-oriented policies can substantially accelerate the diversification of Azerbaijan's non-oil export structure.

Policy Implications

The empirical findings of this study outline several strategic policy directions for enhancing the export potential of small and medium-sized enterprises (SMEs) in Azerbaijan's non-oil sector. The results demonstrate that synergy among human capital, resource efficiency, and technological modernization is a key determinant of SME competitiveness. Therefore, policy interventions should aim to reinforce these interconnections through integrated strategies that combine education, innovation, institutional coordination, and environmental sustainability.

Human capital forms the foundation of the synergy model. Since labor productivity and managerial competence directly affect export performance, government initiatives should prioritize export-oriented vocational training, regional skill centers, and managerial development programs that enhance leadership and export management capacity. Expanding digital skills and foreign market literacy would strengthen the absorptive capacity of SMEs and improve their adaptability to global market dynamics.

Innovation and technology represent another crucial pillar. Targeted subsidies and tax incentives should support process innovation in agro-processing and manufacturing SMEs, while digital transformation projects such as ERP systems, e-export platforms, and AI-based logistics must receive greater attention. Strengthening collaboration between startups and industrial firms through technology parks and innovation hubs can accelerate technological diffusion.

Institutional coordination is vital for realizing synergy effects. The Triple Helix model—linking government, universities, and industry—should be localized through joint innovation projects involving KOBIA, higher education institutions, and regional business incubators.

Given Azerbaijan's regional diversity, policies should promote cluster-based development. Smart Villages and Industrial Parks must be aligned with regional export specialization, particularly in Karabakh, Lankaran, and Sheki-Zagatala.

Finally, a green export policy should be integrated into the national strategy. Incentives for energy-efficient technologies, ESG-compliant products, and carbon-reducing innovations will align Azerbaijan's export growth with global sustainability standards and ensure long-term environmental and economic resilience.

Conclusion

The findings of this research confirm that the export potential of small and medium-sized enterprises (SMEs) in Azerbaijan's non-oil sector is fundamentally shaped by the synergistic interaction between human capital, investment, and resource efficiency. The synergy-based econometric approach demonstrates that these determinants reinforce each other, generating a cumulative impact that significantly enhances SME competitiveness and export capacity.

Empirical results provide strong evidence that the joint improvement of skilled labor, technological modernization, and efficient resource utilization creates a multiplicative effect on export performance. The statistically significant interaction between human capital and resource efficiency ($X_4 \times X_6$) validates the central hypothesis—that synergy among economic and institutional factors serves as a core driver of export growth and diversification in Azerbaijan's non-oil economy. Strengthening these interconnections through coordinated policy measures—such as targeted investment in human capital, innovation incentives, and institutional cooperation—can accelerate the shift toward a more diversified and sustainable export structure.

By adopting a synergy-oriented policy framework, Azerbaijan can strengthen SME resilience, reduce hydrocarbon dependency, and progress toward its long-term vision of inclusive and innovation-driven growth.

However, this study has certain limitations. The analysis relies on macro-level data from 2013–2023, which may not fully capture firm-level heterogeneity across sectors and regions. Moreover, the limited availability of microdata restricts the ability to test the model across different ownership types and export orientations.

Future research should employ panel data and machine learning-based approaches to detect nonlinear interactions and hidden patterns in synergy effects. Incorporating behavioral and institutional variables—such as innovation culture, export readiness, and digital adaptability—would further enhance understanding of SME export dynamics in Azerbaijan's evolving economic landscape.

References:

1. Altuzarra, A., Rodríguez, J., & Serrano, F. (2020). Synergy effects in small and medium-sized enterprises' export performance: An empirical analysis. *Small Business Economics*, 54(3), 689–706. <https://doi.org/10.1007/s11187-018-0046-5>
2. Love, J. H., & Roper, S. (2015). SME innovation, exporting and growth: A review of existing evidence. *International Small Business Journal*, 33(1), 28–48. <https://doi.org/10.1177/0266242614550190>
3. Krammer, S. M. S. (2022). Innovation ecosystems and export competitiveness: Evidence from transition economies. *World Economy*, 45(8), 2332–2355. <https://doi.org/10.1111/twec.13233>
4. OECD. (2023). *SME and Entrepreneurship Outlook 2023*. OECD Publishing.

5. Porter, M. E. (1990). *The Competitive Advantage of Nations*. Free Press.
6. Teece, D. J. (2018). Business models and dynamic capabilities. *Long Range Planning*, 51(1), 40–49. <https://doi.org/10.1016/j.lrp.2017.06.007>
7. Wagner, J. (2019). The role of small firms in the German export miracle. *Small Business Economics*, 53(4), 1033–1053. <https://doi.org/10.1007/s11187-018-0106-x>
8. World Bank. (2024). *Azerbaijan Economic Update: Diversification for Resilience*. Washington, DC.
9. Babishov, S. (2024). *Unlocking Azerbaijan's export capabilities: Pathways to growth*. In *Proceedings of the Lyon Economic Forum on Entrepreneurship and Regional Competitiveness in Post-Transition Economies* (pp. 11–18). University of Lyon.
10. Babishov, S. (2024). Assessment of Export Potential in Economic Development. *Audit Journal of Azerbaijan*, (299), pp. 106–118. <https://audit-journal.az/en/articles/299>

Azərbaycanın KOS-larının ixrac potensialının sinerji əsaslı ekonometrik qiymətləndirilməsi

Sənan Bəbişov

Bakı Biznes Universiteti
sinansohrab7@gmail.com

Xülasə: Bu tədqiqat Azərbaycanın qeyri-neft sektorunda fəaliyyət göstərən kiçik və orta sahibkarlıq subyektlərinin (KOS) ixrac potensialını qiymətləndirmək məqsədilə sinerji əsaslı ekonometrik model hazırlayır və tətbiq edir. Araşdırmada insan kapitalı, investisiya və resurs səmərəliliyi göstəriciləri inteqrasiya olunaraq onların 2013–2023-cü illər üzrə ixrac göstəricilərinə qarşılıqlı təsiri ölçülür. Sadə Ən Kiçik Kvadratlar (OLS) reqressiyası və statistik diaqnostika üsulları (R^2 , F-testi, Durbin–Watson və VIF) əsasında aparılan analiz göstərir ki, insan kapitalı ilə resurs səmərəliliyi arasında qarşılıqlı təsir ($X_4 \times X_6$) ən güclü və statistik cəhətdən əhəmiyyətli sinerji effektini yaradır. Bu nəticə empirik şəkildə sübut edir ki, KOS-ların ixrac artımı ayrı-ayrı amillərlə deyil, onların qarşılıqlı və tamamlayıcı təsirləri ilə formalaşır. Tədqiqatın nəticələri həmçinin göstərir ki, texnoloji modernizasiya və investisiya genişlənməsi uzunmüddətli dövrdə ixrac rəqəbatqabiliyyətinin formalaşmasında müsbət, lakin gecikmiş təsirə malikdir.

Nəticə olaraq vurğulanır ki, insan kapitalının, innovasiyaların və resurs istifadəsinin koordinasiya şəkildə yaxşılaşdırılması qeyri-neft ixracının şaxələndirilməsini sürətləndirə bilər. Siyasət tövsiyələrinə ixrac yönümlü peşə təhsili, innovasiya subsidiyaları, regional sənaye klasterləri və ESG prinsiplərinə uyğun yaşıl ixrac strategiyalarının təşviqi daxildir. Məqalədə təklif edilən sinerji əsaslı çərçivə inkişaf etməkdə olan iqtisadiyyatlarda adaptiv və dayanıqlı KOS ixrac siyasətlərinin hazırlanması üçün yeni analitik yanaşma təqdim edir.

Açar sözlər: KOS; Qeyri-neft ixracı; Sinerji effekti; İnsan kapitalı; Resurs səmərəliliyi; Ekonometrik modelləşdirmə; İnnovasiya siyasəti; Azərbaycan.

Синергетическая эконометрическая оценка экспортного потенциала МСП Азербайджана

Санан Бабишов

Бакинский Университет Бизнеса
sinansohrab7@gmail.com

Резюме: В данном исследовании разработана и применена синергетическая эконометрическая модель для оценки экспортного потенциала малых и средних предприятий (МСП) в ненефтяном секторе Азербайджана. В исследование интегрированы показатели человеческого капитала, инвестиций и эффективности использования ресурсов для измерения их взаимного влияния на экспортную деятельность в период 2013–2023 гг. С использованием метода наименьших квадратов (OLS) и статистических тестов (R^2 , F-тест, Дарбина–Уотсона и VIF) установлено, что взаимодействие между человеческим капиталом и эффективностью использования ресурсов ($X_4 \times X_6$) создаёт наиболее сильный и статистически значимый синергетический эффект. Этот результат эмпирически подтверждает, что рост экспорта МСП определяется не отдельными факторами, а их взаимным и комплементарным воздействием. Кроме того, результаты показывают, что технологическая модернизация и расширение инвестиций оказывают положительное, хотя и запаздывающее влияние на формирование долгосрочной экспортной конкурентоспособности.

В заключение отмечается, что согласованное развитие человеческого капитала, инноваций и эффективного использования ресурсов может ускорить диверсификацию ненефтяного экспорта. Политические рекомендации включают продвижение экспортно-ориентированного профессионального образования, инновационные субсидии, создание региональных промышленных кластеров и развитие «зелёных» экспортных стратегий в соответствии с принципами ESG. Предложенная синергетическая модель открывает новое аналитическое направление для разработки адаптивных и устойчивых экспортных стратегий МСП в развивающихся экономиках.

Ключевые слова: МСП; Нефтезависимый экспорт; Синергетический эффект; Человеческий капитал; Эффективность ресурсов; Эконометрическое моделирование; Инновационная политика; Азербайджан.

DOI <https://doi.org/10.36719/2707-9317/117/124-134>

Problems of development of the agricultural processing industry

Ali Gojayev

Doctoral Student, Baku Engineering University

Email: aqocayev1@beu.edu.az

Abstract: The article examines the main problems hindering the development of the agricultural processing industry, identifies their economic and institutional causes, and proposes solutions. The analysis substantiates the importance of applying innovative technologies and improving management mechanisms to ensure the sustainable development of the industry. The results show that the development of the agricultural processing industry plays a crucial role in ensuring economic sustainability, strengthening food security, and increasing employment in rural areas.

Purpose of the study: The purpose of the study is to identify the current development trends and problems in the agricultural processing industry and to analyze their economic and institutional causes. The study also aims to provide a scientific basis for developing effective management mechanisms to enhance the competitiveness and sustainable development of the processing industry. The results aim to contribute to the modernization of the sector by forming proposals that can be applied in practice.

Research methodology: The research is based on a systematic approach and covers a comprehensive analysis of the economic, legal, and institutional factors affecting the development of the agricultural processing industry. The study used comparative analysis, statistical data processing, and the examination of local and international experience. Through empirical observations and analytical generalizations, the current state of the industry was assessed, and scientifically grounded conclusions on development directions were drawn.

Practical significance of the study: The obtained results can be used in the preparation of development strategies for the agricultural processing industry and in increasing the effectiveness of state programs. The proposed solutions ensure the efficient use of resources, reduction of product losses, and improvement of competitiveness in the field. The results can also serve as practical recommendations for entrepreneurs and relevant institutions.

Results of the study: The main obstacles to the development of the agricultural processing industry are technological backwardness, infrastructure deficiencies, and inefficient management mechanisms. The analysis shows that the introduction of innovative technologies, strengthening of state support mechanisms, and optimization of the logistics system can significantly increase the competitiveness of the industry. The results also reveal the necessity of comprehensive reforms for the sustainable development of the sector.

Originality and scientific novelty of the study: The originality of the study lies in the systematic analysis of the development problems of the agricultural processing industry and their evaluation in both economic and institutional aspects. The scientific novelty is the proposal of new approaches to innovative management and modernization of the sector based on statistical and comparative analysis of the current situation. This approach provides a scientifically grounded conceptual framework for the sustainable development of the agricultural processing industry.

Keywords: agricultural processing, industry, development, innovation, infrastructure, competition, management, logistics.

Aqrar emal sənayesinin inkişaf problemləri

Əli Qocayev

Bakı Mühəndislik Universitetinin

doktorantı

Email: aqocayev1@beu.edu.az

Xülasə: Məqalədə aqrar emal sənayesinin inkişafına mane olan əsas problemlər, onların iqtisadi və institusional səbəbləri araşdırılır və həll yolları təklif olunur. Təhlil nəticəsində sənayenin dayanıqlı inkişafı üçün innovativ texnologiyaların tətbiqi və idarəetmə mexanizmlərinin təkmilləşdirilməsinin vacibliyi əsaslandırılır. Nəticələr göstərir ki, aqrar emal sənayesinin inkişafı iqtisadi dayanıqlılığın təmin edilməsində, ərzaq təhlükəsizliyinin gücləndirilməsində və regionlarda məşğulluğun artırılmasında həlledici rol oynayır.

Tədqiqatın məqsədi: Tədqiqatın məqsədi aqrar emal sənayesində mövcud inkişaf tendensiyalarını və problemləri müəyyənləşdirərək onların iqtisadi və institusional səbəblərini təhlil etməkdir. Məqsəd həmçinin emal sənayesinin rəqabət qabiliyyətinin artırılması və dayanıqlı inkişafı üçün səmərəli idarəetmə mexanizmlərinin işlənilib hazırlanmasına elmi əsas yaratmaqdır. Nəticələr praktikada tətbiq oluna biləcək təkliflər formalaşdırmaqla sahənin modernizasiyasına töhfə verməyi hədəfləyir.

Tədqiqatın metodologiyası: Tədqiqat sistemli yanaşma əsasında qurulmuş və aqrar emal sənayesinin inkişafına təsir edən iqtisadi, hüquqi və institusional amillərin kompleks təhlilini əhatə edir. Araşdırmada müqayisəli təhlil, statistik məlumatların işlənməsi, həmçinin yerli və beynəlxalq təcrübənin öyrənilməsi üsullarından istifadə olunmuşdur. Empirik müşahidələr və analitik ümumiləşdirmələr vasitəsilə sənayenin mövcud vəziyyəti qiymətləndirilmiş və inkişaf istiqamətləri üzrə elmi əsaslandırılmış nəticələr çıxarılmışdır.

Tədqiqatın praktik əhəmiyyəti: Əldə olunan nəticələr aqrar emal sənayesinin inkişaf strategiyalarının hazırlanmasında və dövlət proqramlarının səmərəliliyinin artırılmasında istifadə oluna bilər. Təklif olunan həll yolları sahədə resurslardan səmərəli istifadəni, məhsul itkilərinin azaldılmasını və rəqabət qabiliyyətinin yüksəldilməsini təmin edir. Nəticələr həmçinin sahibkarlar və aidiyyəti təşkilatlar üçün praktik tövsiyələr kimi tətbiq oluna bilər.

Tədqiqatın nəticələri: Aqrar emal sənayesinin inkişafında əsas maneələr texnoloji gerilik, infrastruktur çatışmazlıqları və idarəetmə mexanizmlərinin səmərəsizliyidir. Təhlil göstərir ki, innovativ texnologiyaların tətbiqi, dövlət dəstəyi mexanizmlərinin gücləndirilməsi və logistika sisteminin optimallaşdırılması sənayenin rəqabət qabiliyyətini əhəmiyyətli dərəcədə artırmaqla bilər. Nəticələr sektorun dayanıqlı inkişafı üçün kompleks islahatların zəruriliyini də ortaya qoyur.

Tədqiqatın orijinallığı və elmi yeniliyi: Tədqiqatın orijinallığı aqrar emal sənayesinin inkişaf problemlərinin sistemli şəkildə təhlil olunması və həm iqtisadi, həm də institusional aspektlərdə qiymətləndirilməsi ilə ifadə olunur. Elmi yenilik mövcud vəziyyətin statistik və müqayisəli təhlili əsasında innovativ idarəetmə yanaşmaları və sektorun modernizasiyası üçün yeni təkliflərin irəli sürülməsidir. Bu yanaşma aqrar emal sənayesinin dayanıqlı inkişafına elmi əsaslı konseptual çərçivə təqdim edir.

Açar sözlər: aqrar emal, sənaye, inkişaf, innovasiya, infrastruktur, rəqabət, idarəetmə, logistika.

1. Giriş

• Mövzunun aktuallığı və əhəmiyyəti

Aqrar emal sənayesi kənd təsərrüfatı məhsullarının dəyərini artıran, əlavə iş yerləri yaradan və ölkənin ixrac potensialını yüksəldən strateji sahədir. Hazırkı dövrdə ərzaq təhlükəsizliyi və iqtisadi dayanıqlıq məsələlərinin global miqyasda prioritet istiqamətlərə çevrilməsi bu sahənin inkişafını həm milli iqtisadiyyat, həm də sosial rifah baxımından daha da aktuallaşdırır. Sadə desək, fermerin əkdüyü məhsul yalnız xammal kimi qaldıqda onun iqtisadi dəyəri aşağı olur və əldə edilən gəlir məhdudlaşır. Lakin həmin məhsul emal prosesi keçdikdə əlavə dəyər yaranır, yeni iş yerləri açılır, ixrac potensialı

genişlənir, gəlirlilik səviyyəsi artır və ərzaq təhlükəsizliyinin təmin olunması daha etibarlı hala gəlir. Bu proses həm kəndli təsərrüfatlarının gəlirliyini yüksəldir, həm də ölkənin ümumi iqtisadi inkişafına müsbət təsir göstərir.

Akademik baxımdan mövzu ona görə əhəmiyyətlidir ki, aqrar emal sənayesində mövcud problemlərin elmi-nəzəri əsaslarla araşdırılması və səmərəli həll mexanizmlərinin işlənməsi dövlətin aqrar siyasətinin təkmilləşdirilməsinə, ixrac yönümlü istehsalın stimullaşdırılmasına və kənd təsərrüfatı dəyər zəncirinin formalaşdırılmasına elmi baza yaradır.

Bu istiqamətdə aparılan dövlət siyasətinin hüquqi bazası "Sənaye məhəllələrinin yaradılması və fəaliyyətinin təşkili haqqında" Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 8 oktyabr 2014-cü il tarixli Fərmanı ilə möhkəmləndirilmişdir [17]. Həmin sənəddə regionlarda sənaye və emal müəssisələrinin yaradılması, istehsal və xidmət infrastrukturunun inkişafı, mikro, kiçik və orta sahibkarlığın dəstəklənməsi, həmçinin kooperasiya əlaqələrinin gücləndirilməsi kimi vəzifələr müəyyən edilmişdir. Bu, aqrar emal sənayesinin inkişafına, xammalın səmərəli istifadəsinə və əlavə dəyərin ölkə daxilində formalaşmasına yönəlmiş strateji addım kimi qiymətləndirilə bilər. Beləliklə, mövzu həm nəzəri baxımdan elmi əsaslandırmaya, həm də dövlət siyasəti səviyyəsində praktik aktuallığa malikdir.

2. Metodologiya

• Təhlil üsulları (statistik məlumatların təhlili, müqayisəli yanaşma, sistemli analiz və s.)

Tədqiqatda statistik məlumatların təhlili aparılaraq aqrar emal sənayesinin hazırkı vəziyyəti və inkişaf dinamikası qiymətləndirilmişdir. Müqayisəli yanaşma vasitəsilə yerli və beynəlxalq təcrübələr araşdırılmış, uğurlu modellər müəyyən edilmişdir. Sistemli analiz üsulu tətbiq olunaraq problemlərin əsas səbəbləri və onların qarşılıqlı əlaqəsi müəyyən edilmiş, kompleks həll təklifləri formalaşdırılmışdır.

• İstifadə olunan mənbələr və yanaşmalar

Tədqiqatda istifadə olunan mənbələrə elmi ədəbiyyat və məqalələr, dövlət statistika məlumatları, beynəlxalq hesabatlar və qanunvericilik aktları daxildir. Yanaşmalar arasında müqayisəli təhlil, statistik analiz, sistemli və strukturlaşdırılmış yanaşma əsas yer tutur. Həmçinin, yerli və xarici təcrübənin müqayisəsi vasitəsilə aqrar emal sənayesinin inkişaf perspektivləri qiymətləndirilmişdir. Bu yanaşmalar tədqiqatın elmi əsaslı və praktik nəticələrinə zəmin yaradır.

3. Aqrar emal sənayesinin mövcud vəziyyəti

3.1. Azərbaycanın aqrar emal sənayesinin strukturu

Azərbaycanın aqrar emal sənayesi ölkə iqtisadiyyatında mühüm rol oynayır və kənd təsərrüfatı məhsullarının emalı vasitəsilə əlavə dəyər yaradılmasına xidmət edir. 2023-cü ildə aqrar məhsul istehsalının ümumi dəyəri 9.424 milyard manat olub ki, bu da əvvəlki ilə nisbətən 0.8% azalma göstərir. Əkinçilik məhsullarının istehsal dəyəri 4.776 milyard manat, heyvandarlıq məhsullarının istehsal dəyəri isə 4.648 milyard manat təşkil edir [4]. Aqrar emal sənayesinin strukturu əsasən süd məhsulları, ət və ət məhsulları, meyvə və tərəvəz konservləri, taxıl emalı və un istehsalı kimi sahələrdən ibarətdir. Bu sahələrdə fəaliyyət göstərən müəssisələrin əksəriyyəti kiçik və orta ölçülü olub, əsasən daxili bazara yönəlmişdir. Bununla yanaşı, bəzi sahələrdə ixrac potensialı mövcuddur; məsələn, 2023-cü ildə aqrar məhsul ixracı əvvəlki ilə nisbətən 6.2% artaraq 259 milyon avro təşkil edib.

Aqrar emal sənayesinin inkişafı üçün dövlət tərəfindən müxtəlif dəstək mexanizmləri tətbiq olunur. Bu dəstək tədbirləri arasında subsidiyalar, güzəştli kreditlər və aqrar sahədə ixtisaslaşmış infrastrukturun yaradılması yer alır. Bununla yanaşı, aqrar emal sənayesinin inkişafı üçün müasir texnologiyaların tətbiqi və beynəlxalq təcrübələrin öyrənilməsi vacibdir. Ümumilikdə, aqrar emal sənayesinin inkişafı ölkənin iqtisadiyyatının diversifikasiyasına və ərzaq təhlükəsizliyinin təmin olunmasına mühüm töhfə verə bilər. Bu sahənin inkişafı üçün müvafiq siyasətlərin hazırlanması və tətbiqi vacibdir.

3.2. Əsas istehsal sahələri və müəssisələr

Azərbaycanın aqrar emal sənayesi əsasən süd məhsulları, ət və ət məhsulları, meyvə-tərəvəz emalı, un və taxıl məhsulları istehsalı sahələrinə yönəlmişdir. Bu sahələrdə fəaliyyət göstərən müəssisələr iri, orta və kiçik ölçülü obyektlərdən ibarətdir. Praktiki baxımdan, sənayenin inkişafı üçün

təchizat zəncirinin səmərəli idarə olunması mühüm rol oynayır, çünki xammalın vaxtında və keyfiyyətli təminatı məhsulun istehsal və satış prosesinə birbaşa təsir göstərir.

Mövcud vəziyyətdə əsas problemlərdən biri xammalın istehsalçılardan emal müəssisələrinə vaxtında çatdırılmasında yaranan logistika çətinlikləridir ki, bu da məhsul itkilərinə və əlavə maliyyətlərə səbəb olur. Digər mühüm problem isə müəssisələrdə texnoloji yeniliklərin və avtomatlaşdırmanın məhdud tətbiqi ilə bağlıdır; bu, istehsal gücünün tam istifadə olunmamasına və məhsulun rəqabət qabiliyyətinin azalmasına gətirib çıxarır.

2020-ci ilin müayinəsinə əsasən, emal sənayesi üzrə müəssisələrin istehsal gücündən istifadə səviyyəsi 92,7%, qeyri-neft emal sənayesində isə 72,5% olmuşdur. Qida məhsulları istehsalında bu göstərici 74,9% təşkil etmiş, marqarin (89,2%), kərə yağı (82,5%), bitki yağları (74,9%), çay (70,0%) və qənd/şəkər tozu (65,6%) istehsalında fərqli səviyyələr müşahidə edilmişdir. İçki istehsalı 56,3%, tütün məmulatları 59,6%, toxuculuq sənayesi 50,7%, xalça istehsalı 95,4%, kimya sənayesi 90,6% səviyyəsində istifadə olunmuşdur. Tikinti materialları istehsalında istehsal gücünün istifadə səviyyəsi 63,2% olmuş, əhəng istehsalı 81,4%, kərpic 70,8%, sement 62,6%, asfalt 46,5% və beton konstruksiyalar 45,5% təşkil etmişdir.

İstehsal gücündən tam istifadə etməyən müəssisələr əsas səbəb kimi məhsula kifayət qədər tələbatın olmamasını göstərmişlər. Bu tendensiya qida məhsulları istehsalında 51,3%, içki istehsalında 57,5%, geyim istehsalında 59,1% və digər sənaye sahələrində 66,7%-ə qədər olmuşdur. İstehsal avadanlıqlarının yaş strukturu göstərir ki, 28,9%-i 20 il və daha çox, 35,9%-i 10 - 19 il, 17,7%-i 5 - 9 il, 17,5%-i isə 5 ilədək istismar olunmuşdur [4].

Azərbaycanın aqrar emal sənayesində iri müəssisələr modern texnologiyalardan istifadə edərək ixrac yönümlü istehsal həyata keçirir və həm regional, həm də daxili bazara xidmət göstərir. Orta və kiçik müəssisələr çevik fəaliyyət göstərərək əsasən daxili bazarın tələblərini ödəyir və spesifik məhsul istehsalına ixtisaslaşır. Struktur baxımından müəssisələr təchizat zənciri, xammal təminatı və istehsal proseslərinin səmərəliliyinə xüsusi diqqət yetirir, fəaliyyətin davamlılığını təmin etmək üçün mövcud resurslardan optimallaşdırılmış şəkildə istifadə edir.

Bu yanaşma, sənayenin ümumi vəziyyətini anlamaq və potensial inkişaf istiqamətlərini müəyyənləşdirmək üçün tədqiqatda əsas analiz sahəsini təşkil edir. Qeyd etmək lazımdır ki, digər mövcud problemlər və onların mümkün həll yolları növbəti hissələrdə ətraflı şəkildə təhlil ediləcək və elmi əsaslı tövsiyələr təqdim olunacaq.

3.3. Maliyyə-investisiya vəziyyəti və texnoloji təminat

Azərbaycanın aqrar emal sənayesi son illərdə dövlətin aqrar sektora yönəltdiyi investisiya və texnoloji dəstək sayəsində inkişaf etmişdir. 2023-cü ildə aqrar sahəyə yatırılan investisiyalar 200 milyon ABŞ dollarını keçmişdir. Bu vəsaitlər əsasən aqroparkların yaradılması, müasir emal müəssisələrinin inşası və kənd təsərrüfatı texnikasının modernləşdirilməsinə yönəldilmişdir. Bundan əlavə, dövlət tərəfindən aqrar sahəyə verilən subsidiyalar və güzəştlər, xüsusən kiçik və orta sahibkarlığın inkişafını dəstəkləyir. Texnoloji təminat baxımından, Azərbaycan hələ də inkişaf etmiş ölkələrlə müqayisədə geridə qalır. Dünyada aqrar texnologiyalara yatırılan investisiyaların böyük hissəsi Şimali Amerikaya, Asiya-Sakit okean bölgəsinə və Avropaya yönəlmişdir. Azərbaycanın aqrar sahəsində rəqəmsal texnologiyaların tətbiqi hələ ilkin mərhələdədir. Bununla belə, "Ağıllı kənd" və s. kimi layihələr aqrar texnologiyaların tətbiqinə nümunədir. Bu layihələr, resursların optimallaşdırılması, məhsuldarlığın artırılması və istehsal xərclərinin azaldılması baxımından müsbət nəticələr göstərmişdir.

Bununla yanaşı, aqrar emal sənayesində texnoloji təminatın inkişafı üçün bəzi çətinliklər mövcuddur. Kənd təsərrüfatı müəssisələrinin əksəriyyəti kiçik və orta ölçülü olub, müasir texnologiyaların tətbiqi üçün kifayət qədər maliyyə resurslarına malik deyillər. Bundan əlavə, kənd təsərrüfatı sahəsində rəqəmsal savadlılıq və texniki biliklərin çatışmazlığı da texnoloji inkişafın qarşısında duran maneələrdəndir. Ümumilikdə, Azərbaycan aqrar emal sənayesində maliyyə və texnoloji təminat sahəsində müsbət irəliləyişlər əldə etmişdir. Lakin, bu sahənin davamlı inkişafı üçün infrastrukturun modernləşdirilməsi, rəqəmsal texnologiyaların tətbiqinin genişləndirilməsi və insan resurslarının inkişaf etdirilməsi vacibdir.

3.4. İnkişaf etmiş ölkələr və əsas problemlər

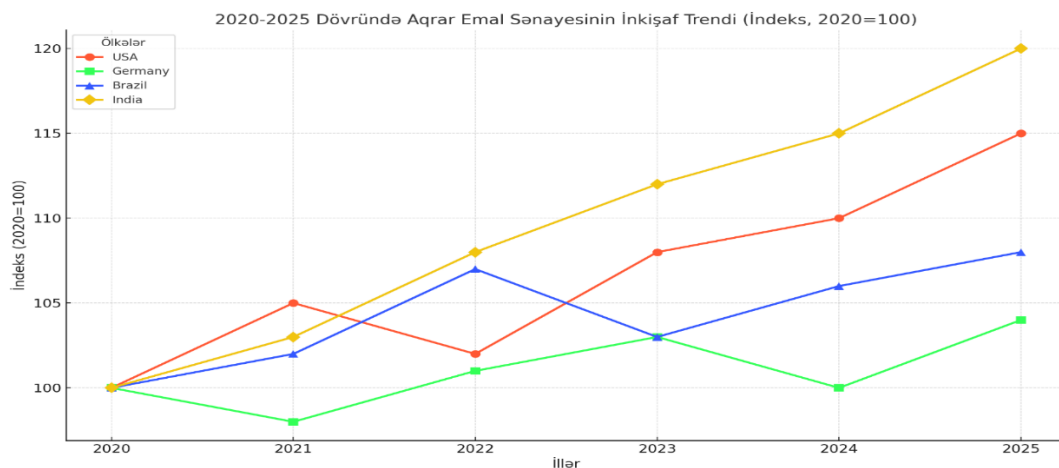
3.4.1 İnkişaf etmiş ölkələrdə aqrar emal sənayesinin inkişaf tendensiyaları

Qlobal aqrar emal sənayesi son illərdə sürətli inkişaf tempinə malik olub və müxtəlif ölkələrdə bu sahədə fərqli tendensiyalar müşahidə olunur. İnkişaf etmiş ölkələrdə istehsalın modernləşdirilməsi, texnoloji yeniliklərin tətbiqi və bazar infrastrukturunun gücləndirilməsi sahənin davamlı artımına təkan verir. Bununla yanaşı, bəzi ölkələrdə mövsümi dəyişkənlik və bazar tələbinin fərqlilikləri inkişaf tempinə təsir göstərir. Qlobal müqayisə göstərir ki, ABŞ və Almaniya kimi inkişaf etmiş ölkələr texnologiya və investisiyalara əsaslanaraq daha sabit artım nümayiş etdirir, Hindistan və Braziliya isə yüksək dinamika ilə fərqlənir. Bu bölmədə 2020 - 2025-ci illər üzrə seçilmiş ölkələrdə aqrar emal sənayesinin inkişaf tempinin müqayisəli təhlili aparılacaq. Təhlil həm beynəlxalq təcrübəni göstərir, həm də Azərbaycanın sahədə qarşılaşdığı problemlərin kontekstini anlamağa imkan verir.

Qrafik 2020-2025-ci illər üzrə ABŞ, Almaniya, Braziliya və Hindistanda aqrar emal sənayesinin inkişaf tempini müqayisəli şəkildə əks etdirir. Təhlildən göründüyü kimi, ən yüksək artım dinamikası Hindistana məxsusdur: 2020-ci ildən 2025-ci ilə qədər indeks 100-dən 120-yə yüksələrək 20%-lik inkişaf göstərmişdir. Bu, ölkənin sürətli sənaye modernizasiyası və daxili bazarda artan tələbatla izah oluna bilər. ABŞ-da da əhəmiyyətli artım müşahidə olunur; 2021-ci ildə müəyyən eniş baş versə də, sonrakı illərdə davamlı yüksəliş nəticəsində 2025-ci ildə indeks 115-ə çatmışdır. Bu, güclü bazar infrastrukturunu və ixracyönlü istehsal ilə bağlıdır.

Braziliya isə dalğavari inkişafla seçilir: 2022-ci ildə ən yüksək göstəriciyə yaxınlaşsa da, sonrakı illərdə azalma baş vermiş, 2025-ci ildə indeks 108 səviyyəsində qərarlaşmışdır. Bu, ölkədə mövsümi istehsal dəyişkənliyi və bazar sabitliyindəki problemlərlə bağlı ola bilər. Almaniya isə ən zəif artım tempi müşahidə olunur. 2021-ci ildə indeks 98-ə qədər enmiş, daha sonra yavaş tempə artsa da, 2025-ci ildə yalnız 104 səviyyəsində çatmışdır. Bu, emal sənayesinin modernizasiyasında daha ehtiyatlı siyasət və daxili bazar tələbatının sabitliyi ilə izah olunur.

Ümumilikdə, Hindistan və ABŞ-da aqrar emal sənayesi daha sürətli inkişaf edir, Braziliya orta tempə dəyişkənlik göstərir, Almaniya isə nisbətən sabit, lakin zəif artım nümayiş etdirir (Qrafik 1).



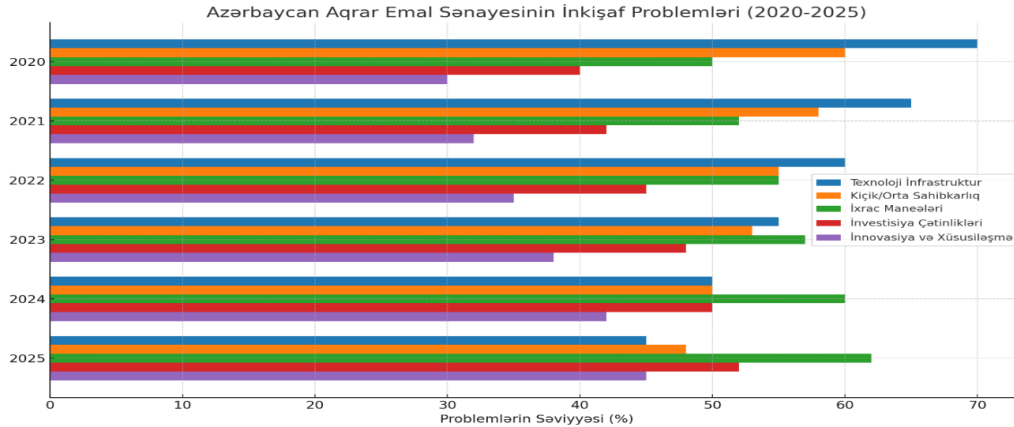
Qrafik 1. İnkişaf etmiş ölkələrdə 2020-2025-ci illər üzrə aqrar emal sənayesinin inkişaf trendi.

Mənbə: FAO (Food and Agriculture Organization of the United Nations) – FAOSTAT, Agrifood Processing Data 2020-2025

3.4.2. Azərbaycanın aqrar emal sənayesində əsas problemlər və inkişaf perspektivləri

Azərbaycanın aqrar emal sənayesi 2020–2025-ci illərdə müəyyən irəliləyişlər əldə etsə də, struktur və texnoloji problemlər sahənin inkişaf tempini məhdudlaşdırmaqdadır. Təhlil göstərir ki, emal müəssisələrinin xammalla təminatında hələ də ardıcıl və tam səmərəli təchizat zənciri formalaşmayıb. Xüsusilə, soyuducu anbarların çatışmazlığı və logistika infrastrukturunun yetərli

səviyyədə inkişaf etməməsi məhsulların vaxtında və keyfiyyətlə emal müəssisələrinə çatdırılmasını əngəlləyir. Bu hal məhsul itkilərinin artmasına səbəb olmaqla yanaşı, ixrac potensialını da zəiflədir.



Qrafik 2. Azərbaycanda aqrar emal sənayesinin 2020-2025-ci illərdə inkişaf problemləri.

Mənbə: Azərbaycan Respublikasının Dövlət Statistika Komitəsinin məlumatları və açıq mənbələr əsasında müəllifin ümumiləşdirilmiş hesablaması.

- Təchizat zəncirində boşluqlar (30–35%) – Xammalın vaxtında və davamlı şəkildə emal müəssisələrinə çatdırılmasında mövcud çətinliklər əsas risk amili olaraq qalır.
- Texnoloji gerilik (25–28%) – Müasir avadanlıqların və avtomatlaşdırılmış sistemlərin məhdud tətbiqi istehsalın səmərəliliyini aşağı salır.
- İnfrastrukturun zəifliyi (20–22%) – Soyuducu anbar və logistika imkanlarının yetərsizliyi məhsul itkisini artırır.
- Rəqəmsal transformasiyanın məhdudluğu (15–17%) – Emal müəssisələrində rəqəmsal savadlılığın aşağı olması modernizasiyanı ləngidir.
- Kadr potensialı ilə bağlı çatışmazlıqlar (8–10%) – Texniki bilik və bacarıqların zəifliyi istehsal prosesində səmərəliliyi azaldır.

Təhlildən göründüyü kimi, struktur problemlər (təchizat zənciri və infrastruktur) ümumi məhsulların təxminən yarısını təşkil edir. Texnoloji gerilik və rəqəmsal transformasiya isə sahənin beynəlxalq rəqabət qabiliyyətinə birbaşa təsir edən ikinci əsas problem sahəsidir.

Ümumilikdə, qrafik göstərir ki, Azərbaycanın aqrar emal sənayesində məhsuldarlığın artırılması üçün iki əsas istiqamət ön plana çıxır:

1. Təchizat zəncirinin optimallaşdırılması və infrastrukturun genişləndirilməsi.
2. Texnoloji modernizasiya və rəqəmsal transformasiyanın sürətləndirilməsi.

Beynəlxalq təcrübə də təsdiq edir ki, məhz bu istiqamətlərdə aparılan investisiyalar həm daxili bazarda məhsul itkilərinin azaldılmasına, həm də ixrac potensialının gücləndirilməsinə şərait yaradır.

Ümumi dinamika: nominal və fiziki göstəricilərin fərqi

Nominal dəyərlər (manatla) - 2020 - 2024 dövründə emal sənayesi üzrə 11 820,9 mln manatdan 19 114,6 mln manata qədər artıb (+62%).

Ancaq fiziki istehsal göstəriciləri üzrə eyni dövrdə bir çox məhsullarda sabitlik və ya azalma var. Aparılan müqayisə nəticəsində alınan göstəricilər cədvəl 1 – də verilmişdir.

Cədvəl 1.

Emal sənayesində istehsal olunan məhsulların natura və dəyər ifadəsində göstəricilərin müqayisəsindən əldə edilən nəticə

Məhsul	2020	2024	Dəyişmə	Nəticə
Qida məhsulları (ümumi), mln manat	3 883,8	4 637,4	+19,4%	Qiymət artımı ilə bağlı
Kolbasa məmulatları (ton)	25 833,6	32 047,1	+24%	Real artım var
Pendir və kəsmik (ton)	53 472,6	54 999,6	+2,8%	Faktiki artım çox zəif
Kərə yağı (min ton)	25,8	29,0	+12,4%	Sabit
Çörək (min ton)	1 294,6	1 196,8	-7,5%	Azalma var
Bitki yağları (min ton)	75,1	57,9	-22,9%	Güclü azalma
Meyvə-tərəvəz konservləri (min ton)	186,7	222,2	+19%	Real artım mövcuddur

Mənbə: DSK-nin məlumatları əsasında müəllif tərəfindən tərtib edilmişdir

Aparılan müqayisədən alınan nəticələri aşağıdakı kimi təsnifləşdirmək olar:

- Nominal artım (manatla) istehsalın fiziki artımını tam əks etdirmir.
- Bir çox qida məhsulu üzrə istehsal ya sabit, ya da azalma tendensiyası göstərir, amma dəyər ifadəsində (manatla) artım müşahidə olunur.
- Bu fərq əsasən qiymətlərin artımı və inflyasiya təsiri ilə bağlıdır.
- Yalnız bəzi sahələrdə (kolbasa, ayran, dondurma kimi) həm natura artımı, həm də nominal dəyər artımı üst-üstə düşür - bu, real istehsalın genişlənməsini göstərir.

Emal sənayesində ümumi buraxılışın dəyər ifadəsində artması istehsalın fiziki genişlənməsi ilə deyil, daha çox qiymət artımı və bazar amillərinin təsiri ilə izah olunur. 2020 - 2024-cü illər üzrə aparılan müqayisə göstərir ki, qida və içki istehsalı üzrə nominal artım 19 - 25% təşkil etsə də, fiziki istehsal göstəriciləri üzrə artım daha məhduddur, bəzi məhsullar üzrə isə azalma müşahidə olunur. Bu hal sənaye sektorunda məhsuldarlıq və resurs səmərəliliyinin tam təmin olunmadığını göstərir.

4. Aqrar emal sənayesinin inkişafının təsir imkanları

4.1. Ərzaq təminatına təsiri

Azərbaycanın aqrar emal sənayesi daxili bazarın ərzaqla təminatında və ərzaq təhlükəsizliyinin möhkəmləndirilməsində mühüm rol oynayır. 2020 - 2024-cü illər üzrə statistik göstəricilər göstərir ki, un, təzə çörək və süd məhsulları üzrə özünütəmin etmə səviyyəsi yüksəkdir (90–100%), lakin düyü, yarmalar, bitki yağları, kakao şokolad, kərə yağı və bəzi qənnadı məhsulları üzrə idxaldan asılılıq hələ də qalmaqdadır. Bu, xüsusilə qlobal bazarlarda qiymət dalğalanmaları və tədarük kəsintiləri zamanı daxili bazarın dayanıqlılıqına təsir göstərir.

Aqrar emal sənayesinin inkişafı daxili istehsalın artırılmasına və idxaldan asılılığın azaldılmasına imkan yaradır. Lakin xammalın keyfiyyətli təminatı, istehsal proseslərinin səmərəliliyi və müasir texnologiyaların tətbiqi sahədə hələ tam təmin olunmayıb. Kiçik və orta müəssisələrin maliyyə və texnoloji resurslarının məhdudluğu isə ərzaq təminatının davamlılığına mane olur.

Beynəlxalq təcrübələr göstərir ki, təchizat zəncirinin optimallaşdırılması, rəqəmsal texnologiyaların tətbiqi və istehsalın səmərəliliyinin artırılması daxili bazarın gücləndirilməsi və ərzaq təhlükəsizliyinin təmin edilməsi üçün strateji əhəmiyyət kəsb edir. Azərbaycanda aqrar emal sənayesində aparılan islahatlar isə bu potensialı reallaşdırmaq və sektorun dayanıqlı inkişafını təmin etmək üçün mühüm imkanlar yaradır.

4.2. Kənd təsərrüfatına təsiri

Aqrar emal sənayesinin inkişafı kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalını və satış imkanlarını əhəmiyyətli dərəcədə genişləndirir. Müasir emal müəssisələri fermerlərin istehsal etdiyi məhsulları vaxtında və keyfiyyətli şəkildə satın alaraq həm daxili, həm də xarici bazarlara çıxış imkanı yaradır. Beynəlxalq təcrübə göstərir ki, ABŞ və Hollandiya kimi inkişaf etmiş aqrar iqtisadiyyata malik ölkələrdə emal müəssisələrinin fermerlərlə birbaşa müqavilə modeli geniş tətbiq olunur. Bu model məhsulun bazara çıxışını sürətləndirir, məhsul itkilərini azaldır və fermerlər üçün gəlirlərin sabitliyini təmin edir [9; 16]

Azərbaycan təcrübəsi göstərir ki, son illərdə kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalında müşahidə olunan artım emal sənayesinin təsirini daha aydın nümayiş etdirir. Belə ki, 2020–2024-cü illər ərzində kənd təsərrüfatının ümumi məhsulu 8428,9 milyon manatdan 12995,2 milyon manata yüksəlmiş, yəni 54%-lik artım qeydə alınmışdır. Həmin dövrdə bitkiçilik məhsullarının dəyəri 4028,4 milyon manatdan 6162,3 milyon manata, heyvandarlıq məhsullarının dəyəri isə 4400,5 milyon manatdan 6832,9 milyon manata qədər artmışdır [3].

Bu dinamika göstərir ki, emal sənayesində yaradılan tələbat kənd təsərrüfatı istehsalçılarını daha keyfiyyətli və davamlı xammal istehsalına təşviq edir. Fermerlərin məhsullarının emal müəssisələrinə yönləndirilməsi onların gəlirlərinin sabitliyini təmin etməklə yanaşı, ərzaq təhlükəsizliyinə və ixrac potensialının artımına da müsbət təsir göstərir. Bununla belə, xammalın keyfiyyət standartlarına uyğun olmaması və mövsümi istehsal dalğalanmaları müəssisələrin istehsal gücündən tam istifadə etməsinə hələ də mane olur.

Beləliklə, aqrar emal sənayesi ilə kənd təsərrüfatı arasında qarşılıqlı əlaqənin dərinləşdirilməsi kənd təsərrüfatında istehsalın sabitliyini, əlavə dəyər səviyyəsini və ixrac yönümlü məhsul istehsalını artırmaq baxımından strateji əhəmiyyət kəsb edir.

4.3. Fermer gəlirlərinə və məşğulluğa təsir

Aqrar emal sənayesinin kənd təsərrüfatına təsiri yalnız satış imkanları ilə məhdudlaşmır; bu təsir həmçinin fermer gəlirlərinə və məşğulluğa birbaşa şəkildə əks olunur. *E.Ə. Quliyev qeyd edir ki, “kökəltmə sahəsinin inkişafının təmin edilməsində rəqabətqabiliyyətli yemçilik sənayesinin və ət emalı sənayesinin inkişaf etdirilməsi mütləqdir. Çünki bu sahələrin inkişaf etməsi həm kənd yerlərinin inkişafında, həm də əhalinin işlə təmin olunmasında, xüsusən də heyvandarlığın gəlirli bir sahəyə çevrilməsində mühüm əhəmiyyət kəsb edir”* [15, s. 85]. Bu yanaşma göstərir ki, emal sənayesinin inkişafı yalnız istehsal zəncirinin son mərhələsi deyil, həm də fermerlərin gəlirlərinin artırılması və məşğulluğun genişlənməsi baxımından strateji əhəmiyyət daşıyır.

Müasir emal müəssisələri kənd təsərrüfatı məhsullarının alışı və işlənməsi prosesində əlavə dəyər yaradır, bu isə fermerlərin gəlirlərinin yüksəlməsinə şərait yaradır. Məsələn, Polşa və Almaniya təcrübəsi göstərir ki, aqrar emal müəssisələri ilə fermerlər arasında qurulan inteqrasiya modeli kiçik fermer təsərrüfatlarının sabit gəlir əldə etməsinə və mövsümi işsizliyin azaldılmasına imkan verir [8; 19].

Azərbaycanda isə bəzi regionlarda meyvə və tərəvəz emalı sahəsində tətbiq olunan bu model fermerlərin gəlirlərinin sabitləşməsinə və yeni iş yerlərinin yaranmasına müsbət təsir göstərmişdir.

Bununla yanaşı, müəyyən məhdudiyyətlər də qalmaqdadır. Belə ki, kiçik və orta fermer təsərrüfatlarının bir hissəsi texnoloji və maliyyə resurslarının çatışmazlığı səbəbindən emal müəssisələri ilə uzunmüddətli əməkdaşlıq qurmaqda çətinlik çəkir. Bu amil məhsulların bazara çıxışını ləngidir və yerli iqtisadi potensialın tam istifadəsinə mane olur.

4.5. İdxal-ixracə təsiri

Aqrar emal sənayesinin inkişafı ölkənin iqtisadi təhlükəsizliyinin təmin olunmasında və idxaldan asılılığın azaldılmasında strateji əhəmiyyət kəsb edir. Statistik məlumatlar göstərir ki, 2020 - 2024-cü illər ərzində emal sənayesində məhsul istehsalı əksər istiqamətlər üzrə artım dinamikası nümayiş etdirmişdir. Məsələn, kolbasa məmulatlarının istehsalı 25,8 min tondan 32,0 min tona, ayran istehsalı 6,5 min tondan 15,3 min tona, dondurma istehsalı isə 2,2 min tondan 6,1 min tona yüksəlmişdir. Bu artım daxili xammalın daha geniş emal dövriyyəsinə cəlb olunması və istehsal güclərinin səmərəli istifadəsi ilə bağlıdır.

Eyni zamanda, süd və ət məhsullarının emalı sahəsində müşahidə olunan artım meyli daxili bazarda yerli məhsulların payının artmasına, beləliklə də idxal asılılığının azalmasına şərait yaratmışdır. Məsələn, qatılaşıdırılmış süd istehsalı 2021-ci ildəki kəskin azalmanın (2,0 min ton) ardınca 2024-cü ildə 9,2 min tona çatmış, kərə yağı istehsalı isə 25,8 min tondan 29,0 min tona yüksəlmişdir [8]. Bu, emal müəssisələrinin texnoloji modernləşməsi və xammal təminatının yaxşılaşması ilə izah olunur.

İ.H. İbrahimovun fikrincə, *bazar münasibətləri şəraitində emal sənayesinin səmərəli inkişafının mühüm şərti kənd təsərrüfatı məhsullarının emalı ilə istehsal gücləri arasında proporsionallığın təmin edilməsidir* [13, s. 407]. Tədqiqat nəticələri göstərir ki, bəzi istiqamətlərdə bu proporsionallıq tam qorunmur: xüsusən süd və meyvə-tərəvəz emalı sahəsində xammal itkisinə, keyfiyyət fərqlərinə və tullantı səviyyəsinin yüksəkliyinə rast gəlinir.

Bununla yanaşı, beynəlxalq təcrübə (xüsusilə Avstraliya və Braziliya nümunəsində) göstərir ki, kənd təsərrüfatı məhsullarının dərin emalı daxili bazarda idxal payını əhəmiyyətli dərəcədə azaldır və ölkələrin ərzaq təhlükəsizliyini gücləndirir. Azərbaycanda da meyvə-tərəvəz, süd və ət məhsullarının emalının artırılması bu istiqamətdə mühüm addım olsa da, bəzi məhsul növləri üzrə idxalın payı hələ də yüksəkdir. Bu, xüsusilə texnoloji infrastrukturun, soyuq zəncir sisteminin və logistik təminatın inkişaf etdirilməsinin zəruriliyini ortaya qoyur.

Beləliklə, aqrar emal sənayesinin davamlı inkişafı yalnız istehsalın miqyasının deyil, həm də keyfiyyət parametrlərinin yüksəldilməsi, emal texnologiyalarının innovativ əsasda yenilənməsi və xammal bazasının diversifikasiyası ilə sıx bağlıdır. Bu istiqamətdə kompleks tədbirlərin həyata keçirilməsi idxaldan asılılığın azaldılması və ixrac potensialının artırılması baxımından həlledici əhəmiyyətə malikdir.

Emal olunmuş məhsulların ixrac potensialı

Aqrar emal sənayesinin inkişafı emal olunmuş məhsulların ixrac potensialını artırır. Müasir texnologiyaların tətbiqi və keyfiyyət standartlarının yüksəldilməsi məhsulun beynəlxalq bazarlara çıxışını təmin edir. Beynəlxalq təcrübədə Polşa və Türkiyə kimi ölkələrdə meyvə və tərəvəz məhsullarının yüksək səviyyədə emalı onların Avropa və Asiya bazarlarına çıxışını asanlaşdırmışdır. Azərbaycanda da müəyyən meyvə-tərəvəz və süd məhsullarının ixrac potensialı artmaqdadır; məsələn, Azərbaycan istehsalı olan qatıq və pendir məhsulları regional bazarlara ixrac olunur. Lakin problematik məqamlar mövcuddur: kiçik və orta müəssisələrdə istehsalın həcm və keyfiyyət baxımından beynəlxalq standartlara uyğunlaşdırılması hələ tam təmin olunmayıb, bu da ixrac potensialının tam reallaşmasının qarşısını alır.

5. Nəticə və təkliflər

5.1. Əsas nəticələrin ümumiləşdirilməsi

Aqrar emal sənayesi Azərbaycan iqtisadiyyatında və kənd təsərrüfatının strukturunda strateji əhəmiyyət kəsb edir. Sektorun modernləşdirilməsi və emal müəssisələrinin fəaliyyətinin gücləndirilməsi daxili bazarın ərzaq məhsulları ilə təminatını stabilləşdirir, idxaldan asılılığı azaldır və ixrac potensialını artırır. Məsələn, 2025-ci ilin yanvar-iyul aylarında Azərbaycan 490,6 min ton meyvə və tərəvəz ixrac edərək 506,4 milyon ABŞ dolları gəlir əldə etmiş, bu isə əvvəlki ilin eyni dövrü ilə müqayisədə 33%-lik artımı göstərmişdir [5]. Bu göstəricilər daxili istehsalın artırılmasının və emal müəssisələrinin fəaliyyəti ilə fermerlər üçün sabit bazar imkanlarının təmin edilməsinin əhəmiyyətini təsdiqləyir.

Aqrar emal sənayesinin inkişafı həmçinin məşğulluq və fermer gəlirlərinə birbaşa təsir göstərir. Müasir emal müəssisələri məhsulları vaxtında və keyfiyyətli şəkildə alaraq fermerlərə sabit gəlir imkanı yaradır. Beynəlxalq təcrübəyə əsasən, Polşa və Almaniyada tətbiq olunan integrasiya modeli kiçik təsərrüfatların mövsümi işsizliyinin qarşısını alır və gəlirlərini stabilləşdirir. Azərbaycanda da bəzi regionlarda meyvə və tərəvəz emal müəssisələrinin fəaliyyətinin güclənməsi nəticəsində əlavə iş yerləri yaradılmış və fermer gəlirləri stabil olmuşdur.

Lakin sektor bir sıra problemlərlə üzləşir. Kiçik və orta müəssisələrin texnoloji geriliyi, xammalın keyfiyyət standartlarına uyğun təminatının məhdudluğu və istehsalın beynəlxalq standartlara çatdırılması məsələləri hələ tam həllini tapmayıb. Bu problemlər daxili bazarın stabilliyini təhlükəyə atır və ixrac potensialının genişlənməsinə mane olur, nəticədə texnoloji, maliyyə və təşkilati islahatların zəruriliyini göstərir.

5.2. Problemlərin həlli istiqamətləri üzrə tövsiyələr

1. **Texnoloji modernizasiya:** Kiçik və orta müəssisələr üçün modern avadanlıqların tətbiqi, dron və peyk texnologiyalarının istifadəsi məhsuldarlığın artırılmasına və məhsul itkisini azaltmağa imkan verir. Rəqəmsal idarəetmə sistemlərinin tətbiqi və texnologiya transferi tövsiyə olunur. ABŞ və Hollandiya təcrübəsi bu yanaşmanın effektivliyini təsdiqləyir.

2. **İxrac imkanlarının genişləndirilməsi:** Məhsulun keyfiyyət standartları yüksəldilməli və sertifikatlaşdırma sistemləri inkişaf etdirilməlidir. Polşa və Türkiyə təcrübəsi kimi ixrac yönümlü integrasiya modellərinin tətbiqi məhsulun beynəlxalq bazarlarda rəqabətqabiliyyətini artırır.

3. **Maliyyə və investisiya dəstəyi:** Dövlət subsidiyaları və vergi güzəştləri məqsədyönlü, şəffaf və əlçatan olmalıdır. Almaniya və Polşada olduğu kimi maliyyə dəstəyi texnoloji modernizasiya və ixrac potensialının artırılmasını stimullaşdırır.

4. **İnsan resurslarının inkişafı:** İxtisaslı kadr çatışmazlığının aradan qaldırılması üçün təhsil müəssisələri ilə əməkdaşlıq gücləndirilməli, texniki təlim və sertifikatlaşdırma proqramları genişləndirilməlidir. Hollandiya və Almaniya təcrübəsi göstərir ki, bu yanaşma həm fermer, həm də müəssisələr üçün davamlı peşəkar inkişaf təmin edir.

Ümumilikdə, texnoloji modernizasiya, ixrac potensialının artırılması, maliyyə dəstəyi və insan resurslarının inkişafı istiqamətlərində integrasiya olunmuş tədbirlər Azərbaycan aqrar emal sənayesinin dayanıqlı və rəqabətqabiliyyətli olmasına, daxili bazarın sabitliyinə və ərzaq təhlükəsizliyinin təmin olunmasına mühüm töhfə verə bilər.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat / References

1. Abbasov, A. Qloballaşma şəraitində ölkənin aqrar-ərzaq təhlükəsizliyinin təmin edilməsi mexanizminin təkmilləşdirilməsi. Aqrar islahatların ilkin nəticələri və perspektivlər (respublika elmi-praktik konfransının materialları), Bakı, 2003. – 225 s.
2. Azərbaycan ETKTİ və Tİ-nin elmi əsərləri, 2012-2016-cı illər, Bakı. s.136
3. Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsi. "Azərbaycanın kənd təsərrüfatı" statistik elmi nəşri. Bakı: Dövlət Statistika Komitəsi, 2024. https://www.stat.gov.az/menu/6/statistical_yearbooks/source/agriculture_2025.pdf
4. Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsi. "Sənaye məhsullarının istehsalı haqqında məlumat." Bakı: Dövlət Statistika Komitəsi, 2025. https://www.stat.gov.az/menu/6/statistical_yearbooks/source/agricultural_e-p-o_2025.pdf
5. Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsi. "Xarici ticarət dövriyyəsi haqqında məlumat." Bakı: Dövlət Statistika Komitəsi, 2025. https://www.stat.gov.az/menu/6/statistical_yearbooks/source/agricultural_e-p-o_2025.pdf
6. Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsi. "Sərmayə qoyuluşu haqqında məlumat." Bakı: Dövlət Statistika Komitəsi, 2025. https://www.stat.gov.az/menu/6/statistical_yearbooks/source/agricultural_e-p-o_2025.pdf
7. Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsi. "İstehlak qiymətləri indeksi haqqında məlumat." Bakı: Dövlət Statistika Komitəsi, 2025. https://www.stat.gov.az/menu/6/statistical_yearbooks/source/agricultural_e-p-o_2025.pdf
8. Barma, T., et al. (2023). *Trends and determinants of post-integration agricultural transformation in Poland and Bulgaria*. Journal of Central European Agriculture, 24(2), 552-569. <https://jcea.agr.hr/en/issues/article/3656>
9. Bijman, Jos (2018). *Exploring the Sustainability of the Cooperative Model in Dairy: The Case of the Netherlands*. Sustainability, 10(7), 2498. Tam məqalə açıq çıxır: <https://www.mdpi.com/2071-1050/10/7/2498> MDPI
10. Əliyev R. Azərbaycan aqrar emal sənayesində innovasiya və texnoloji inkişaf. Bakı, - 2021. 142 s.
11. FAO (Food and Agriculture Organization of the United Nations) – FAOSTAT, Agrifood Processing Data 2020-2025, <https://www.fao.org/faostat/en/#home>
12. Həsənov M. Kənd təsərrüfatı məhsullarının ixrac potensialı və beynəlxalq təcrübə. Bakı, - 2022. 98 s.
13. İbrahimov, İ.H. *Aqrar sahənin iqtisadiyyatı*, / İ.H. İbrahimov, *Monoqarfiya*. Bakı – 2016. 655 s.
14. Quliyev E.A. 2015. Aqrar iqtisadiyyat, / E.A. Quliyev, Dərslik, Bakı, "Kooperasiya" nəşriyyatı, - 2015. 320 s.
15. Quliyev E.Ə. Azərbaycanda mal əti istehsalının artırılması üçün ixtisaslaşmış təsərrüfatların inkişaf problemləri, / E.Ə. Quliyev, AUDİT 2024, 1 (43), səh. 74-87, <https://audit-journal.az/files/articles/254.pdf>
16. Martinez, Steve W. (2007). *The U.S. Food Marketing System: Recent Developments, 1997-2006*. Economic Research Report No. 42, USDA. Tam PDF-versiyası mövcuddur: <https://ageconsearch.umn.edu/record/55962> AgEcon Search
17. Məmmədov T. Aqrar istehsal və emal zəncirində səmərəliliyin artırılması problemləri. Bakı, - 2023. 111 s.
18. "Sənaye məhəllələrinin yaradılması və fəaliyyətinin təşkili haqqında" Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 8 oktyabr 2014-cü il tarixli Fərmanı, <https://e-qanun.az/framework/28394>
19. Thünen Institute (2024). *Farm income – a perennially hot topic*. <https://www.thuenen.de/en/thuenen-topics/income-and-employment/farm-income-a-perennially-hot-topic-1>

Проблемы развития аграрной перерабатывающей промышленности

Али Годжаев

Докторант Бакинского инженерного университета

Email: aqocayev1@beu.edu.az

Резюме: В статье исследуются основные проблемы, препятствующие развитию аграрной перерабатывающей промышленности, анализируются их экономические и институциональные причины и предлагаются пути решения. В результате анализа обоснована необходимость внедрения инновационных технологий и совершенствования механизмов управления для обеспечения устойчивого развития отрасли. Результаты показывают, что развитие аграрной перерабатывающей промышленности играет решающую роль в обеспечении экономической устойчивости, укреплении продовольственной безопасности и повышении занятости в регионах.

Цель исследования: Целью исследования является выявление существующих тенденций и проблем развития аграрной перерабатывающей промышленности, а также анализ их экономических и институциональных причин. Цель также заключается в создании научной основы для разработки эффективных механизмов управления, направленных на повышение конкурентоспособности и устойчивое развитие отрасли. Полученные результаты направлены на внесение вклада в модернизацию сектора посредством выработки практических предложений.

Методология исследования: Исследование построено на системном подходе и включает комплексный анализ экономических, правовых и институциональных факторов, влияющих на развитие аграрной перерабатывающей промышленности. В работе использовались методы сравнительного анализа, обработки статистических данных, а также изучение отечественного и зарубежного опыта. Посредством эмпирических наблюдений и аналитических обобщений дана оценка текущего состояния отрасли и сформулированы научно обоснованные выводы по направлениям развития.

Практическая значимость исследования: Полученные результаты могут быть использованы при разработке стратегий развития аграрной перерабатывающей промышленности и повышении эффективности государственных программ. Предложенные решения обеспечивают эффективное использование ресурсов, сокращение потерь продукции и повышение конкурентоспособности отрасли. Результаты также могут служить практическими рекомендациями для предпринимателей и соответствующих организаций.

Результаты исследования: Основными препятствиями развития аграрной перерабатывающей промышленности являются технологическая отсталость, недостатки инфраструктуры и неэффективность механизмов управления. Анализ показывает, что внедрение инновационных технологий, усиление механизмов государственной поддержки и оптимизация логистической системы могут существенно повысить конкурентоспособность отрасли. Результаты также подтверждают необходимость комплексных реформ для обеспечения устойчивого развития сектора.

Оригинальность и научная новизна исследования: Оригинальность исследования заключается в системном анализе проблем развития аграрной перерабатывающей промышленности и их оценке с экономической и институциональной точек зрения. Научная новизна заключается в предложении новых подходов к инновационному управлению и модернизации сектора на основе статистического и сравнительного анализа текущего состояния. Такой подход формирует научно обоснованную концептуальную основу устойчивого развития аграрной перерабатывающей промышленности.

Ключевые слова: аграрная переработка, промышленность, развитие, инновации, инфраструктура, конкуренция, управление, логистика.

DOI <https://doi.org/10.36719/2707-9317/117/135-142>**Improving the effectiveness of targeted financial sanctions control in banks****Zohr Babazade**

PhD student,

Institute of Economics, Ministry of Science and Education of the Republic of Azerbaijan,

babazadezohr@gmail.com,<https://orcid.org/0009-0003-9897-7695>

Abstract: Targeted financial sanctions are lists of individuals or entities designated for sanctions under the legislation of the Republic of Azerbaijan and the resolutions of the United Nations Security Council. These sanctions aim to prevent the financing of terrorism and weapons of mass destruction. The measures require financial institutions to immediately freeze assets and accounts, as well as terminate business relationships with individuals or entities identified on these sanction lists. Financial institutions must promptly identify such individuals within their customer base and take necessary actions without delay. Failure to effectively and timely investigate or identify customers and transactions poses significant risks to institutions, including sanctions, reputational damage, and other operational risks, highlighting the importance of this issue. The effective implementation of controls is a fundamental principle of the risk-based approach and a critical requirement for financial institutions.

Key words: financial monitoring, risk-based approach, sanction

JEL: G28, G32, F51**UOT:** 336.76, 343.53

Hədəfli maliyyə sanksiyalarına nəzarətin banklarda səmərəliliyin yüksəldilməsi

Zöhr Babazadə

aspirant,

Azərbaycan Respublikası Elm və Təhsil Nazirliyi İqtisadiyyat İnstitutu,

babazadezohr@gmail.com,

<https://orcid.org/0009-0003-9897-7695>

Xülasə: Hədəfli Maliyyə sanksiyaları terrorçuluğun maliyyələşdirilməsi həmçinin kütləvi qırğın silahlarının maliyyələşdirilməsinin qarşısının alınması məqsədilə Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyi həmçinin Birləşmiş Millətlər təşkilatı üzrə Təhlükəsizlik şurasının qətnamələri əsasında sanksiya tətbiq edilməli fiziki və ya hüquqi şəxsləri siyahılarından ibarətdir. Bu tədbirlər həmin sanksiya siyahılarında olan şəxslər maliyyə müəssisələri tərəfindən aşkar edildiyi təqdirdə barələrində aktivlərin və hesabların dərhal bağlanaraq, işgüzar münasibətlərə dərhal xitam verilməsini tələb edir. Maliyyə müəssisələri isə öz növbəsində qeyd olunan şəxsləri öz müştəri bazalarında müəyyən etməklə, müvafiq tədbirləri təxirəsalınmaz şəkildə həyata keçirməlidir. Müştərilərin və əməliyyatların effektiv formada və zamanında araşdırılmaması və ya aşkar edilməməsi müəssisələri sanksiya, reputasiya və müxtəlif risklər qarşısında qoymaqla, məsələnin önəmini vurğulayır. Nəzarətin effektiv tətbiqi risk əsaslı yanaşmanın əsas prinsiplərindən biri olmaqla maliyyə müəssisələri üçün əsas tələblərdən biridir.

Açar sözlər: maliyyə monitorinq, risk əsaslı yanaşma, sanksiya

JEL: G28, G32, F51

UOT: 336.76, 343.53

Giriş

Hədəfli maliyyə sanksiyaları (HMS) maliyyə cinayətlərinin qarşısını almaq, qlobal maliyyə sisteminin bütövlüyünü və təhlükəsizliyini qorumaq məqsədi daşıyan sanksiyalar sisteminin əsas komponentidir. Pulların leqallaşdırılması və terrorizmin maliyyələşdirilməsinə qarşı mübarizə (PLTMM) çərçivəsində, HMS siyahıları maliyyə qurumları üçün sanksiyaya məruz qalan tərəfləri müəyyən etmək və onların əməliyyatlarını bloklamaq vasitəsi hesab olunur. Azərbaycanda HMS siyahılarının pulların leqallaşdırılması ilə əhəmiyyəti, ölkənin beynəlxalq standartlara bağlılığı və maliyyə cinayətləri ilə mübarizə üçün qlobal təşəbbüslərdə aktiv iştirakı ilə əlaqəlidir. Azərbaycan Mərkəzi Bankı, Maliyyə Monitorinq Xidməti (MMX) və digər tənzimləyici qurumlar, banklar və maliyyə institutlarından PLTMM qaydalarına riayət etmələrini tələb edir ki, bu da HMS siyahıları ilə uyğunluğun yoxlanılmasını tələb edir. Bu tədbirlər Azərbaycanın maliyyə monitorinqinin əsaslarının təşkil etməklə yanaşı, beynəlxalq etimad və əməkdaşlığın gücləndirilməsində də əsas yer tutur.

HMS siyahılarına nəzarətin səmərəli idarə edilməsi, Azərbaycan bankları üçün qaydaların uyğunluğu təmin etmək və maliyyə cinayətləri ilə əlaqəli riskləri azaltmaq baxımından çox vacibdir. Düzgün idarə olunan HMS yoxlama prosesləri, sanksiya siyahılarında müəyyən edilmiş şəxslər və ya qurumlarla bağlı əməliyyatları vaxtında müəyyən edib bloklamağa imkan verir, bu da potensial hüquqi və maliyyə risklərinin qarşısını almaqda mühüm rol oynayır. Bundan əlavə, sanksiya siyahılarında olan şəxslərin ən qısa zamanda müəyyən edilməsi, yanlış pozitivlərin (false positives) sayını azaltmaq, uyğunluq prosedurlarını sadələşdirmək və resursları daha səmərəli şəkildə yönəltməklə əməliyyatların səmərəliliyi artır. Azərbaycanda hədəfli maliyyə sanksiyalarının tətbiqi ilə bağlı hüquqi çərçivə "Hədəfli maliyyə sanksiyaları haqqında" Azərbaycan Respublikasının Qanunu vasitəsilə tənzimlənir. Nəticə olaraq, bu siyahılar Azərbaycanın əmlakın leqallaşdırılması və terrorizmin maliyyələşdirilməsi ilə mübarizə çərçivəsində mühüm rol oynayır və bu siyahıların effektiv idarə edilməsi, bankların qaydalara riayət etməsi, maliyyə cinayətlərinin qarşısını alması və əməliyyat səmərəliliyini qoruması üçün zəruridir (MMX, 2023).

Hədəfli Maliyyə Sanksiyaları global kontekstdə

Global kontekstdə hədəfli maliyyə sanksiyaları deyildikdə Specially Designated Nationals (SDN) başa düşülür və bu termin adətən ABŞ Maliyyə işləri üzrə işçi qrup (OFAC) tərəfindən sanksiya qoyulmuş şəxsləri özündə birləşdirir. Müxtəlif ölkələr və qruplar tərəfindən qoyulan sanksiyalar öz adları ilə tanınır. Məsələn Avropa ittifaqı, Birləşmiş Millətlər Təşkilatı, Böyük Britaniya tərəfindən qoyulmuş sanksiyalar hədəf olaraq müxtəlif şəxsləri əhatə etsə də eyni məqsədləri daşıyırlar. Qeyd edilən sanksiya siyahılarında olan şəxslər, müəssisələr, təşkilatlar banklar və ya maliyyə institutları tərəfindən müəyyən edildiyi təqdirdə dərhal bloklaşdırılmalı, və aidiyyəti Maliyyə Monitoring xidmətinə məlumat təqdim edilməlidir. Bu siyahıların (SDN) əsas məqsədi ölkə və ya global səviyyədə risklər və təhdidlərlə maliyyə baxımından mübarizə apararaq, siyahıda olan şəxsləri izolyasiya edib maliyyə vəsaitlərini məhdudlaşdırmaqdır.

SDN siyahılarının əsas komponentlərinə daxildir:

1. Şəxsi məlumatlar – Tam ad, alternativ adlar (alias), doğum tarixi, doğum yeri (fiziki şəxslər üçün) və ya qeydiyyat yeri (hüquqi şəxslər üçün)
2. Sanksiyanın səbəbi və istiqaməti – Terrorizmin maliyyələşdirilməsi, pulların leqallaşdırılması və ya kütləvi qırğın silahlarının istehsalı və s. kimi səbəblər
3. Əlaqəli şəxslər – Sanksiya siyahısında olan şəxslərlə əlaqəli şəxslər, təsisçi, imza hüquqlu şəxslər, son benefisiar mülkiyyətçilər və s barədə məlumatlar
4. Dəyişikliklərin detalları – Sanksiyada olan şəxslərin məlumatlarında dəyişiklik və ya yeni məlumat əldə edildikdə, bu yenilənmənin açıq şəkildə göstərilməsi, və tarixin qeydə alınması

Uyğunluqların aşkar edilməsində əsas çətinliklər

Yanlış müsbətlər (false positives) – Yanlış müsbətlər adətən şübhəli olmayan müştərinin sistem tərəfindən avtomatik olaraq, sanksiyalı şəxslə oxşarlığının formalaşmasından əmələ gəlir. Bu kimi halların araşdırılması və baxılması ümumilikdə zaman və resursların qeyri səmərəli bölüşdürülməsinə gətirib çıxararaq, şübhəli olmayan əməliyyatların gecikməsinə və ya müştərinin vaxt itkisinə, həmçinin komplayens departamenti işçilərinin iş yükündə öz əksini tapır (Financial Crime Academy, 2024). Yanlış müsbətlərin formalaşmasının əsas səbəbləri aşağıdakılardır:

- Uyğunluq faiz dərəcələrinin optimal olmaması – Uyğunluq üzrə faiz dərəcələri siyahılar üzrə yoxlamanın əsasını təşkil edir. Adətən Levenshtein distance məntiqi ilə işləyən bu oxşarlıq faizləri siyahıda olan şəxslə müştərinin məlumatları arasında oxşarlığın tolerantlıq dərəcəsini müəyyən edir. Məsələn: 100% oxşarlıq dərəcəsi o deməkdir ki, siyahıda olan şəxslə müştəri məlumatları tam olaraq eyni olmalıdır. Bu səmərəli variant hesab olunmur. Andrey və Andrei eyni şəxs olsa da adların transliterasiyasındakı fərqlər 100% oxşarlıq zamanı aşkar olunmayacaqdır.

- Məlumat bazasının müştəri məlumatlarının natamam olması – Natamam müştəri məlumatları uyğunluq zamanı yanlış müsbətlər formalaşdırır. Müştəri məlumatları yoxlanarkən, bütün məlumatlar ad, soyad, ata adı, doğum tarixi, doğum yeri, cinsi, milliyəti və digər məlumatları yoxlanılır. Oxşarlıq faizləri həmin oxşarlıq dərəcələrinin orta rəqəmi kimi təyin olunur. Bu səbəbdən məlumat boşluğu olduqda, siyahılarla həmin məlumat yoxlanılmır və beləliklə həmin məlumatın oxşarlıq faizi dərəcəsinə təsiri olmur. Bu isə yanlış müsbətlərin həcminə təsir göstərərək artırır.

Məlumatların keyfiyyətliliyi - Qeyri-dəqiq və yenilənməmiş müştəri məlumatları SDN siyahıları ilə uyğunluğun aşkar edilməsində səmərəliliyi azaldır. Belə ki, bu kimi hallarda uyğunluqları yoxlayan əməkdaş, şübhəliliyin təsdiq edilməsi üçün profil məlumatlarının ən son versiyasını aşkar etməli daha sonra, uyğunluğu yenidən yoxlamalıdır. Bu da öz növbəsində yenilənməmiş və ya qeyri dəqiq məlumatın sistem tərəfindən avtomatik olaraq şübhəsiz kimi tanınmasında (şəxs sanksiya siyahısında olduqda), və ya yanlış şəkildə uyğunluq formalaşdırmasına gətirib çıxaracaqdır (J.Ibitola, 2024). Məsələn bank sistemlərində aktiv və aktiv olmayan müştəri bazası mövcuddur. Müvafiq müştəri bazası vardır ki, hesabları uzun müddət qeyri aktiv olduğundan bağlanmışdır. Bu tip müştərilərin siyahılarla uzlaşdırılması sistemdə əks olunması gündəlik yoxlamalarda nəzərə alınması false positive-lərin artmasına səbəb olur.

Texnolojik əngəllər – Köhnəlmiş və tələblərə cavab verməyən avtomatlaşdırılmış komplayens həlləri üzrə modullar sanksiya siyahıları üzrə mürəkkəbliklərin aşkar edilməsində qeyri səmərəliliyə yol açır. Bu səbəbdən təkmilləşdirilmiş avtomatik həllər sistemləri həmçinin, süni intellekt kimi təkmil

texnologiyaların yaxından iştirakı risklərin minimallaşdırılmasına gətirib çıxaracaqdır (Quantifind). Daha müasir həllərin tətbiqi və yeni versiyanın mövcud olmaması, avtomatlaşdırılmış həllərin tətbiqini çətinləşdirərək bank IT sahəsində texniki problemlərə səbəb olur.

Requlyativ gözləntilər – Müxtəlif yurisdiksiyalara tabe olan maliyyə institutları müvafiq olaraq requlyativ tələblərdə fərqlərə sahibdir. Bu səbəbdən maliyyə institutları bu mürəkkəblikləri tam şəkildə əhatə edən daxili metodiki göstərişlərə sahib olmalı və onlara əməl etməlidir.

Qeyd edilən çətinliklərin həll olunması üçün banklar və ya digər maliyyə institutları tərəfindən təkmil komplayens həlləri texnologiyasına investisiya etmək, keyfiyyətli məlumat bazasına sahib olmaq, yanlış müsbətləri minimallaşdırmaq, həmçinin sanksiya siyahılarının vaxtında yenilənməsinə nəzarət etmək vacibdir. Həmçinin bu istiqamətdə əməkdaşların təlimlərə cəlb olunması, həmçinin requlyativ dəyişiklər barədə vaxtında məlumatlandırılması önəmli xarakter daşıyır.

Sanksiyalar üzrə uyğungəlmələrdə səmərəlilik üçün həll yolları

Machine Learning texnologiyası - Machine learning texnologiyası ad üzrə uyğungəlmələrin təkmilləşdirilməsi və false positivelərin azaldılması üçün bir çox komplayens həlləri vendor tərəfindən tətbiq edilir. Belə ki, bu texnologiya ilə uyğungəlmələrin və əməkdaşın həmin uyğungəlməyə rəyi əsasında bu texnologiya ilə analizlər aparılır və daha sonra uyğunluq faizləri tənzimlənir və ya machine learning də aşkar etdiyi hallar daha şübhəli hesab edilir. Məsələn Napier AI və oxşar tipdə bir çox vendor süni intellekt həlləri əsasında müxtəlif dilləri dəstəkləyən həllər təqdim etməklə uyğunluqların dəqiqlik faizlərini artırır (NapierAI).

Real vaxt rejimində yenilənmənin təşkili üçün API-ların qurulması - Qeyd olunan API-lərin əsas vəzifəsi komplayens əməkdaşını sanksiya siyahılarında dəyişiklik olduğu anda dərhal məlumatlandırır dəyişiklikləri maliyyə institutunu sanksiya həlləri üzrə modulunda avtomatik olaraq yeniləməsidir. Beləliklə sanksiya siyahılarında olan dəyişikliklər dərhal sistemdə əks olunması ilə həmin şəxslərlə işgüzar münasibətlər zamanında xitam veriləcək və müvafiq risklər aradan qaldırılacaqdır. SAS kimi komplayens həlləri təklif edən bir çox vendor bu həllərin önəmini vurğulayır.

Risk əsaslı yanaşma: Yüksək riskli şəxslər və gücləndirilmiş müştəri uyğunluğu tədbirləri – Risk əsaslı yanaşma banklara riskləri səmərəli formada minimallaşdırmaq üçün yüksək riskli müştərilərə fokuslanmağı bildirir. FATF tövsiyyələrinə əsasən bu yanaşma resursların daha səmərəli bölüşməsinə və risklərə zamanında müdaxilə etməyə imkan verir (FATF, 2021).

Sistemin auditi və monitorinqi – Maliyyə monitorinq sisteminin davamlı olaraq audit olunması və zəifliklərin aşkar edilərək aradan qaldırılması əsas requlyativ tələblərdən biri olmaqla səmərəliliyin artırılmasında önəmli rol oynayır. Audit yoxlamalarının əsas komponentlərinə daxil olmaqla, qeyd edilən təsdiqedici sənədlər yoxlanıla bilər: AML siyasəti, prosedurlar, risk qiymətləndirilməsi, təlimlərin keçirilməsi ilə bağlı detallar, əvvəlki audit yoxlamaları və əsasında görülən işlər, monitorinq əsasında əldə olunan nəticələr və s (A.Vedeşin, 2024). AML sistemlərində audit monitorinqi funksiyasının olması audit prosesinin daha səmərəli təşkilini formalaşdırır. Belə ki, sistemdə həll edilən keyslərin ümumiləşdirilmiş statistikası və audit tərəfindən lazım ola biləcək informasiyalar həmin funksiyada cəmləşərək informasiyaları daha əlçatan edir.

Maliyyə institutlarından gözləntilər və müvafiq həll yolları

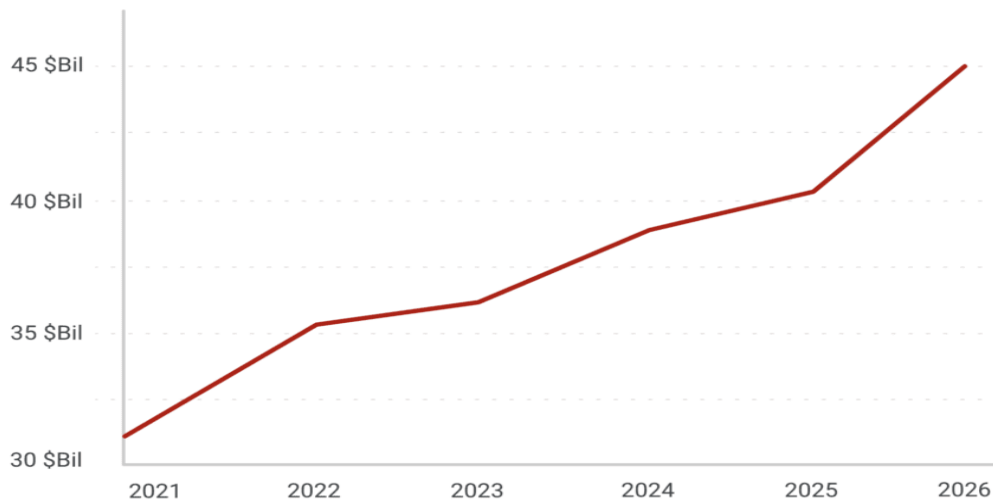
Hədəfli Maliyyə sanksiyalarının tətbiqi zamanı banklardan əsas gözləntilər siyahılarının dərhal yenilənməsini təmin edən sistemə malik olması və davamlı monitorinqin səmərəli formada təşkilidir (MMX, 2023). Bunun üçün banklar bazarda olan və komplayens həlləri təklif edən müxtəlif vendorlara müraciət edərək bu sistemlərin bankda tətbiqi ilə proseslərə başlayırlar. Lakin müvafiq proqram təminatının seçilməsi və hansı xarakteristikalara sahib olmasını araşdırmaq önəmli rol oynayır.

Belə ki, banklar tərəfindən komplayens və ya AML (Anti Money Laundering) həlləri üzrə proqram təminatı seçərkən aşağıdakı xarakteristikalara diqqət yetirməlidirlər (ComplyAdvantage, 2024).

Süni intellekt əsaslı risk aşkar etmə - Müxtəlif machine learning modelləri əsasında müştəriləri onların əlaqələrini əməliyyatları arasındakı əlaqələri ümumiləşdirilmiş və ya vizuallaşdırılmış formada aşkara çıxarmaq bacarığı. Bu həllər sayəsində nəinki pulların leqallaşdırılması və ya terrorizmin maliyyələşdirilməsi ilə bağlı riskləri həmçinin çox sürətlə artmaqda davam edən fraud əməliyyatlarını da əvvəlcədən müəyyən edib, riskləri minimallaşdırmaq mümkündür. Şəkil 2-yə əsasən, hazırkı

tempdə 2026-cı ildə kart əməliyyatları üzrə fraud əməliyyatları sayəsində itirilən ümumi məbləğin həcmi 46 milyard dollara çatacaqdır (Matt Rej). Süni intellekt həlləri sayəsində maliyyə müəssisələri zamanında riskləri müəyyən edərək, qabaqlayıcı tədbirləri həyata keçirirlər.

**Global losses from credit card fraud will top
\$43 billion within five years.**



Şəkil 1: Qlobal kart əməliyyatları üzrə fraud (fırıldaqçılıq) hallarının statistikası (mənbə: Merchant Cost Consulting)

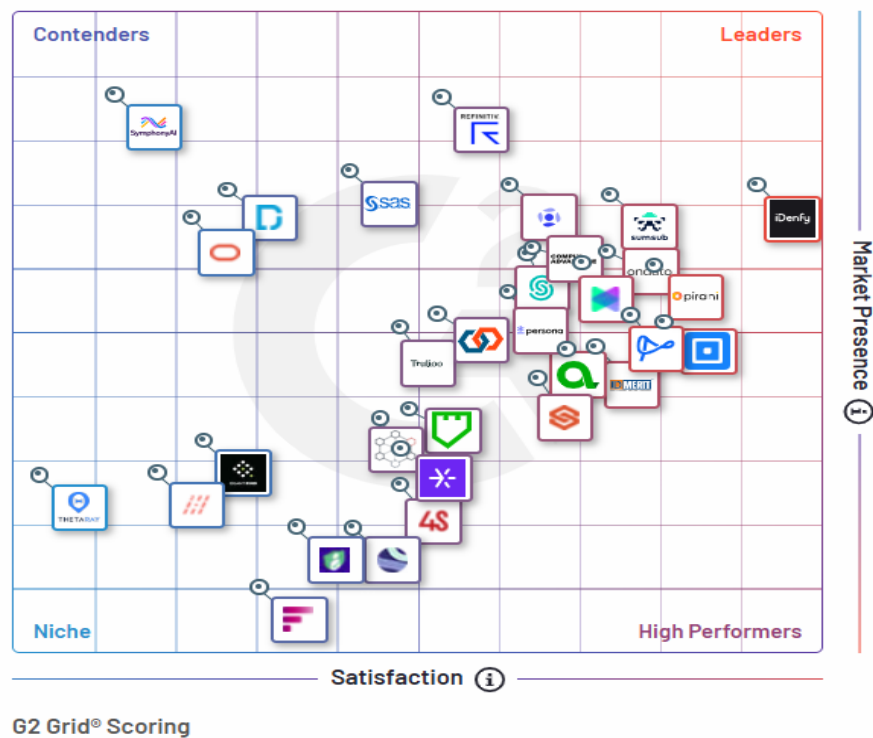
Məlumat bazası cədvəllərinin keyfiyyətli olması – Banklar tərəfindən nəzərə alınmalıdır ki, məlumatların hansı cədvəllərə göndərilməsi və saxlanılması monitorinqin gələcək analizlərində çox önəmli yer tutur. Qeyd olunan cədvəllər aydın detallar olmadığı təqdirdə, bu gələcəkdə hesabatların yanlış şəkildə formalaşmasına, reqlativ və ya audit sorğularının düzgün təqdim edilə bilməməsinə gətirib çıxaracaqdır. Sanksiya siyahıları üzrə təqdim olunan siyahılar üzrə adlar və məlumatlar tam və ya dolğun şəkildə olmadıqda, bu həmin halların yoxlanılmasını təmin edən proqram təminatında yanlış müsbətlərin (false positives) yaranmasına gətirib çıxarır. Belə hallar adətən PEP (Politically Exposed Person) yəni siyasi xadim şəxslərin yoxlanılması zamanı baş versə də, sanksiya hallarında da əks oluna bilər. Məsələn, bank müştərisi olan Məmmədov Əli Aydın oğlu hesab açılması üçün banka yaxınlaşır, məlumatlarını təqdim etdikdən sonra verifikasiya əməliyyatını həyata keçirən əməliyyatçı məlumatları sistemə daxil edir. Daxil edilən məlumatlar AML sistemi vasitəsilə sanksiya və ya PEP siyahıları ilə üzləşdirilir. Əgər sistemdə siyahı üzrə Məmmədov Əli adlı şəxs olarsa və digər heç bir məlumat mövcud olmazsa, bu halda uyğunluğu yoxlayan komplayns əməkdaşı eyniləşdirməni həyata keçirə bilməyəcəkdir. Belə hal false positive adlanır. Çünki Məmmədov Əli adında olan hər bir şəxs sistem tərəfindən uyğunlaşmanın yoxlanılması üçün saxlanılacaqdır. Bu isə müştərinin sadə əməliyyatlar zamanı belə uzun müddət hesab açma prosesinin tamamlanmasını gözləməsinə gətirib çıxarmaqla, həmçinin komplayns departamenti tərəfindən resursların qeyri səmərəli şəkildə bölünməsinə səbəb olur.

Reqlativ tələblərə sürətli adaptasiya – Maliyyə monitorinqinin əsasında sürətlə dəyişən reqlativ dəyişikliklər durur ki, bu tələblər də adətən yüksək informasiya texnologiya həlləri tələb etməklə qısa zaman çərçivəsində tətbiq edilməlidir. Məsələn müştəri uyğunluğu tədbirləri əsasında müştəriyə təqdim edilən suallara düzəliş olunduqda, bu zəncirvari formada AML proqram təminatında da həyata keçirilməlidir. Reqlativ tələblərin səmərəli şəkildə tətbiqi üçün ilk öncə müəssisə daxilində məsələnin standartları və metodologiyası tətbiq edilməlidir. Reqlativ tələblərə uyğun formatda hazırlanan metodologiya əsas tətbiq mənbəyi olaraq, işlərdə rəhbər tutulur. Daha sonra audit yoxlamalarında həmin metodoloji sənəd və ya qayda əsas qəbul edilərək, kənarlaşmalar və boşluqlar aşkar edilir.

Qeyd edilən AML proqram təminatı tətbiq edildikdən sonra, sanksiya siyahılarını təmin edən vendorlarla əməkdaşlıq edilməsi gərəkdir. Həmin vendorlar, məlumatların zamanında yenilənməsi və

banklara təqdim edilməsi üçün məsuliyyət daşımaqla önəmli vəzifəni yerinə yetirmiş olurlar.

G2 Grid həllərinin araşdırmasına əsasən sanksiya siyahılarını təqdim edən vendorların siyahısı aşağıdakı şəkildə təqdim edilir.



Şəkil 2: Ən yaxşı sanksiya screening məlumat bazası təminatçıları üzrə vendorlar (Mənbə: G2 Grid Solutions)

Şəkilə qeyd edilənlərə əsasən Dow Jones Risk and Compliance, Moody's Analytics, LSEG Data&Analytics, LexisNexis Risk solutions böyük bazar payına sahib olmaqla həm də yüksək təcrübəyə malikdirlər. Sanksiya siyahılarının məlumat bazasını təmin edən vendorları seçərkən müxtəlif məqamları diqqətdə saxlamaq lazımdır (ComplyAdvantage).

- Məlumatların ən qısa zamanda yenilənməsi – 2022- ci ildə Rusiya – Ukrayna müharibəsinin başlamasından dərhal sonra OFAC(ABŞ) və Avropa İttifaqı tərəfindən Rus banklarına və yüksək vəzifəli şəxslərə müxtəlif hədəfli maliyyə sanksiyaları qoyuldu (EU). Bu maliyyə sanksiyalarının əsasında ABŞ bankları ilə müxbir əlaqələri olan yerli banklar müxbir əlaqələri davam etdirmək üçün qeyd edilən maliyyə sanksiyalarına beynəlxalq köçürmələrdə nəzarət etməyə məcburdur (OFAC). ABŞ və ölkəmiz arasında zaman qurşağı fərqlərini nəzərə alıqda siyahıların ən qısa zamanda düzgün şəkildə yenilənməsi yüksək prioritetə sahibdir.

- Təkmilləşdirilmiş uyğunlaşdırma texnikaları – Əvvəlki misalımızda qeyd edilən Rusiya milliyətli sanksiya altında olan fiziki şəxslərin adları kiril əlifbası ilə yazılır. Kiril əlifbasından yazılan sözlərin hər hansı formada latın dilində ifadəsi transliterasiya adlanır (J.Round, 2020). Transliterasiyanın effektivliyi həmçinin adların müxtəlif versiyalarının məlumat bazasında false positivelərə səbəb olmadan iştirakı önəmli xarakter daşıyır. Transliterasiya həllərini tətbiq edərkən, standartları təhlil edib düzgün şəkildə həyata keçirmək önəmli xarakter daşıyır. Əks təqdirdə düzgün transliterasiya olunmayan məlumatlar false positive-lərin həcmi daha da artıraraq, resursların düzgün bölüşdürülməməsinə səbəb olur.

- Machine Learning xarakteristikaları – Qeyd edilən ssenaridə machine learning texnologiyası AML əməkdaşının rəy verdiyi uyğunluqları analiz edərək, hansı halda false positive və hansı halda true positive olmasını araşdıraraq, öz rəyini bildirir. Beləliklə insan faktoru nəticəsində olan səhvlər minimallaşdırılır.

- İnteqrasiya və adaptasiya imkanları – Əməliyyatların həcmi və sanksiya siyahılarındakı şəxslərin sayı artdıqca uyğungəlmələrin yoxlanılmasına sərf olunan resurs həmçinin false positivelərin sayı artır. Bu halda, sanksiya siyahıları ilə uyğunluq dərəcələrinin AML proqram təminatında düzəlişi önəmli xarakter daşıyır. Həmçinin məlumatların dolğun şəkildə vendor tərəfindən təqdim edilməsi yaranan uyğun gəlmələrə sərf olunan zamanı azaldaraq resursların səmərəli bölgüsünə gətirib çıxarır.

Nəticə

Hədəfli maliyyə sanksiyalarının tətbiqi istiqamətində maliyyə müəssisələri nəzərə almalı və rəhbər tutmalıdır:

Məlumatların Tamlığı: Vendor tərəfindən təmin edilən məlumat bazasının dolğun olması yalnız uyğunluq uyğunluqların dəqiqliyini artırmır, eyni zamanda hüquqi riskləri azaltmağa da xidmət edir. Siyahılar üzrə məlumatların dolğunluğu qədər, bank sistemində olan müştəri məlumatlarının da tamlığı önəmli xarakter daşıyır. Məlumatların tamlığı, uyğun gəlmələrin faiz dərəcələri ilə birgə false positivelərin minimallaşdırılmasına kömək etməklə, risklərin minimallaşdırılmasına və resursların səmərəli bölgüsünə xidmət edir. False positivelərlə bağlı digər müzakirə olunan həll yolu transliterasiya olmaqla, yerli əlifbalarda yazılan adların latın əlifbası (ingilis dili) versiyası ilə əvəzlənməsidir. Bu beynəlxalq siyahıların ingilis dilində və ya latın əlifbası ilə formalaşması ilə bağlıdır.

Davamlı Təkmilləşmə: Süni intellekt əsaslı texnologiyalar ilə vendorlar davamlı olaraq təkmilləşdirilməli və yeni sanksiyalara çevik uyğunlaşma təmin edilməlidir. Sanksiyalar və ya pulların leqallaşdırılması ilə risklər hər zaman artan tempdə inkişaf edir. Bu həm də sanksiya qoyulan şəxslərin sayının artması ilə əlaqədardır. Həcm artdıqca nəzarət mexanizmi çətinləşir. Bu da öz növbəsində yeni texnologiyaların səmərəlilikdə önəmini bir daha artırır.

Məxfilik və Təhlükəsizlik: İnteqrasiya prosesində məlumatların məxfiliyi və təhlükəsizliyi prioritet olaraq qalmalıdır. Nəzərə almaq lazımdır ki, məlumatların üçüncü tərəfə ötürülməməsini təmin etmək üçün AML sisteminin serverlərinin müəssisənin daxilində yerləşməsi və ya güvənli bulud texnologiyaya daxilində yerləşməsi önəmli rol oynayır.

AML proqram təminatının seçimi zamanı süni intellekt əsaslı risk aşkar etmə, məlumat bazası üzrə cədvəllərin səmərəli olması və bu barədə metodiki göstərişə sahib olmaq, requlyativ tələblərə sürətli şəkildə adaptasiya ola bilən xüsusiyyətlər nəzərə alınmalıdır.

Eyni zamanda banklar tərəfindən informasiya sistemləri müvafiq müştəri və əməliyyat məlumatlarının AML proqram təminatında düzgün formada ötürülməsinə nəzarət etməklə, periodik olaraq monitorinqini həyata keçirməlidir. Qeyd olunan tədbirlər IT auditorları tərəfindən də periodik olaraq yoxlanılıb və tövsiyələri həyata keçirilməlidir.

İllik daxili və xarici audit yoxlamalarının aparılması sistemin hansı formada daha da təkmilləşdirilə biləcəyi barədə boşluqların aradan qaldırılması üçün vacib xarakter daşıyır.

Bu məqamlar həm hüquqi, həm əməliyyat, həm də risk əsaslı yanaşma aspektlərini nəzərə alaraq səmərəli bir sanksiya uyğunluq sisteminin qurulmasına yardım edir.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat / References

1. Qanun.az - Hədəfli Maliyyə Sanksiyaları haqqında Azərbaycan Respublikası qanunu – 2023 – URL: <https://e-qanun.az/framework/53362>
2. MMX – Hədəfli Maliyyə sanksiyalarının tətbiqinə dair təlimat – 2023 – URL - <https://www.taxes.gov.az/uploads/vm/telimat/telimat.pdf>
3. Cornell Law School - Specially Designated Nationals and Blocked Persons List – URL - https://www.law.cornell.edu/wex/specially_designated_nationals_and_blocked_persons_list
4. Financial Crime Academy - Minimizing Compliance False Positives: Strategies to Reduce False Positives in Financial Transactions – October, 2024 – URL: <https://financialcrimeacademy.org/minimizing-compliance-false-positives/>
5. Joseph Ibitola – Ensuring Data Accuracy in AML systems – November, 2023 – URL: <https://www.flagright.com/post/ensuring-data-accuracy-in-aml-systems>

6. Quantifind - Sanctions Screening: Intelligent Entity Matching Reduces False Positives by Over 75% - URL: <https://www.quantifind.com/resources/sanctions-screening-intelligent-entity-matching/>
7. NapierAI – Solution Client Screening – URL: <https://www.napier.ai/client-screening>
8. SAS – Real time watchlist screening – URL: https://www.sas.com/en_us/software/real-time-watchlist-screening.html
9. FATF – Opportunities and challenges of new technologies for AML/CFT – July, 2021 – URL: <https://www.fatf-gafi.org/content/dam/fatf-gafi/guidance/Opportunities-Challenges-of-New-Technologies-for-AML-CFT.pdf.coredownload.pdf>
10. Anton Vedešin - The Importance of an AML Audit: How to Prepare – May, 2024 – URL: <https://vespia.io/blog/aml-audit>
11. ComplyAdvantage – Top 10 AML software for banks – February, 2024 – URL: <https://complyadvantage.com/insights/top-aml-software-for-banks/>
12. European Council – EU sanctions against Russia explained – URL: <https://www.consilium.europa.eu/en/policies/sanctions-against-russia-explained/>
13. ComplyAdvantage – The best sanctions screening software and companies in 2024 – 2024 – URL: <https://complyadvantage.com/insights/best-sanctions-screening-software/>
14. OFAC – Russian Harmful Foreign Activities Sanctions – URL: <https://ofac.treasury.gov/sanctions-programs-and-country-information/russian-harmful-foreign-activities-sanctions>
15. Jeremy Round – Sanctions Screening – Transliteration – Cyrillic – June, 2020 – URL: <https://sqa-consulting.com/sanctions-screening-transliteration-cyrillic/>
16. Matt Rej – Credit Card Fraud Statistics (2025) – Dec, 2024 – URL: <https://merchantcostconsulting.com/lower-credit-card-processing-fees/credit-card-fraud-statistics/>

Повышение эффективности контроля за применением целевых финансовых санкций в банках

Зохран Бабазаде

Аспирант,

Институт экономики Министерства науки и образования Азербайджанской Республики,

babazadezohr@gmail.com,

<https://orcid.org/0009-0003-9897-7695>

Резюме: Целевые финансовые санкции представляют собой списки физических или юридических лиц, на которых распространяются санкции в соответствии с законодательством Азербайджанской Республики и резолюциями Совета Безопасности ООН. Эти санкции направлены на предотвращение финансирования терроризма и оружия массового уничтожения. Меры требуют от финансовых учреждений немедленно замораживать активы и счета, а также прекращать деловые отношения с физическими или юридическими лицами, включенными в списки санкций. Финансовые учреждения должны оперативно выявлять таких лиц в своей клиентской базе и принимать соответствующие меры без промедления. Несвоевременное или неэффективное расследование или выявление клиентов и операций подвергает учреждения серьезным рискам, включая санкции, ущерб репутации и другие операционные риски, что подчеркивает важность данной проблемы. Эффективное применение мер контроля является основным принципом риск-ориентированного подхода и ключевым требованием для финансовых учреждений.

Ключевые слова: финансовый мониторинг, риск-ориентированный подход, санкции.

JEL: G28, G32, F51

UOT: 336.76, 343.53

DOI <https://doi.org/10.36719/2707-9317/117/143-155>

Analysis and evaluation of the sectorial and territorial employment structure of labor utilization in the industry of the Republic of Azerbaijan

Nijat Muradli

Institute of Economics, Ministry of Science and Education of the Republic of Azerbaijan

Doctoral student

<https://orcid.org/0009-000903599-1880>

Abstract: The article analyzes and summarizes official statistical data, analyzes and evaluates the changes in the number of employees working in the industrial production sector, gender composition, sectorial and territorial employment structure in the Republic of Azerbaijan during the period from the 70s-80s of the last century (1969-2023), especially during the years of independence (1991-2023), and the factors affecting them, and provides suggestions and recommendations for the effective use of labor in industry.

Keywords: Population, labor force, employment, unemployment, employed population, unemployed population, sectorial structure of employment, territorial structure of employment, gender composition of employees, investment, capital investment, skilled labor force, types of economic activity, innovation, innovative development.

Azərbaycan Respublikası sənayesində iş qüvvəsindən istifadənin sahə və ərazi məşğulluq quruluşunun təhlili və qiymətləndirilməsi

Nicat Muradlı

Azərbaycan Respublikası Elm və Təhsil Nazirliyi İqtisadiyyat İnstitutu
Doktorant

<https://orcid.org/0009-000903599-1880>

Xülasə: Məqalədə rəsmi statistik məlumatların təhlili və ümumiləşdirilməsi əsasında keçən əsrin 70-80-ci illərindən ötən dövr ərzində (1969-2023-cü illər), xüsusilə də müstəqillik illərində (1991-2023-cü illər) Azərbaycan Respublikasında sənaye istehsalı sahəsində muzdlı çalışan işçilərin sayında, cins tərkibində, sahə və ərazi məşğulluq quruluşunda baş vermiş dəyişikliklər və onlara təsir edən amillər təhlil edilib qiymətləndirilmiş və sənayedə iş qüvvəsindən səmərəli istifadə edilməsinə dair təklif və tövsiyələr verilmişdir.

Açar sözlər: Əhali, iş qüvvəsi, məşğulluq, işsizlik, məşğul əhali, işsiz əhali, məşğulluğun sahə quruluşu, məşğulluğun ərazi quruluşu, muzdlı çalışanların cins tərkibi, investisiya, kapital qoyuluşu, ixtisaslı iş qüvvəsi, iqtisadi fəaliyyət növləri, innovasiya, innovativ inkişaf.

Giriş

Sənaye Azərbaycan Respublika iqtisadiyyatının ən mühüm və aparıcı maddi istehsal sahəsidir. 2023-cü ilin rəsmi statistik məlumatlarına əsasən respublika iqtisadiyyatında istehsal olunmuş 123005,5 milyon manatlıq Ümumi Daxili Məhsulun (ÜDM) 49759,2 milyon manatı və ya 40,4 faizi, muzdlı çalışmış 1745,5 min nəfər işçinin isə 226,3 min nəfəri və ya 13,0 faizi sənayenin payına düşmüşdür¹. Həmin ildə sənayedə muzdlı çalışan işçilərin 14,7 faizinin çalışdığı mədənçixarma sənayesi ölkə sənayesində istehsal olunmuş ÜDM-un 82,6 faizini; müvafiq surətdə muzdlı işçilərin 57,1 faizinin çalışdığı emal sənayesi ÜDM-un 14,3 faizini; muzdlı işçilərin 12,8 faizinin çalışdığı elektrik enerjisi, qaz və buxar istehsalı, bölüşdürülməsi və təchizi; ÜDM-un 2,6 faizini, muzdlı işçilərin 0,5 faizinin çalışdığı su təchizatı, tullantıların təmizlənməsi və emalı sahəsi isə ÜDM-un 15,3 faizini vermişdir². Buna görə də ölkə sənayesində və onun ayrı-ayrı sahələrində iş qüvvəsindən istifadənin vəziyyətini və ona təsir edən amillərin aşkara çıxarılıb təhlil edilib qiymətləndirilməsi və bu əsasda həmin iş qüvvəsindən səmərəli istifadə edilməsinə dair təklif və tövsiyələrin işlənilib hazırlanması mühüm aktualıq kəsb edir.

Azərbaycan Respublika sənayesində iş qüvvəsindən istifadənin təhlili və qiymətləndirilməsi

Sənaye-Azərbaycan Respublikası iqtisadiyyatının aparıcı maddi istehsal sahələrindən biridir. Burada muzdlı çalışanların sayı, onun sahə və ərazi məşğulluq quruluşu sabit kəmiyyət olmayıb ölkənin ictimai-siyasi və sosial-iqtisadi həyatında baş verən dəyişikliklərdən asılı olaraq daim dəyişib təkmilləşir. Məsələn burasındadır ki; Azərbaycan Respublikası keçmiş SSRİ-nin tərkibində olduğu uzun illər ərzində burada sənayenin inkişafı başqa sahələrdə olduğu kimi respublikamızın milli maraqlarına deyil; keçmiş İttifaqın maraqlarına xidmət etmiş və onun inkişafı birtərəfli qaydada, yəni neft sənayesi və onunla bağlı sahələrin inkişafına üstünlük verilməklə həyata keçirilmişdir. Sovet hakimiyyəti illərində, xüsusilə də sənayeləşdirmə dövründə respublikamızdan xaricə ixrac edilən neftindən əldə olunan vəsait ölkəmiz üçün yeni texnika və texnologiyaların alınmasına deyil, keçmiş SSRİ-nin sənayeləşdirməsi layihələrinin həyata keçirilməsinə yönəldilirdi. Başqa sözlə desək yüksək gəlir verən neft sənayemizdən əldə olunan iri həcmli mənfəətin istifadəçisinin əsas sərəncam verəni Azərbaycan hökuməti deyil, keçmiş SSRİ hökuməti idi. Bir sözlə SSRİ vaxtı Azərbaycan xalqı öz sərvətinin

¹ Əmək bazarı. Statistik məcmuə, Bakı, 2024, səh. 28., Azərbaycan Milli Hesabları. Statistik məcmuə. Bakı, 2024, səh. 34.

² Yenə orada.

nəticəsindən ölkəmizin sosial-iqtisadi problemlərinin həlli üçün istədiyi kimi istifadə etmək səlahiyyətlərinə malik olmamışdır³. Ancaq bütün bunlara baxmayaraq keçən əsrin 50-60-cı illərində respublikamızın sənayesinin inkişafı, onun sahə və ərazi quruluşunun təkmilləşdirilməsi sahəsində xeyli müsbət dəyişikliklər baş vermişdir. **Belə ki, həmin illərdə respublikamızın sənaye sahəsinin inkişafında mühüm rol oynamış Sumqayıt boruyığıma, alüminim və sintetik-kauçuk zavodları; Gəncə alüminium zavodu; Daşkəsən filiz saflaşma kombinatı, Mingəçevir su-elektrik stansiyası və s. iri sənaye müəssisələri tikilib istifadəyə verilmişdir.** Bunların əsasında respublikamızda ağır sənayenin, energetika, kimya və neft-kimya, neft emalı, qara və əlvan metallurgiya, cihazqayırma, elektrotexnika və sair sənaye sahələrinin geniş sürətdə inkişaf etdirilməsinin əsası qoyulmuşdur⁴. Bununla belə keçən əsrin 60-cı illərinin axırında respublikanın başqa iqtisadiyyat sahələrində olduğu kimi sənaye sahəsinin inkişafında da bir sıra çatışmazlıqlar və mənfi meyillər aşkara çıxmağa başlamışdır. Nəticədə, 1960-cı ildə respublikamızda adambaşına düşən məcmu ictimai məhsul istehsalının həcmi orta ittifaq səviyyəsinin 75,8; milli gəlir istehsalının 74,0; sənaye məhsulu istehsalının 75,8; kənd təsərrüfatı məhsulu istehsalının 68,7 faizini təşkil etmişlər. Bu göstəricilərin həcmi daha da azalaraq 1970-cı ildə müvafiq sürətdə 53,3; 51,0; 56,3; 47,7 faizə düşmüşdür⁵. Bütün bunlar onu göstərir ki, keçən əsrin 60-cı illərinin axırlarında bütünlükdə respublika iqtisadiyyatı, o cümlədən onun aparıcı sahəsi olan sənaye sahəsi durğunluq dövrünə qədəm qoymuşdur. Buna görə də bütünlükdə ölkə iqtisadiyyatının, o cümlədən də sənayenin sürətli inkişafını və səmərəliliyinin yüksəldilməsi, onun sahə və ərazi quruluşunun təkmilləşdirilməsini tələb edirdi. **Bu çətin və mürəkkəb vəzifələrin yerinə yetirilməsi vəzifəsi isə 1969-cu ilin iyul ayında Azərbaycanın rəhbərliyinə gətirilmiş Ulu öndərimiz Heydər Əliyevin üzərinə düşdü.** Ulu öndərin cəsarəti və həyata keçirdiyi elmi əsaslara söykənən iqtisadi siyasəti nəticəsində keçən əsrin 70-ci illərində **ilk dəfə olaraq respublikamızın hərtərəfli və uzunmüddətli inkişaf strategiyası işlənib hazırlandı və həyata keçirildi.** Ulu öndərimiz Heydər Əliyevin ilk dəfə Azərbaycana rəhbərlik etdiyi illərdə (1969-1982-ci illər) respublikamızda fəaliyyət göstərən sənaye müəssisələrinin sayı 142,6 faiz artaraq 735-dən 1048-ə; həmin müəssisələrdə istehsal olunmuş məhsulların həcmi (işlərin və xidmətlərin dəyəri) təqribən 3 dəfə (296,7 faiz) artaraq faktiki qiymətlərlə 407,0 milyon manatdan 1207,7 milyon manata çatmışdır⁶. Bu illər ərzində respublikamızda sənayenin ən mütərəqqi sahələrinin, ilk növbədə isə **maşınqayırma, kimya və neft kimya, əlvan metallurgiya, neft və qaz hasil edən, neft emal edən sənaye, energetika, qara metallurgiya və dağ-mədən sənaye sahələrinin inkişaf etdirilib sürətləndirilməsinə xüsusi diqqət yetirilmiş və nəticədə sənayenin strukturu onun mütərəqqi sahələr hesabına dəyişdirilmiş, orada məşğul olanların sayı əhəmiyyətli dərəcədə artmış, işçilərin ixtisas səviyyəsi yüksəlmiş, peşə-ixtisas tərkibi isə dəyişdirilib təkmilləşdirilmişdir.** Həmin illərdə respublikamızda 218 iri zavod, fabrik, istehsal sahələri yaradılmışdır. Nəticədə, 1971-1985-ci illərdə, respublikamızın sənaye məhsulunun həcmi 2,9 dəfə, o cümlədən maşınqayırma komplekslərində 5,9 dəfə, kimya və neft kimyası sahəsində 3,1 dəfə, yeyinti sənayesində 4,0 dəfədən çox artmışdır. Sənayenin quruluşunda maşınqayırma kompleksinin xüsusi çəkisi 1970-ci ildəki 12,1 faizdən 1985-ci ildə 16,4 faizə; kimya və neft-kimya, meşə-ağac emalı sənaye kompleksinin xüsusi çəkisi 7,6 faizdən 9,7 faizə; yeyinti sənaye kompleksinin xüsusi çəkisi 18,7 faizdən 28,9 faizə; sənaye məhsulunun tərkibində mütərəqqi sənaye sahələrinin məhsulunun xüsusi çəkisi 1970-ci ildəki 19,3 faizdən 1980-ci ildə 24,4 faizə, 1985-ci ildə isə 26,8 faizə çatmışdır. Bütün bunların nəticəsində 1969-1982-ci illərdə respublika sənayesində muzdlı çalışmış işçilərin sayı 138,9 faiz artaraq 303,3 min nəfərdən 421,0 min nəfərə gəlib çatmışdır⁷. Sənayenin ayrı-ayrı sahələrində çalışan işçilərin sayında baş vermiş dəyişikliklər 1-ci cədvəldə öz əksini tapmışdır. 1-ci cədvəldən görünür ki, 1969-1982-ci illərdə yanacaq sənayesi istisna edilməklə sənayenin başqa sahələrində çalışmış işçilərin sayı 125,5 faizlə (meşə, ağac emalı və sellüloz kağız sənayesi) 2,3 dəfə (şüşə və çini saxsı sənayesi) arasında tərəddüd etməklə artıb

³ Azərbaycan iqtisadiyyatı. Xaricdə yaşayan azərbaycanlılar üçün. Bakı, "Elm" nəşriyyatı, 2003, səh. 122-123.

⁴ Yenə orada. Səh. 119.

⁵ Şahbaz Muradov. Ulu öndər Heydər Əliyevin inkişaf strategiyasının təntənəsi. Bakı, "Elm" nəşriyyatı, 2019, səh. 25.

⁶ Xalqa həsr olunan illər. Bakı, "Səda" nəşriyyatı, 2003, səh. 77.

⁷ Yenə orada. Səh. 133.

çoxalmışdır. Bu illər ərzində işçilərin sayında baş vermiş **ən yüksək artım səviyyəsi şüşə və çini-saxsı sənayesində** (2,3 dəfə); elektroenergetika (179,9 faiz); maşınqayırma və metal emalı (175,1 faiz); əlvan metallurgiya (160,0 faiz); unüytmə-yarma və qarışıq yem sənayesində (150,0 faiz); **ən aşağı artım səviyyəsi isə** qara metallurgiya (106,2 faiz) meşə-ağac emalı və sellüloz-kağız (125,5 faiz); kimya və neft-kimya sənayesində (135,5 faiz) qeydə alınmışdır:

1-ci cədvəl⁸

Azərbaycan Respublikası sənayesində çalışan işçilərin sayının dinamikası (1969-1982-ci illərdə, min nəfərlə)

	1969-cu il	1975-ci il	1980-ci il	1982-ci il	1969-1982-ci illərdə %-lə
Bütün sənaye	303,2	342,0	400,1	421,0	138,9
O cüm: Elektroenergetika	9,7	13,5	16,1	17,4	179,4
Yanacaq sənaye	37,7	30,7	27,1	25,9	68,4
Qara metallurgiya	9,7	9,1	10,7	10,3	106,2
Əlvan metallurgiya	5,5	5,4	8,3	8,8	160,0
Kimya və neft-kimya	22,0	24,8	29,4	29,9	135,9
Maşınqayırma və metal emalı	67,9	81,7	109,0	118,9	175,0
Meşə, ağac emalı və sellüloz kağız sənayesi	10,6	13,2	13,0	13,3	125,5
Tikinti materialları sənayesi	18,6	20,7	23,6	25,2	135,5
Şüşə və çini saxsı sənayesi	2,4	4,3	4,4	5,5	2,3 ***
Yüngül sənaye	77,3	88,2	99,7	102,7	132,9
Yeyinti sənayesi	30,6	38,0	43,2	45,8	148,7
Unüytmə-yarma və qarışıq yem sənayesi	1,8	1,9	2,2	2,7	150,0
Digər sənaye sahələri	9,2	10,5	13,2	14,7	159,8

Ancaq Ulu öndər Heydər Əliyevin 1982-ci ilin axırında Moskva şəhərinə SSRİ Nazirlər Soveti Sədrinin Birinci müavini və Sov. İKP MK Siyasi Bürosunun üzvü vəzifələrinə aparıldıqdan sonra, xüsusilə də 1988-1993-cü illərdə Azərbaycana rəhbərlik etmiş səriştəsiz adamların fəaliyyətsizliyi üzündən 70-80-ci illərdə ölkəmizdə yaradılmış böyük iqtisadi potensial xeyli zəifləmişdir. Bundan əlavə, həmçinin 1991-ci ildə SSRİ-nin sükutu ilə əlaqədar olaraq respublikamızın öz müstəqilliyinə qovuşduğu illərin ilk dövründə vahid iqtisadi məkanın (**vahid valyuta, bank, ticarət-iqtisadi əlaqələr və maliyyə-büdcə sisteminin**) dağılması və bununla bilavasitə bağlı olan təsərrüfat subyektləri arasındakı **iqtisadi-ticarət, maliyyə və texnoloji əlaqələrin qısa zaman kəsiyində ləğv edilməsi nəticəsində onilliklər ərzində vahid iqtisadi məkanda fəaliyyət göstərən müəssisələr satış və maliyyə bazarlarını itirmək məcburiyyətində qaldı**. Müəssisələrin istehsal etdikləri məhsullar keyfiyyət və qiymət göstəricilərinə görə daxili bazardakı idxal malları ilə rəqabət apara bilmədilər. Buna görə də Respublikamızın əksəriyyət zavod və fabrikləri öz fəaliyyətlərini dayandırmaq məcburiyyətində qaldı. Bu isə öz növbəsində iş qüvvəsindən istifadə edilməsi sahəsində də bir sıra çətinliklərin yaranmasına səbəb oldu. 1991-1993-cü illərdə Azərbaycan **“Ölüm ya olum”** qarşısında qaldı. 1993-cü ilin 15 iyununda **xalqımızın tam əksəriyyətinin təkidi ilə Ulu öndərimiz Heydər Əliyev yenidən respublikamızın rəhbərliyinə gətirildikdən sonra Azərbaycanın başının üstünü almış təhlükə aradan qaldırıldı və xalqımız təhlükədən xilas oldu**. 1994-cü ilin may ayının 12-də Azərbaycanla-Ermənistan arasında atəşkəs imzalandı və ölkəmizdə ictimai-siyasi sabitlik yaradıldı. 1994-cü il sentyabr ayının 20-də məşhur **“Əsrin müqaviləsi”** imzalandı; “12” noyabr 1995-ci il tarixdə isə Ümumxalq səsvermə (referendum) yolu ilə **Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası qəbul edildi**. Bunlardan sonra 1996-cı ildən etibarən respublikamızın iqtisadiyyatı dinamik inkişaf etməyə başladı. Belə ki, 1991-1995-ci illərdə iqtisadi inkişafın əsas makro-iqtisadi göstəricisi olan Ümumi Daxili Məhsulun həcmi hər ildə orta hesabla 20-25 faiz, sənaye məhsullarının həcmi 15-20 faiz azaldığı halda, 1996-2000-ci illərdə

⁸ Xalqa həsr olunan illər Bakı, 2003. Səh, 91.

Ümumi Daxili Məhsulun həcmi 40,0 faiz, sənaye məhsulunun həcmi 13,4 faiz, kənd təsərrüfatı məhsulunun həcmi isə 19,0 faiz artmışdır⁹. Bu onun nəticəsi idi ki, 1991-1995-ci illərdə respublikamızda əsas kapitalla faktiki qiymətlərlə 1783,1 milyard manatlıq, 1996-2000-ci illərdə isə bundan 27,7 faiz çox, yəni 2267,4 milyard manat həcmində investisiya qoyulmuşdur. Bu investisiyaların birinci dövrdə (1991-1995-ci illər) 1023,2 milyard manatı və ya 57,8 faizi, ikinci dövrdə ((1996-2000-ci illər) isə 15847,3 milyard manatı və ya 69,6 faizi sənaye sahəsinə yönəldilmişdir¹⁰. Müstəqilliyimizin birinci on ili (1991-2000-ci illər) və bütünlükdə müstəqillik illərində ölkə sənayesində və onun ayrı-ayrı sahələrində muzzla çalışan işçilərin sayında baş vermiş dəyişikliklər isə 2-ci cədvəldə öz əksini tapmışdır:

2-ci cədvəl¹¹

Azərbaycan Respublika sənayesində və onun ayrı-ayrı sahələrində muzzla çalışan işçilərin sayının dinamikası (1991-2023-cü illərdə - min nəfərlə)

İllər Sənaye sahələri	1991	1995	2000	2005	2010	2020	2023	1991-1995-ci illərdə %	1995-2000-ci illərdə %	2000-2023-cü illərdə %
Bütün sənaye	395,5	304,3	200,2	193,2	181,8	2019,5	226,3	77,0	65,8	113,1
O cüm: mədənçıxarma sənayesi	18,3	28,8	33,7	40,8	36,6	34,6	33,7	157,4	117,0	-
Emal sənayesi	348,1	244,0	131,7	101,6	94,7	127,1	129,3	64,2	53,8	127,3
Elektrik enerjisi, qaz və buxar istehsalı, bölüşdürülməsi və təchizatı	20,2	24,4	26,6	27,0	28,5	28,3	29,1	122,8	107,3	107,8
Su təchizatı, tullantıların təmizlənməsi və emalı	8,9	6,1	8,2	23,8	22,0	30,0	34,3	68,5	134,4	402,4

Həmin məlumatlardan aydın olur ki, müstəqilliyimizin ilk 5 ili ərzində (1991-1995-ci illərdə) ölkə sənayesində muzzla çalışmış işçilərin sayı 23,0 faiz azalmasına rəğmən mədənçıxarma sənayesində təqribən 1,6 dəfə (157,4 faiz); elektrik enerjisi, qaz və buxar istehsalı, bölüşdürülməsi və təchizatı sahəsində 122,8 faiz artdığı halda, emal sənayesində 35,8 faiz; su təchizatı, tullantıların təmizlənməsi və emalı sahəsində isə 31,5 faiz azalmışdır. 1995-2000-ci illərdə isə ölkə sənayesinin inkişafında əldə edilmiş müəyyən uğurların nəticəsində burada çalışan işçilərin sayının azalması surəti bir qədər azalmışdır. Belə ki, ölkə sənayesinin işçilərinin bu illərdəki azalma faizi əvvəlki illərlə müqayisədə 11,2 faiz bənd; o cümlədən emal sənayesində 10,4 faiz bənd aşağı düşmüş; elektrik enerjisi, qaz və buxar istehsalı, bölüşdürülməsi və təchizatı sahəsində 107,7 faiz; su təchizatı, tullantıların təmizlənməsi və emalı sahəsində isə 134,4 faiz artmışdır. 2000-ci ildən sonrakı illərdə sənayedə və onun ayrı-ayrı sahələrində muzzla çalışan işçilərin sayı tədricən artıb çoxalmışdır. Belə ki, Ulu öndərimizin layiqli davamçısı İlham Əliyev cənabları 15 oktyabr 2003-cü ildə ölkə başçısı seçildikdən sonra atası Ulu öndərin inkişaf strategiyasına əməl edərək və onu daha da inkişaf etdirərək ölkə iqtisadiyyatında, o cümlədən də sənaye sahəsində yeni iş yerlərinin açılması siyasətini davam etdirməyə başladı. O, 2003-cü ilin prezident seçkiləri ərəfəsində seçicilərinin qarşısında çıxış edərəkən söz verdi ki, prezident seçilsə 5 il ərzində ölkədə 500 min yeni iş yerlərinin açılmasına nail olacaqdır. O, öz vədinə artıqlaması ilə əməl edərək 2003-cü ilin dördüncü rübü ilə 2008-ci ilin dördüncü rübü ərzində 766,3 min yeni iş yaradılmasına nail oldu, yəni vədindən əlavə 266,3 min və ya 1,5 dəfədən çox (153,2 faiz) yeni iş yeri yaradılmasına nail oldu¹². Bütünlükdə götürüldükdə isə 2003-2023-cü illərdə ölkəmizdə 1990,6 min yeni iş yaradılmışdır ki, onun da 154,5 mini və ya cəmi 7,7 faizi sənaye

⁹ Şahbaz Muradovun adı çəkilən əsəri. səh. 125.

¹⁰ Azərbaycanda tikinti. Statistik məcmuə. Bakı, 2000, səh. 18; Azərbaycanda tikinti. Statistik məcmuə. Bakı, 2015, səh. 439.

¹¹ Müstəqil Azərbaycan 25. ADSK. Bakı, 2016, səh. 389-390; Azərbaycanın sənayesi. Statistik məcmuə. Bakı, 2014, səh. 53-54; Azərbaycanın sənayesi. Statistik məcmuə. Bakı, 2024, səh. 13-15 əsasında tərtib edilmişdir.

¹² Azərbaycanın statistik göstəriciləri. Statistik məcmuə. Bakı, 2024, səh. 602-607.

sahəsinin payına düşmüşdür. Sənaye sahəsində yaradılmış həmin yeni iş yerlərinin 9,5 mini və ya 6,3 faizi mədənçıxarma sənayesinin; 70,0 mini və ya 45,3 faizi emal sənayesinin; 55,2 mini və ya 35,7 faizi elektrik enerjisi, qaz və buxar istehsalı, bölüşdürülməsi və təchizi sahəsinin; 19,5 mini və ya 12,6 faizi isə su təchizatı, tullantıların təmizlənməsi və emalı sahəsinin payına düşmüşdür¹³. Nəticədə 2-ci cədvəlin məlumatlarından görüldüyü kimi 2000-2023-cü illərdə ölkə sənayesində muzzla çalışan işçilərin sayı 113,1 faiz artaraq 181,8 min nəfərdən 226,3 min nəfərə, o cümlədən emal sənayesində 127,3 faiz artaraq 94,7 min nəfərdən 129,3 min nəfərə; elektrik enerjisi, qaz və buxar istehsalı, bölüşdürülməsi və təchizatı sahəsində 107,8 faiz artaraq 26,6 min nəfərdən 29,1 min nəfərə; su təchizatı, tullantıların təmizlənməsi və emalı sahəsində 4,0 dəfədən çox (402,4 faiz) artaraq 8,2 min nəfərdən 34,3 min nəfərə gəlib çatmış; mədənçıxarma sənayesində isə sabit qalmışdır. Sənayedə və onun ayrı-ayrı sahələrində baş vermiş yuxarıda qeyd edilən dəyişikliklər onların sahə məşğulluq quruluşunda da müəyyən dəyişikliklərə səbəb olmuşdur. Bu dəyişikliklər 3-cü cədvəldə öz əksini tapmışdır. 3-cü cədvəldən görünür ki, bütünlükdə götürüldükdə sənayedə və onun ayrı-ayrı sahələrində muzzla çalışanların sayındakı fərqli dəyişikliklər orada muzzla çalışanların sahə quruluşunun bu və ya digər sahənin xeyrinə olaraq dəyişilməsinə gətirib çıxartmışdır. Belə ki, əgər bütünlükdə götürüldükdə müstəqillik illərində (1991-2023-cü illər) sənayedə muzzla çalışanların sahə quruluşu emal sənayesində muzzla məşğul olanların xüsusi çəkisinin 30,9 faiz bənd azalması hesabına digər sahələrdə xeyli artıb çoxalmışdırsa, 2000-2023-cü illərdə isə bu göstəricinin mədənçıxarma, emal, elektrik enerjisi, qaz və buxar istehsalı, bölüşdürülməsi və təchizatı sahələrində çalışanların xüsusi çəkisinin azalması hesabına su təchizatı, tullantıların təmizlənməsi və emalı sahəsində çalışanların xüsusi çəkisi 7,0 faiz bənd artaraq 4,1 faizdən 11,1 faizə yüksəlmişdir:

3-cü cədvəl¹⁴

Azərbaycan Respublika sənayesində muzzla çalışan işçilərin sahə məşğulluq quruluşunun dinamikası (1991-2023-cü illərdə - yekuna nisbətən – faizlə)

İllər Sənaye sahələri	1991	1995	2000	2005	2010	2020	2023	2023-cü ildə %-lə (+) (-)	
								1991-ci ilə nisbətən	2000-ci ilə nisbətən
Bütün sənaye	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	-	-
O cüm: mədənçıxarma sənayesi	4,6	9,5	16,8	21,1	20,1	15,5	14,9	+10,3	-1,9
Emal sənayesi	88,0	80,4	65,8	52,6	52,1	57,9	57,1	-30,9	-8,7
Elektrik enerjisi, qaz və buxar istehsalı, bölüşdürülməsi və təchizatı	5,1	8,1	13,3	14,0	15,7	12,9	12,8	+7,7	-0,5
Su təchizatı, tullantıların təmizlənməsi və emalı	2,3	2,0	4,1	12,3	12,1	13,7	15,2	+12,9	+11,1

Sənayedə iş qüvvəsindən istifadənin vəziyyətini xarakterizə edən mühüm göstəricilərdən biri də burada muzzla çalışanların ərazi məşğulluq quruluşundan ibarətdir. Bunu 2005-2023-cü illəri əhatə edən dövrdə ölkə sənayesində və onun ayrı-ayrı sahələrində məşğul olanların respublikamızın iqtisadi rayonları arasında bölünməsi vəziyyətini özündə əks etdirən 4-cü cədvəldən görmək olur. 4-cü cədvəldən görünür ki, qeyd edilən dövrdə ölkə sənayesində muzzla çalışanların sayı 117,1 faiz artaraq 193,2 min nəfərdən 226,3 min nəfərə çatmasına rəğmən Bakı şəhərində 114,9 faiz artaraq 104,1 min nəfərdən 119,6 min nəfərə; Naxçıvan MR-da təqribən 2,5 dəfə (247,4 faiz) artaraq 3,8 min nəfərdən 9,4 min nəfərə; Abşeron-Xızıda 1,6 dəfədən çox (167,0 faiz) artaraq 12,5 min nəfərdən 30,9 min nəfərə; Dağlıq Şirvanda 2,1 dəfədən çox (215,4 faiz) artaraq 1,3 min nəfərdən 2,8 min nəfərə; Quba-Xaçmazda 113,6 faiz artaraq 4,4 min nəfərdən 5,0 min nəfərə; Lənkəran-Astarada təqribən 2,2 dəfə (216,1 faiz) artaraq 3,1 min nəfərdən 6,9 min nəfərə; Mərkəzi Aranda da 119,0 faiz artaraq 5,8 min

¹³Yenə orada. səh. 604-606..

¹⁴ Müstəqil Azərbaycan 25. ADSK. Bakı. 2016, səh. 389-390; Azərbaycanın sənayesi. Statistik məcmuə. Bakı, 2014, səh. 53-54; Azərbaycanın sənayesi. Statistik məcmuə. Bakı, 2024, səh. 13-15 əsasında tərtib edilmişdir.

nəfərdən 6,9 min nəfərə; Şəki-Zaqatala təqribən 1,7 dəfə (166,7 faiz artaraq 4,5 min nəfərdən 7,5 nəfərə çatmış; Gəncə-Daşkəsən, Qarabağ; Qazax-Tovuz; Mil-Muğan və Şirvan-Salyan iqtisadi) rayonlarda isə müvafiq surətdə 14,5; 25,9; 93,6; 9,5 və 20,2 faiz azalmış, Şərqi-Zəngəzurda isə sabit qalmışdır:

4-cü cədvəl¹⁵

Azərbaycan Respublikasının iqtisadi rayonlarında sənaye istehsalı sahəsində mizdlə çalışan işçilərin sayının və ərazi quruluşunun dinamikası (2005-2023-cü illərdə)

+

	2005		2010		2020		2023		2005-2023-cü illərdə	
	Mizdlə işçilərin sayı (min nəfər)	Yekuna nisbətən %-lə	Mizdlə işçilərin sayı (min nəfər)	Yekuna nisbətən %-lə	Mizdlə işçilərin sayı (min nəfər)	Yekuna nisbətən %-lə	Mizdlə işçilərin sayı (min nəfər)	Yekuna nisbətən %-lə	%-lə	Faiz bənd (+) (-)
Azərbaycan Respublikası üzrə	193,2	100,0	181,1	100,0	217,4	100,0	226,3	100,0	117,1	-
O cümlə: Bakı şəhəri	104,1	53,9	99,6	54,7	113,5	52,0	119,6	52,8	114,9	-1,1
Naxçıvan MR	3,8	1,9	12,8	7,0	17,4	8,0	9,4	4,2	247,4	+2,3
Abşeron-Xızı	18,5	9,5	18,4	10,1	26,1	12,0	30,9	13,5	167,0	+4,0
Dağlıq-Şirvan	1,3	0,6	1,6	0,9	2,6	1,2	2,8	1,2	215,4	+0,6
Gəncə-Daşkəsən	13,2	6,7	9,7	5,3	9,3	4,3	11,3	5,4	85,6	-1,3
Qarabağ	5,4	2,8	4,4	2,4	3,9	1,8	4,0	1,7	74,1	-1,1
Qazax-Tovuz	9,4	4,8	4,4	2,4	4,7	2,0	5,3	2,3	56,4	-1,5
Quba-Xaçmaz	4,4	2,3	4,5	2,7	4,5	2,1	5,0	2,2	113,6	-0,1
Lənkəran-Astara	3,1	1,6	3,9	2,1	6,3	2,9	6,7	3,0	216,1	+1,4
Mərkəzi-Aran	5,8	3,0	3,0	1,6	7,1	3,3	6,9	3,0	119,0	+
Mil-Muğan	6,3	3,7	1,2	2,3	4,9	2,2	5,7	2,5	90,5	+1,2
Şəki-Zaqatala	4,5	2,3	4,6	2,5	6,0	2,8	7,5	3,3	166,7	+1,0
Şərqi-Zəngəzur	-	-	-	-	0,4	0,2	0,6	0,2	-	-
Şirvan-Salyan	13,4	6,9	10,7	5,9	10,5	4,8	10,7	4,7	79,8	+2,2

¹⁵ Azərbaycan sənayesi. Statistik məcmuə. Bakı, 2014. səh. 53-54; Azərbaycan sənayesi. Statistik məcmuə, Bakı, 2015. səh. 53-54; Azərbaycan sənayesi. Statistik məcmuə, Bakı, 2024, səh. 13-15 əsasında tərtib edilmişdir.

Nəticədə ölkə sənayesində mizdlə çalışanların ərazi məşğulluq quruluşunda xeyli dəyişikliklər baş vermişdir. Belə ki, 2005-ci ildə ölkə sənayesində mizdlə çalışanların payı ayrı-ayrı iqtisadi rayonlar üzrə 1,6 faizlə (Lənkəran-Astara) 53,9 faiz (Bakı şəhəri) arasında, 2023-cü ildə isə 0,2 faizlə (Şərqi-Zəngəzur) 52,8 faiz (Bakı şəhəri) arasında tərəddüd edərək dəyişmişdir. Belə ki, 2005-ci ildə ölkə sənayesində mizdlə çalışanların xüsusi çəkisinin (payının) **ən aşağı səviyyəsi ilə ən yüksək səviyyəsi** olan iqtisadi rayonlar arasındakı fərq 52,3 faiz bənd (53,9 faiz – 1,6 faiz) təşkil etmişdirsə, 2023-cü ildə bu fərq bir qədər, yəni 0,3 faiz bənd artaraq 51,6 faiz (52,8 faiz – 0,2 faiz) təşkil etmişdir. Burada diqqəti çəkən ən mühüm məqam isə ondan ibarətdir ki, **əgər 2005-ci ildə ölkə sənayesində mizdlə çalışanların əksəriyyəti, yəni 81,7 faizi cəmi 4 iqtisadi rayonun** – Bakı şəhəri ilə (53,9 faiz) Abşeron-Xızı (9,5 faiz); Gəncə-Daşkəsən (6,7 faiz) və Şirvan-Salyanın; **2023-cü ildə isə 80,8 faizi 5 iqtisadi rayonun**, yəni Bakı şəhəri ilə (52,8 faiz), Abşeron-Xızı (13,5 faiz); Naxçıvan MR (4,5 faiz); Gəncə-Daşkəsən (5,4 faiz) və Şirvan-Salyanın payına düşmüşdür. Bu isə onu deməyə əsas verir ki, uzun illərdən bəridir ki, ölkə ərazisində məhsuldar qüvvələrin, o cümlədən sənayenin yerləşdirilməsi sahəsində lazımı tarazlıq yaradılmamışdır.

Ölkə sənayesində iş qüvvəsindən istifadənin vəziyyətini səciyyələndirən göstəricilərdən biri də orada qadın əməyindən istifadənin vəziyyətindən ibarətdir. Ancaq təəssüflə qeyd etmək lazımdır ki, müxtəlif səbəblər üzündən ölkə əhalisinin 50,2 faizini¹⁵ təşkil edən qadınlar hələ də respublika iqtisadiyyatında mizdlə çalışanların 40,4 faizini¹⁶, sənaye sahəsində mizdlə çalışanların isə daha az hissəsini, yəni cəmi 23,2 faizini təşkil edir¹⁷. Son illərdə (2019-2023-cü illər) ölkə sənayesində və onun ayrı-ayrı sahələrində mizdlə çalışanlar arasında çalışan qadınların sayında, xüsusi çəkisində və sahə məşğulluq quruluşunda baş vermiş dəyişiklikləri aşağıdakı 5-ci cədvəlin məlumatlarından görmək olar. 5-ci cədvəldən görünür ki, son 5 il ərzində (2019-2023-cü illər) ölkə sənayesində mizdlə çalışan

¹⁵ Əmək bazarı. Statistik məcmuə. Bakı, 2024, səh. 18.

¹⁶ Yenə orada. səh. 20.

¹⁷ Yenə orada. səh. 31.

qadınların sayı 107,8 faiz artaraq 48,8 min nəfərdən 52,6 min nəfərə çatmasına rəğmən mədənçıxarma sənayesində 13,0 faiz azalaraq 34,9 min nəfərdən 33,3 min nəfərə, elektrik enerjisi, qaz və buxar istehsalı, bölüşdürülməsi və təchizatı sahəsində 3,1 faiz azalaraq 30,4 min nəfərdən 29,1 min nəfərə düşmüş; emal sənayesində 110,8 faiz artaraq 121,9 min nəfərə; su təchizatı, tullantıların təmizlənməsi və emalı sahəsində isə 113,8 faiz artaraq 30,4 min nəfərdən 33,8 min nəfərə gəlib çatmış; ölkə sənayesində muzdlı çalışanlar arasındakı xüsusi çəkisi isə 0,8 faiz bənd artaraq 22,4 faizdən 23,2 faizə, o cümlədən mədənçıxarma sənayesində 1,2 faiz bənd azalaraq 13,2 faizdən 12,0 faizə; su təchizatı, tullantıların təmizlənməsi və emalı sahəsində 0,4 faiz bənd azalaraq 34,2 faizdən 33,8 faizə düşmüş; emal sənayesində 1,6 faiz bənd artaraq 25,0 faizdən 26,0 faizə; elektrik enerjisi, qaz və buxar istehsalı, bölüşdürülməsi və təchizatı sahəsində isə 0,1 faiz bənd artaraq 10,5 faizdən 10,6 faizə qalxmışdır:

5-ci cədvəl¹⁸

Azərbaycan Respublika sənayesində və onun ayrı-ayrı sahələrində muzdlı çalışanlar arasında qadınların sayının, xüsusi çəkisinin və sahə quruluşunun dinamikası (2019-2023-cü illərdə)

	2019-cu il				2023-cü il				2019-2023-cü illərdə - %	
	Cəmi muzdlı çalışanların sayı (min nəfər)	O cüm: qadınların sayı (min nəfər)	Yekuna nisbətən %	Qadınların xüsusi çəkisi %	Cəmi muzdlı çalışanların sayı (min nəfər)	O cüm: qadınların sayı (min nəfər)	Yekuna nisbətən %	Qadınların xüsusi çəkisi %	Cəmi muzdlı çalışanların sayı	O cüm: qadınların sayı
Bütün sənaye	217,4	48,8	100,0	22,4	226,3	52,6	100,0	23,2	104,1	107,8
O cüm: mədən-çıxarma sənayesi	34,9	4,6	9,4	13,2	33,3	4,0	7,6	12,0	96,2	87,0
Emal sənayesi	121,9	30,5	62,5	25,0	129,3	33,8	64,3	26,1	106,1	110,8
Elektrik enerjisi, qaz və buxar istehsalı, bölüşdürülməsi və təchizatı	30,4	3,2	6,6	10,5	29,1	3,1	5,9	10,6	95,7	96,9
Su təchizatı, tullantıların təmizlənməsi və emalı	30,4	10,5	21,5	34,2	34,6	11,7	22,2	33,8	113,8	112,5

Bu göstəricilərin ölkəmizin ayrı-ayrı iqtisadi rayonlarında dəyişməsi vəziyyəti isə 6-cı cədvəldə əks olunmuşdur. 6-cı cədvəldən aydın olur ki, son 5 il ərzində (2019-2023-cü illər) ölkə sənayesində **muzdlı çalışan qadınların sayının 107,8 faiz artmasına rəğmən** 9 iqtisadi rayonda (Bakı şəhəri, Abşeron-Xızı, Dağlıq-Şirvan, Gəncə-Daşkəsən, Quba-Xaçmaz, Lənkəran-Astara, Mərkəzi Aran, Mil-Muğan və Şəki-Zaqatala) 107,1 faizlə (Mərkəzi-Aran) 175,0 faiz (Dağlıq Şirvan) arasında tərəddüd etməklə artmış; 4 iqtisadi rayonda (Qarabağ, Qazax-Tovuz, Şərqi-Zəngəzur və Şirvan-Salyan) **sabit qalmış**; 1 iqtisadi rayonda, yəni Naxçıvan MR-da isə 4,4 dəfədən çox azalaraq 8,0 min nəfərdən 1,8 min nəfərə düşmüşdür.

Bütün bunlar onu göstərir ki, hələ də ölkə ərazisində istehsal sahələri, xüsusilə də sənaye müəssisələri yaradılarkən qadın və kişi əməyinin üstünlüklə tətbiq edildiyi sahələr arasında lazımi tarazlıq yaradılmadığından bir çox hallarda qadın əməyinin asanlıqla tətbiq edilən işlərdə də kişilər məşğul olduğundan həmin sahələrdə çalışanlar arasında qadınların xüsusi çəkisi son dərəcə aşağıdır. Bunu son 5 il ərzində (2019-2023-cü illər) respublikanın ayrı-ayrı iqtisadi rayonlarında sənaye

¹⁸ Azərbaycanın sənayesi. Statistik məcmuə. Bakı, 2024, səh. 13-15 əsasında tərtib edilmişdir.

sahəsində muzdlı çalışan qadınların sayında, ölkənin iqtisadi rayonları arasında bölünməsi nisbətliyində və muzdlı çalışanlar arasında xüsusi çəkisində baş vermiş dəyişiklikləri özündə əks etdirən 6-cı cədvəlin məlumatlarından aydın görmək olar:

6-cı cədvəl¹⁹

Azərbaycan Respublikasının sənayesində muzdlı çalışanların cins tərkibi üzrə sayının və ərazi məşğulluq quruluşunun dinamikası (2019-2023-cü illər)

İqtisadi rayonlar	2019-cu il					2023-cü il					2019-2023-cü illərdə		
	Muzdlı işləyənlər (min nəfər)	Yekuna nisbətən %-lə	Onlardan qadınlar		Cəmi işçilərdən qadınlar %	Muzdlı çalışanlar (min nəfər)	Yekuna nisbətən %-lə	Onlardan qadınlar		Cəmi işləyənlərdən qadınlar %	Cəmi muzdlı çalışanlar %	O cümlədən: qadınlar %	Qadınların xüsusi çəkisi faiz bənd (+) (-)
			Cəmi (min nəfər)	Yekuna nisbətən %-lə				Cəmi (min nəfər)	Yekuna nisbətən %-lə				
Azərbaycan Respublikasında	217,4	100,0	48,8	100,0	22,4	226,3	100,0	52,6	100,0	23,2	104,1	107,8	+0,8
Bakı şəhəri	113,5	52,2	26,9	55,1	23,3	119,6	52,9	29,2	55,5	24,4	105,4	108,5	+1,1
Naxçıvan MR	17,4	8,0	4,6	9,4	26,4	9,4	4,2	1,8	3,4	19,1	54,0	39,1	-7,3
Abşeron-Xızı	26,1	12,0	6,5	13,3	24,9	30,9	13,6	8,2	15,6	26,5	118,4	126,3	+1,6
Dağlıq-Şirvan	2,6	1,2	0,4	0,8	15,4	2,8	1,2	0,7	1,3	25,0	107,7	175,0	+9,6
Gəncə-Daşkəsən	9,3	4,3	1,6	3,3	17,2	11,3	5,0	2,3	4,4	20,4	121,5	143,7	+3,2
Qarabağ	3,9	1,8	0,6	1,2	15,4	4,0	1,8	0,6	1,1	15,0	102,5	+	-0,1
Qazax-Tovuz	4,7	2,2	0,7	1,4	14,9	5,3	2,3	0,7	1,3	13,2	112,8	+	-1,7
Quba-Xaçmaz	4,5	2,1	0,9	1,8	20,0	5,0	2,2	1,3	2,5	26,0	111,1	144,4	+6,0
Lənkəran-Astara	6,3	2,9	1,2	2,4	19,1	6,7	3,0	1,5	2,9	22,4	106,3	125,0	+3,0
Mərkəzi-Aran	7,1	3,3	1,4	2,9	19,7	6,9	3,1	1,5	2,9	21,7	97,1	107,1	+2,0
Mil-Muğan	4,9	2,2	0,5	1,0	10,2	5,7	2,5	0,7	1,3	12,3	116,3	140,0	+2,0
Şəki-Zaqatala	6,0	2,7	1,6	3,3	26,7	7,3	3,2	2,3	4,4	31,5	121,7	143,7	+4,8
Şərqi-Zəngəzur	0,4	0,2	0,1	0,2	25,0	0,6	0,3	0,1	0,2	16,7	150,0	+	-8,3
Şirvan-Salyan	10,5	4,8	1,7	3,4	16,2	10,7	4,7	1,7	3,2	15,9	101,9	+	-0,3

¹⁹ Azərbaycanın sənayesi. Statistik məcmuə. Bakı, 2024. səh. 16-21 əsasında tərtib edilmişdir.

Əvvəldəki 6-cı cədvəldən görünür ki, son 5 il (2019-2023-cü illər) ərzində respublikamızda və onun əksəriyyət iqtisadi rayonlarında sənayedə muzdlı çalışan bütün işçilərin sayına nisbətən qadınların sayı və onların xüsusi çəkisi daha çox artmasına baxmayaraq bəzi iqtisadi rayonlarda bu göstəricilər sabit qalmış, digərlərində isə xeyli azalmışdır. Eyni zamanda 2019-cu ildə olduğuna nisbətən 2023-cü ildə sənayedə muzdlı çalışan bütün işçilərə nisbətən qadınların daha çox hissəsi, yəni 78,5 faizi 6 iqtisadi rayonda (Bakı şəhəri, Abşeron-Xızı, Gəncə-Daşkəsən, Şəki-Zaqatala; Naxçıvan MR; Şirvan-Salyan), cəmi 21,5 faizi isə qalan 8 iqtisadi rayonda (Dağlıq-Şirvan, Qarabağ, Qazax-Tovuz; Quba-Xaçmaz, Lənkəran-Astara, Mərkəzi Aran, Mil-Muğan, Şərqi-Zəngəzur) cəmlənmişdir.

Burada diqqəti çəkən əsas məsələlərdən biri də ondan ibarətdir ki, 2023-cü ilin rəsmi məlumatlarına əsasən ölkə sənayesində muzdlı çalışmış 226,3 min nəfərin 150,5 min nəfəri və ya 66,5 faizi; o cümlədən 52,6 min nəfər qadının 37,4 min nəfəri və ya 71,1 faizi cəmi iki ərazinin, yəni respublikada yaşamış 10108,8 min nəfər əhalinin 3221,4 min nəfərinin və ya 31,6 faizinin; o cümlədən 5113,6 min nəfər qadının 1635,5 min nəfərinin və ya 31,4 nəfərinin yaşadığı Bakı şəhəri ilə Abşeron-Xızı iqtisadi rayonlarının payına düşmüşdür¹⁹.

Bütün bunlar bir daha onu göstərir ki, ölkə ərazisində sənaye müəssisələri yaradılıb inkişaf etdirilərkən həmin ərazilərin malik olduğu əmək ehtiyatları, o cümlədən qadın əmək ehtiyatlarının kəmiyyət-keyfiyyət göstəriciləri, həm də onların ictimai əmək dairəsinə cəlb edilməsi imkanları və zərurəti nəzərə alınmamışdır. Bunu ölkəmizdə fəaliyyət göstərən sənaye müəssisələrinin respublikanın iqtisadi rayonları arasında bölünməsi vəziyyətində baş vermiş dəyişiklikləri özündə əks etdirən 7-ci cədvəlin məlumatlarından da aydın görmək olar. 7-ci cədvəlin məlumatlarından görünür ki, 2019-2023-cü illəri əhatə edən dövrdə ölkəmizdə fəaliyyət göstərmiş sənaye müəssisələrinin sayı respublika üzrə 148,0 faiz artmasına rəğmən ayrı-ayrı iqtisadi rayonlarda 109,3 faizlə (Gəncə-

¹⁹ Azərbaycanın demoqrafik göstəriciləri. Statistik məcmuə. Bakı, 2024. səh. 80-81, 97.

Daşkəsən) 178,6 faiz (Şərqi-Zəngəzur) arasında artıb çoxalmasına baxmayaraq 2023-cü ildə də həmin sənaye müəssisələrinin əksəriyyəti Bakı şəhəri ilə Abşeron-Xızı iqtisadi rayonunun payına düşmüşdür. Daha doğrusu bu illər ərzində Bakı şəhəri ilə Abşeron-Xızı iqtisadi rayonunun ərazisində fəaliyyət göstərən sənaye müəssisələrinin ölkə üzrə olan sənaye müəssisələrinin sayı arasındakı xüsusi çəkisi 4,9 faiz bənd artaraq 63,1 faizdən 68,0 faizə yüksəlmişdir.

7-ci cədvəl²⁰

**Azərbaycan Respublikasında fəaliyyət göstərən sənaye müəssisələrinin
iqtisadi rayonlar arasında bölünməsinə baş vermiş dəyişikliklər
(2019-2023-cü illər)**

İqtisadi rayonlar	2019-cu il		2023-cü il		2019-2023-cü illərdə %	
	Müəssisələrin sayı (vahid)	Yekuna nisbətən %	Müəssisələrin sayı (vahid)	Yekuna nisbətən %	Müəssisələrin sayı	Xüsusi çəkisi faiz bənd (+) (-)
Azərbaycan Respublikası	3169	100,0	4691	100,0	148,0	-
Bakı şəhəri	1671	52,7	2687	57,3	166,0	+4,6 faiz bənd
Naxçıvan MR	106	3,3	116	2,5	109,4	-0,8 faiz bənd
Abşeron-Xızı	328	10,4	502	10,7	153,0	+0,3 faiz bənd
Dağlıq Şirvan	52	1,6	64	1,4	123,1	-0,2 faiz bənd
Gəncə-Daşkəsən	183	5,8	200	4,3	109,3	-1,5 faiz bənd
Qarabağ	74	2,3	117	2,5	158,1	+0,2 faiz bənd
Qazax-Tovuz	90	2,9	119	2,5	132,2	-0,4 faiz bənd
Quba-Xaçmaz	104	3,3	137	3,0	131,7	-0,3 faiz bənd
Lənkəran-Astara	102	3,2	141	3,0	138,2	-1,2 faiz bənd
Mərkəzi Aran	143	4,5	170	3,5	130,8	-0,9 faiz bənd
Mil-Muğan	74	2,3	94	2,0	127,0	-1,3 faiz bənd
Şəki-Zaqatala	135	4,3	198	4,2	146,7	-0,1 faiz bənd
Şərqi Zəngəzur	14	0,4	25	0,5	178,6	+0,1 faiz bənd
Şirvan-Salyan	93	3,0	116	2,5	124,7	-0,5 faiz bənd

Bütün bunlar onu göstərir ki, hələlik ölkəmizin əksəriyyət iqtisadi rayonlarında sənayenin inkişafı lazımi səviyyədə deyildir. Ona görə də ölkəmizin bütün regionlarının tarazlı inkişafının təmin edilməsi müvafiq dövlət və hökumət orqanlarının, habelə iş adamlarının, sahibkarların diqqət mərkəzində olmalıdır. Onu da nəzərə almaq lazımdır ki, hazırda ölkənin ayrı-ayrı sənaye sahələrində muzzdla çalışanların xeyli bir hissəsi də müxtəlif səbəblərdən işdən çıxıb başqa sahələrdə işləməyə gedir və əvəzində həmin sahələrdə iş təcrübəsi az olan işçilər işləməyə gəlirlər ki, bu da heç şübhəsiz ki, həmin sahələrdə görülən işlərin və istehsal olunmuş məhsulların həcminə və keyfiyyətinə mənfi təsir göstərməmiş deyildir. Belə ki, əgər 2019-cu ildə sənaye sahəsində 35,2 min nəfər, 2023-cü ildə isə 67,1 min nəfər, yəni 1,9 dəfədən çox (190,1 faiz) adam işə qəbul edilmişdirsə, 2019-cu ildə sənaye sahəsindən 53,0 min, 2023-cü ildə isə 68,3 min nəfər və ya 2019-cu ilə nisbətən 2023-cü ildə işə qəbul edilənlərdən 128,8 faiz çox adam işdən çıxmışdır. Başqa sözlə desək 2019-2023-cü illərdə ölkə sənayesində işə qəbul edilənlərin sayı işdən çıxanların sayını 16,6 min nəfər və ya 2,1 dəfə üstələmişdir²¹. 2023-cü ildə ölkə sənayesində işdən çıxmış 68,3 min nəfərin 50,1 min nəfəri və ya 73,3 faizi öz xahişi ilə; 1,0 min nəfəri və ya 1,5 faizi işçilərin sayının və ya ştatların ixtisarı ilə əlaqədar işdən çıxanların, 17,2 min nəfəri və ya 25,2 faizi isə digər səbəblərdən işdən çıxanların payına düşmüşdür²². Bu göstəricilər sənayenin ayrı-ayrı sahələrində isə fərqli olaraq özünü təzahür etdirir.

²⁰ Azərbaycanın sənayesi. Statistik məcmuə. Bakı, 2024. Səh. 129-130.

²¹ Əmək bazarı. Statistik məcmuə. Bakı, 2024. səh. 28, 36-37.

²² Yenə orada. səh. 38.

Belə ki, işdən çıxanların mədənçıxarma sənayesində 73,2 faizi; emal sənayesində 74,1 faizi; elektrik enerjisi, qaz və buxar istehsalı, bölüşdürülməsi və təchizatı sahəsində 12,6 faizi; su təchizatı, tullantıların təmizlənməsi və emalı sahəsində isə 89,5 faizi öz xahişləri ilə işdən çıxanların; müvafiq surətdə emal sənayesində - 1,4; elektrik enerjisi, qaz və buxar istehsalı, bölüşdürülməsi və təchizatında 2,0; su təchizatı, tullantıların təmizlənməsi və emalı sahəsində 1,4 faizi işçilərin sayının və ya ştatların ixtisar edilməsinin; mədənçıxarma sənayesində - 26,0; emal sənayesində - 24,5; elektrik enerjisi, qaz və buxar istehsalı, bölüşdürülməsi və təchizatında – 45,4; su təchizatı, tullantıların təmizlənməsi və emalı sahəsində isə 9,1 faizi digər səbəblərdən işdən çıxanların payına düşmüşdür²³. Bu rəqəmlərdən aydın olur ki, hazırda ölkənin sənaye sahəsində işdən çıxanların tam əksəriyyəti öz xahişləri ilə işdən çıxanların payına düşür. Öz xahişləri ilə işdən çıxma səbəbləri həddindən çoxdur. Bunlara hər şeydən əvvəl əməkdaşların əmək şəraitinin durumu, işçilərə ödənilən əmək haqqının onların həyat səviyyəsinin təmin edilməsi ilə uyğun gəlib-gəlməməsi, işlədikləri kollektivin əməkdaşları arasındakı qarşılıqlı anlaşmanın vəziyyəti, müdiriyyətlə aralarındakı münasibətlərin müsbət və ya mənfi xarakter daşıyıb-daşımaması halları, iş yerlərinin işçilərinin yaşayış yerləri arasındakı məsafənin uzaq və yaxın olub-olmaması və sair səbəblər daxildir. Rəsmi statistik məlumatlara əsasən hazırda ölkə sənayesində muzzla çalışanların 72,4 faizinin ²⁴ çalışdığı emal sənayesi ilə su təchizatı, tullantıların təmizlənməsi və emalı sahələrində işçilərə ödənilən orta aylıq nominal əmək haqqının məbləği orta ölkə səviyyəsindən xeyli aşağıdır. Belə ki, əgər 2023-cü ildə ölkə iqtisadiyyatında muzzla çalışanların orta aylıq nominal əmək haqqının məbləği 939,9 manat, o cümlədən dövlət sektorunda 904,1 manat, qeyri-dövlət sektorunda 966,1 manat təşkil etmişdirsə emal sənayesi ilə su təchizatı, tullantıların təmizlənməsi və emalı sahələrində orta hesabla 776,2 manat olub orta ölkə səviyyəsinin 88,3 faizini təşkil edir²⁵. Bu sahələrdə muzzla çalışan qadınların orta aylıq nominal əmək haqqının məbləği isə həmin sahələrdə çalışan kişilərin əmək haqqına nisbətən xeyli aşağıdır. Belə ki, qeyd edilən dövrdə emal sənayesində muzzla çalışan kişilərin orta aylıq nominal əmək haqlarının məbləği 933,2 manat, su təchizatı, tullantıların təmizlənməsi və emalı sahəsində isə 777,9 manat təşkil etmişdirsə qadınların əmək haqları müvafiq surətdə 583,0 və 584,3 manat olub kişilərin əmək haqlarının cəmi 62,5 və 75,1 faizini təşkil etmişdir²⁶.

Məlumdur ki, hər bir sahədə, o cümlədən də sənaye sahəsində iş qüvvəsinin sabitliyinin təmin edilməsinin, daha doğrusu iş qüvvəsi axıcılığının qarşısının alınmasının ən mühüm amillərindən biri də həmin sahədə yaradılmış əmək şəraitindən ibarətdir. Normal, insan sağlamlığına ziyan vurmayan, yaxşı təchiz edilmiş iş yerlərinin mövcudluğu insanları kollektivə bağlayan əsas amillərdən biri hesab edilir. Əksinə, əlverişsiz, sanitar-gigiyena normalarına cavab verməyən iş yerləri, iqlim şəraitinə görə işləmək üçün əlverişli olmayan, əməyin təhlükəsizliyi tələblərinə uyğun olmayan iş yerlərində çalışanlar ilk fürsət yarandığı halda iş yerini tərk etmək məcburiyyətində qalır. Rəsmi statistik məlumatlara əsasən 2023-cü ildə ölkə sənayesində işləyənlərin 7,2 faizi, o cümlədən mədənçıxarma sənayesində - 24,6 faizi; emal sənayesində 4,7 faizi; elektrik enerjisi, qaz və buxar istehsalı, bölüşdürülməsi və təchizatı sahəsində - 4,8; su təchizatı, tullantıların təmizlənməsi və emalı sahəsində isə 2,9 faizi sanitar-gigiyena normalarına uyğun olmayan əmək şəraitində işləyənlərdir²⁷.

Hal-hazırda həmin əmək şəraitdə işləyənlərin 50,0 faizi mədənçıxarma sənayesinin; 37,6 faizi emal sənayesinin; 8,6 faizi elektrik enerjisi, qaz və buxar istehsalı, bölüşdürülməsi və təchizatının; 3,8 faizi isə su təchizatı, tullantıların təmizlənməsi və emalı sahəsində çalışanların payına düşür. Nəzərə alsaq ki, hazırda ölkə sənayesində sanitar-gigiyena normalarına uyğun olmayan əmək şəraitində çalışanların 13,6 faizini, o cümlədən mədənçıxarma sənayesində 7,0 faizini, emal sənayesində - 21,4 faizi, elektrik enerjisi, qaz və buxar istehsalı, bölüşdürülməsi və təchizatında 11,5 faizi; su təchizatı, tullantıların təmizlənməsi və emalı sahəsində isə 23,9 faizi hələ də qadınlardır, problemin həllinin nə

²³ Əmək bazarı. Statistik məcmuə. Bakı, 2024. səh. 38.

²⁴ Yəni orada.

²⁵ Yəni orada. səh. 61, 67.

²⁶ Yəni orada. səh. 67-68.

²⁷ Azərbaycanın sənayesi. Statistik məcmuə. Bakı, 2024. səh. 13-15 və əmək bazarı. Statistik məcmuə. Bakı, 2024, səh. 50.

qədər vacib olduğu bir daha öz təsdiqini tapır²⁸.

Metodologiya: Tədqiqat işində müqayisəli təhlil, sənaye sahələri üzrə statistik məlumatların analitik təhlili, statistik ümumiləşdirilmə üsullarından istifadə olunmuşdur.

NƏTİCƏ VƏ TƏKLİFLƏR

Müstəqillik illərinin (1991-2023-cü illər) ayrı-ayrı mərhələlərində ölkə ərazisində sənayenin; onun qadın və kişi əməyinin üstünlüklə tətbiq edildiyi sahələrinin inkişafı, yerləşdirilməsi və quruluşunda baş vermiş mənfi və müsbət dəyişikliklər həmin sahələrdə muzdlı çalışan işçilərin əməyindən istifadə edilməsində, onların sahə, ərazi və cinslər üzrə məşğulluq quruluşunda da müvafiq mənfi və müsbət dəyişikliklərə səbəb olmuşdur. Bütün bunlar isə öz növbəsində sənayedə iş qüvvəsindən lazımı səviyyədə səmərəli istifadə edilməsinə imkan verməmiş və həmin sahələrdən iş qüvvəsi axıcılığına şərait yaratmışdır. Təsadüfi deyildir ki, hazırda bütünlükdə ölkə sənayesində və onun ayrı-ayrı sahələrində il ərzində işdən çıxanların sayı işə qəbul edilənlərin sayını üstələməklə bir sıra mənfi sosial-iqtisadi nəticələrə gətirib çıxarır. Hazırda ölkə sənayesində, xüsusilə də emal sənayesi ilə su təchizatı, tullantıların təmizlənməsi və emalı sahəsində muzdlı çalışanların orta aylıq nominal əmək haqlarının məbləği orta ölkə səviyyəsindən, qadınların orta aylıq əmək haqlarının məbləği isə kişilərin orta aylıq nominal əmək haqlarının məbləğinə nisbətən xeyli azdır. Sənayedə və onun mühüm sahələrində işçilərin əmək şəraitində də müəyyən çatışmazlıqlar, sanitar-gigiyena tələblərinə uyğun gəlməyən əl əməyinə əsaslanan və işçilərin, xüsusilə də qadınların sağlamlığına mənfi təsir göstərən fəaliyyət növləri qalmaqdadır və həmin sahələrdə müəyyən həcmdə qadın əməyindən də istifadə olunur. İşdən çıxanların 70-75 faizə qədər isə öz xahişləri ilə işdən çıxanların payına düşür ki, bu da müxtəlif sosial-iqtisadi, mənəvi və psixoloji amillərlə şərtlənir. Bütün bu deyilən nöqsan və çətinliklərin aradan qaldırılması ölkə ərazisində sənayenin, xüsusilə də qadın və kişi əməyinin üstünlüklə tətbiq edildiyi sahələrin həmin ərazilərdə mövcud olan əmək ehtiyatlarının cins tərkibi, onların təhsil, peşə-ixtisas quruluşu və mobillik səviyyəsi nəzərə alınaraq inkişaf etdirilib yerləşdirilməsini; sənaye sahəsində əmək şəraitinin sağlamaşdırılmasını, həmin sənaye sahələrində əməyin təşkili və stimullaşdırılmasının yaxşılaşdırılması ilə bağlı kompleks sosial-iqtisadi tədbirlərin işlənib hazırlanması və həyata keçirilməsini tələb edir. Sənaye və onun ayrı-ayrı sahələrində məşğul olanların təhsil və peşə ixtisas quruluşuna dair rəsmi statistik məlumatlar olmadığından həmin sahələrdə məşğul olanların əsil keyfiyyət tərkibi və quruluşunu aşkara çıxarmasına və bu sahədə lazımı səmərəli təkliflər işlənib hazırlanmasına imkan vermir. Fikrimizcə Dövlət Statistika Komitəsi bundan nəticə çıxarmalı və həmin məlumatları nəşr etdirdiyi statistik məcmuələrdə çap etdirməli məqsədəuyğun olardı.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat / References

1. Azərbaycan Milli Hesabları. Statistik məcmuə. Bakı, 2024,
2. Azərbaycan iqtisadiyyatı. Xaricdə yaşayan azərbaycanlılar üçün. Bakı, "Elm" nəşriyyatı, 2003, səh.122-123.
3. Şahbaz Muradov. Ulu öndər Heydər Əliyevin inkişaf strategiyasının təntənəsi. Bakı, "Elm" nəşriyyatı, 2019, səh.25.
4. Xalqa həsr olunan illər. Bakı, "Səda" nəşriyyatı, 2003, səh.77.
5. Azərbaycanda tikinti. Statistik məcmuə. Bakı, 2000, səh.18; Azərbaycanda tikinti. Statistik məcmuə. Bakı, 2015, səh.439.
6. Azərbaycanın sənayesi. Statistik məcmuə. Bakı, 2014, səh. 53-54; Azərbaycanın sənayesi. Statistik məcmuə. Bakı, 2024, səh. 13-15 əsasında tərtib edilmişdir.
7. Azərbaycanın statistik göstəriciləri. Statistik məcmuə. Bakı, 2024, səh. 602-607.
8. Müstəqil Azərbaycan 25. ADSK. Bakı. 2016, səh. 389-390;
9. Azərbaycan sənayesi. Statistik məcmuə. Bakı, 2014. səh.53-54; Azərbaycan sənayesi. Statistik məcmuə, Bakı, 2015. səh.53-54;

²⁸ Əmək bazarı. Statistik məcmuə. Bakı, 2024, səh. 60-63.

10. Əmək bazarı. Statistik məcmuə. Bakı, 2024,
11. Azərbaycanın sənayesi. Statistik məcmuə. Bakı, 2024, səh.13-15 əsasında tərtib edilmişdir.
12. Azərbaycanın demoqrafik göstəriciləri. Statistik məcmuə. Bakı, 2024
13. Azərbaycanın sənayesi. Statistik məcmuə. Bakı, 2024. səh.13-15 və əmək bazarı. Statistik məcmuə. Bakı, 2024.

Анализ и оценка отраслевой и территориальной структуры занятости труда в промышленности Азербайджанской Республики

Ниджат Мурадлы

Институт экономики Министерства науки и образования Азербайджанской Республики
<https://orcid.org/0009-000903599-1880>

Резюме: В статье анализируются и обобщаются официальные статистические данные, анализируются и оцениваются изменения численности занятых в сфере промышленного производства, гендерный состав, отраслевая и территориальная структура занятости в Азербайджанской Республике в период с 70-х по 80-е годы прошлого века (1969-2023 гг.), особенно в годы независимости (1991-2023 гг.), а также факторы, на них влияющие, а также даются предложения и рекомендации по эффективному использованию рабочей силы в промышленности.

Ключевые слова: Население, рабочая сила, занятость, безработица, занятое население, безработное население, отраслевая структура занятости, территориальная структура занятости, гендерный состав занятых, инвестиции, капиталовложения, квалифицированная рабочая сила, виды экономической деятельности, инновации, инновационное развитие.